

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СКИБА Ігор Богданович

УДК 271.2 – 722.51(091) «1920/1945» Сікорський П.

ДИСЕРТАЦІЯ
ЦЕРКОВНО-ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
МИТРОПОЛИТА ПОЛІКАРПА СІКОРСЬКОГО
(1920-ті рр. – 1945 р.):
КОНТЕКСТ РУХУ ЗА УКРАЇНІЗАЦІЮ ПРАВОСЛАВ'Я

09.00.11 – релігієзнавство

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

І. Б. Скиба

Науковий керівник: Стоколос Надія Георгіївна, доктор історичних наук,
професор

Острог – 2020

АНОТАЦІЯ

Скиба І. Церковно-громадська діяльність митрополита Полікарпа Сікорського (1920-ті рр. – 1945 р.): контекст руху за українізацію православ'я. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство. – Національний університет «Острозька академія», Острог, 2020.

Роботу присвячено комплексному дослідженню церковно-громадської діяльності Петра Дмитровича Сікорського – у майбутньому митрополита Полікарпа – у контексті руху за українізацію православ'я.

На основі виявлених та опрацьованих джерел висвітлено важливі біографічні моменти початкового періоду життя П. Сікорського, становлення його як особистості, здобутки першого періоду церковної діяльності, участь у національно-церковних процесах на Волині в 1920-х рр., а також його внесок в українізацію Православної Церкви в Польщі як Луцького вікарного єпископа.

Розглянуто світоглядне становлення майбутнього митрополита в дитячі та юнацькі роки під час опанування знань у духовних і світських навчальних закладах, професійного зростання й досягнень у церковно-господарській та національно-церковній сферах.

У дослідженні показано, що визначальний вплив на формування світоглядних засад майбутнього митрополита Української Автокефальної Православної Церкви, зокрема його духовно-національної ідентифікації, справили батько-священник, традиційне православне українське родинне коло, а також освітньо-культурне середовище Умані та Києва. Національно-патріотичний характер церковно-громадської діяльності П. Сікорського викристалізувався та виявився під час участі в роботі Всеукраїнського Православного Церковного Собору та виконання обов'язків віцедиректора департаменту загальних справ Міністерства ісповідань уряду Української Народної Республіки.

Духовна та життєва позиція П. Сікорського формувалася в середовищі українських церковних і політичних сил, які після падіння Російської імперії опинилися в авангарді інституційної розбудови українського православ'я й Української держави.

Проаналізовано роль і досягнення майбутнього митрополита в національно-церковному русі Західної Волині 20-х рр. ХХ ст.

Послідовна проукраїнська церковно-громадська діяльність архимандрита Полікарпа неодноразово викликала не тільки спротив із боку проросійськи налаштованого православного кліру і чернецтва, а й польської влади. Одним із наслідків цього стали його неодноразові переміщення, а також своєрідні «заслання» з Волині до Віленського (1923 р.), а потім – Жировицького (1927 р.) монастирів.

Але ні гостре несприйняття його проукраїнської діяльності частиною православного кліру, ні неприхильне ставлення з боку польської адміністрації, чого не могла ігнорувати церковна влада, не зменшили його авторитет у середовищі національно свідомих православних українців. Понад те, оскільки важливою ланкою дерусифікації Православної Церкви, її послідовної українізації, вони вважали набуття нею національного єпископату, то одним із його претендентів усе частіше називали саме архимандрита Полікарпа. Чи не найбільш виразно це виявилось під час підготовки до Луцького церковного з'їзду (1927 р.), коли одним із потенційних претендентів на єпископську висвяту ініціатори й організатори його проведення розглядали саме архимандрита Полікарпа.

Відзначено, що завдяки своїй наполегливій і цілеспрямованій церковно-громадській діяльності він став значущою постаттю національно-церковного руху на Волині. Попри протидію як із боку представників кліру, так і світських чинників, він 1932 р. був висвячений у єпископи.

Показано новий вимір і результативність діяльності П. Сікорського щодо українізації церковного життя з повноваженнями вікарного єпископа Волинської єпархії.

Новим результативним етапом духовної й церковно-адміністративної праці для архимандрита Полікарпа став час його перебування єпископом Луцьким, вікарієм Волинської єпархії. Висвята Полікарпа 1932 р. мала велике духовне і морально-психологічне значення для українського національно-церковного руху в Польщі. Уперше православні українці отримали канонічного єпископа, і цим нівелювалися всі пропагандистські закиди з боку місцевих православних росіян про незаконність їхніх вимог, зокрема запровадження української мови у богослужбову практику.

Упродовж травня 1932 р. владика Полікарп здійснив низку відправ у різних парафіях Волині, хоча статус вікарного єпископа обмежував його церковно-адміністративні повноваження. На якісний стан кадрів вікаріату він міг впливати лише шляхом відповідних клопотань перед керуючим єпархією. На той час чи не єдиним дієвим засобом його впливу на церковне життя Луцького, Горохівського та Володимир-Волинського повітів були візитації парафій.

Цілеспрямоване обмеження архиєпископських візитацій владика Полікарпа, яке санкціонував правлячий Волинський архиєрей на вимогу воєводського уряду, призвело до того, що він поступово переорієнтував свою діяльність на активну участь у роботі низки національно зорієнтованих церковно-громадських інституцій. Особливе місце серед них посідало Товариство імені митрополита Петра Могили. Важливим етапом діяльності владика Полікарпа впродовж 1930-х рр. стала участь у роботі Волинських єпархіальних зібрань духовенства і мирян у січні 1935 р. і лютому 1936 р. Їхні ухвали зміцнили процес українізації Церкви в краї, зокрема демократизацію єпархіального управління.

Із моменту створення в 1935 р. Богословської секції при Товаристві імені митрополита Петра Могили владика Полікарп зосередився на реалізації нею важливих духовно-просвітницьких завдань. Водночас зі співпрацею з Товариством імені Петра Могили єпископ активно займався справою перекладу богослужбових чинів.

З'ясовано детермінанти позиції владики Полікарпа щодо неканонічного приєднання парафій і монастирів Православної Церкви колишньої Польщі до складу РПЦ в 1940-1941 рр., висвітлено місію в процесі інституалізації УАПЦ формації 1942 р., основні напрями пастирської праці в окупаційний період і роль у конфесійно-інституційних трансформаціях українського православ'я на завершальному етапі війни.

Після початку Другої світової війни і знищення польської державності єпископат Православної Церкви Західної України мав твердий намір продовжувати свою діяльність у канонічному зв'язку зі своїм першоієрархом митрополитом Діонісієм Валединським. Із цією метою було створено тимчасовий Синод, а також ухвалено рішення, які мали врегулювати невідкладні питання церковного управління. Однак на початку 1940 р. радянський режим активізував свою діяльність, спрямовану на зміну її юрисдикційного центру – приєданого до Німеччини Генерал-губернаторства й підпорядкування Московській Патріархії.

Наслідком реалізації чинною владою щодо Православної Церкви цього регіону комплексу заходів силового, зокрема морально-психологічного характеру, а також використання нею «поєднавчої» діяльності впокореної ієрархії РПЦ, стало підпорядкування їй трьох із п'яти єпископів із західноукраїнських теренів. Водночас двоє православних владик – Олександр Іноземцев і Полікарп Сікорський цього уникли.

Невизнання над собою влади Московської Патріархії для єпископа Полікарпа мало принциповий характер, оскільки було пов'язане з його багаторічною багатовекторною діяльністю, спрямованою на розвиток українського православ'я, імплементацією його набутків у духовно-культурний простір автохтонного населення регіону. Очевидці тих подій пізніше свідчили, що він цілком усвідомлював загрозу «ціни» за свою непоступливість, але був готовий за будь-яких обставин відстоювати її. Високий рівень національної свідомості, освіченості, значний життєвий досвід, а також такі риси характеру, як твердість у дотриманні переконань,

здатність ухвалювати самостійні, глибоко осмислені рішення, стали запорукою впевненості владики Полікарпа в згубності визнання над собою юрисдикції Московської Патріархії, а також у немічності та нетривкості радянського режиму через наближення війни між СРСР і нацистською Німеччиною.

Єпископ Полікарп, зрештою, як і всі інші православні архиєреї, не конфронтував із чинною владою, публічно виявляв лояльне ставлення до посланців РПЦ, але протидіяв духовному насиллю тактикою перманентних відтермінувань свого підпорядкування Московській Патріархії. Є підстави для твердження, що вона себе виправдала через, по-перше, незацікавленість радянських органів у гучних ексцесах на релігійному ґрунті, а, по-друге, тому, що вони не встигли здійснити щодо нього відповідних санкцій через неочікуваний превентивний наступ німецького війська.

Простежено внесок владики Полікарпа в організаційне оформлення УАПЦ в другій половині 1941 – на початку 1942 рр. Загальнополітичні обставини вплинули на можливі шляхи розвитку українського православ'я. Унаслідок установаження німецького окупаційного режиму землі Західної Волині ввійшли до складу рейхскомісаріату «Україна» та були відділені кордоном від Холмщини й Підляшшя і всієї Варшавської Митрополії, де процес українського національно-церковного відродження відчутно просунувся вперед. У цей час претендентами на лідерство в Православній Церкві стали владики Олексій Громадський, Полікарп Сікорський та Іларіон Огієнко. Загалом церковно-громадський провід був налаштований проти залежності як від Московської Патріархії, так і Варшавської Митрополії.

Упродовж липня 1941 р. ситуація щодо майбутнього Православної Церкви в Україні залишалася невизначеною. Доля українського православ'я на Волині та в усій Україні під німецькою окупацією вирішувалася за її межами. Нацистський уряд постановив не допускати на нові території як єпископів Російської зарубіжної Церкви, так і Православної Церкви в Генерал-губернаторстві. У середині липня 1941 р. архиєпископ Пінський

Олександр Іноземцев відновив єднання зі своїм першоієрархом митрополитом Діонісієм. У цей час старшим за хіротонією на Волині залишався архієпископ Олексій Громадський. 18 серпня 1941 р. під його головуванням у Почаївській лаврі було проведено Обласний Собор православних єпископів. На ньому було ухвалено рішення про автономний статус Православної Церкви в Україні в юрисдикції Московської Патріархії. Єпископ Полікарп не брав участі в його роботі.

Своїм листом від 13 листопада 1941 р. він засудив підпорядкування архієпископа Олексія Московській Патріархії, назвав Почаївський Собор псевдособором, а його постанови недійсними. 24 грудня 1941 р. митрополит Діонісій надіслав владиці Полікарпу декрет, яким було встановлено Тимчасову Адміністрацію Варшавської Митрополії на «звільнених українських землях», а його призначено її Адміністратором. Зрештою він став очільником самодостатнього еклезіального організму – УАПЦ, оскільки декрет митрополита Діонісія від 24 грудня 1941 р., по суті, виявився першим кроком на шляху її інституалізації як помісної церкви з канонічним єпископатом. Дотримуємося із цього приводу твердження Івана Власовського, що юрисдикція митрополита Діонісія «зводилась властиво до духовної опіки над Українською автокефальною (defacto) церквою», оскільки він як її офіційний предстоятель не мав можливості реалізувати щодо неї канонічно-юрисдикційних функцій. Формально УАПЦ перебувала в складі Православної Церкви Генерал-губернаторства, а реально була самодостатньою. Легалізація статусу її керівника в очах цивільної влади дозволила Полікарпу здійснити кроки з розбудови організаційної структури УАПЦ. Так, у лютому 1942 р. у Пінську було рукоположено кілька її єпископів.

Проаналізовано напрями діяльності владики Полікарпа, спрямовані на розбудову УАПЦ, заходи з нейтралізації антиукраїнських медійних атак сталінського режиму.

Організаційне оформлення УАПЦ змусило сталінський режим активізувати боротьбу за настрої населення на окупованих територіях уже на початку 1942 р. Це чинилося, зокрема, через дискредитацію духовних осіб, які виступили проти підпорядкування Московській Патріархії, нав'язування їм ярлика пронимецької структури. Головним об'єктом її нападок став владика Полікарп, якого 28 березня 1942 р. архиєрейський Собор позбавив духовного сану і чернецтва. Московська Патріархія звинуватила його у вчиненні церковних злочинів. Архиепископ Полікарп дав обґрунтовані відповіді на закиди з боку московської церковної ієрархії.

Іншим вектором його діяльності стала розбудова УАПЦ. Так, було прийнято «Тимчасовий статут Святої Православної Автокефальної Української Церкви», сформовано персональний склад Адміністрації УАПЦ, налагоджено її роботу.

У відносинах із окупаційною владою та у вирішенні низки питань владика Полікарп демонстрував поміркованість і далекоглядність. Так, у справі потенційного об'єднання ГКЦ та УАПЦ він стояв на позиції, що переважна частина православного кліру і вірних прихильно ставиться до ідеї їхнього об'єднання. У ситуації толерування німцями поділу українського православ'я на дві церковні інституції, владика Полікарп прагнув знайти порозуміння з митрополитом Олексієм Громадським, що зробило можливим Акт поєднання 8 жовтня 1942 р. Хоча воно, зрештою, не було реалізоване переважно через протидію німців, але стало свідченням доцентрової тенденції в середовищі національно свідомих православних ієреїв.

Адміністрація УАПЦ на чолі з владикою Полікарпом діяла в умовах ретельного контролю з боку німецької окупаційної влади. На початку січня 1943 р. високопоставлений чиновник генерал-комісаріату «Волинь і Поділля» Ляндрат запросив митрополита Полікарпа для повідомлення про новий порядок організації церковного життя в рейхскомісаріаті «Україна». Німці обмежили юрисдикцію єпископів територіями генерал-комісаріатів. Відповідно, компетенція Адміністрації УАПЦ мала поширюватися лише на

територію генерал-комісаріату «Волинь і Поділля». Собор єпископів УАПЦ утрачав легітимність, натомість міг діяти лише Собор єпископів відповідного генерал-комісаріату. Але митрополит Полікарп, протидіючи цьому розпорядженню, намагався неофіційно підтримувати зв'язок із підвладними єпископами, апелюючи до їхнього архиєрейського сумління.

1943 р. став одним із найскладніших для митрополита Полікарпа. Поразки німців на східному фронті та розгортання Руху Опору в тилу активізували репресивний апарат чинної влади. Гинули священники і миряни. Життя єпископів також було під загрозою. Німецька цивільна адміністрація наполягала, щоб глава УАПЦ сприяв приборканню українського Руху Опору, що чимраз збільшувався.

Німецька релігійна політика в роки війни завдала трагічних втрат українському православ'ю. Так, було розстріляно багатьох священно- і церковнослужителів і мирян. Об'єктом репресій став і сам митрополит Полікарп. 16 липня 1943 р. гестапівці здійснили обшук у приміщенні Адміністрації УАПЦ й арештували близьких співробітників митрополита – М. Малюжинського, І. Власовського, а також члена Луцької духовної консисторії А. Селепину.

Хоча наближення німецько-радянського фронту призвело до того, що митрополит Полікарп був вимушений залишити українські землі, але він усе ж сподівався, що йому згодом за слушних обставин вдасться повернутися. У січні 1944 р. митрополит виїхав із Луцька на Захід.

У дослідженні осмислюється роль владики Полікарпа в структурно-організаційній розбудові УАПЦ в останній рік війни. Евакуацію її єпископату та духовенства й особисто митрополита Полікарпа курувала німецька окупаційна влада. Виїзд відбувався групами. Так, митрополит Полікарп із найближчими співробітниками залишив Луцьк 16 січня 1943 р., а вже 24 січня вони прибули у Варшаву. Сюди ж невдовзі прибули й інші єпископи УАПЦ. Їх зосередження у Варшаві стало для митрополита

Полікарпа можливістю визначити канонічний статус фактично наявної УАПЦ.

Упродовж 11 березня – 8 квітня 1944 р. у Варшаві було проведено Собор єпископів УАПЦ. Найважливішим його досягненням стала ухвала 4 квітня документа з назвою «Тимчасове положення про управління Святої Української Автокефальної Церкви», яким санкціонувався канонічний статус її Адміністрації. Тимчасове положення затвердили 4 квітня як наслідок ретельної підготовчої роботи спеціальної комісії, робота якої тривала впродовж кількох тижнів. Його розробка відбувалася під керівництвом митрополитів Полікарпа й Діонісія. Цей документ надавав Собору єпископів (у складі всіх архиєреїв) найвищі повноваження в управлінні Церквою до моменту скликання Всеукраїнського Помісного Собору. Виконавчим органом Собору єпископів було визначено Священний Синод у складі голови – митрополита Полікарпа, його заступника – архиєпископа Геннадія Шиприкевича і членів – архиєпископів Никанора Абрамовича та Ігоря Губи. Вищим законодавчим, адміністративним і судово-контрольним органом в Українській Православній Церкві статутом було визначено Всеукраїнський Православний Собор.

Отже, на завершальному етапі Другої світової війни митрополит Полікарп залишався однією з головних фігур у житті Української Православної Церкви. Незважаючи на вимушену еміграцію, а також конкуренцію груп впливу серед єпископату, він зберіг лідерські позиції, докладаючи неабияких зусиль до консолідації його репрезентантів задля розвитку українського православ'я в нових умовах.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в постановці та розробці актуальної й недостатньо дослідженої в сучасній історіографії теми. Зазначена новизна конкретизується наступними положеннями, що виносяться на захист.

Уперше:

- доведено, що невизнання єпископом Полікарпом над собою влади Московської Патріархії в 1940 – 1941 рр. і водночас готовність до вірогідних репресій з боку радянського режиму мали принциповий характер, оскільки спиралися на українську ідентичність владики і його впевненість у неканонічності приєднання до неї Київської Митрополії 1686 р., що стало згубним для українського православ'я;

- обґрунтовано, що засудження митрополита Полікарпа Московською Патріархією було неканонічним; являючи собою ланку персональної та колективної дискредитації ієрархів УАПЦ, воно стало одним із виявів російської церковної експансії в Україні;

- поглиблено аргументацію, що владика Полікарп як промотор інституалізації УАПЦ під час Другої світової війни реалізував низку взаємопов'язаних еклезіальних акцій, які уможливили її подальший розвиток у діаспорі;

Удосконалено та доповнено:

- інтерпретацію чинників та з'ясування основних етапів формування П. Сікорського як особистості, кристалізації його національної самосвідомості – підґрунтя наступної церковно-громадської діяльності, яка реалізовувалася на західноукраїнських землях Другої Речі Посполитої, а також під час Другої світової війни;

- відомості про масштаб і значущість впливу архимандрита Полікарпа на розвиток національно-церковного руху за українізацію Православної Церкви в Другій Речі Посполитій, унаслідок чого він став одним із її провідних діячів.

Подальшого розвитку набули:

- теза, що впродовж 1930-х рр. архимандрит, а після висвяти у єпископи (1932 р.) владика Полікарп упевнено посів лідерські позиції в українському церковному русі на Волині, спрямованому на звільнення духовно-культурного життя її православних вірян від засилля традицій російського православ'я;

- твердження, що владика Полікарп у 1930-х рр. не тільки долучився, а й виконав вагому організаторську й інтелектуальну працю з перекладу українською мовою значної кількості богословської, богослужбової та катехітичної літератури, а також її видання та популяризацію, що спростувало безпідставні твердження зрусифікованих кліриків про її «другорядність» і «неповноцінність»; цей доробок став своєрідним інтелектуальним фундаментом подальшої українізації православ'я, який цілком виправдано можна оцінити як загальнонаціональне надбання.

Концептуальні узагальнення, а також фактологічний матеріал дослідження, можуть бути використані при підготовці узагальнювальних і довідкових праць із історії України, Української Православної Церкви, краєзнавчих видань, а також при розробці й реалізації національного наукового і культурно-просвітницького проекту з вивчення набутків українізації православ'я означеного періоду, зокрема ролі її промоторів, у реалізації якого можуть об'єднати свої зусилля академічні гуманітарії – історики, філологи, релігієзнавці, культурологи та церковні дослідники.

Ключові слова: митрополит Полікарп, Православна Церква, Українська Автокефальна Православна Церква, інституалізація, автокефалія, українізація православ'я, українське православ'я, Західна Волинь, Друга Річ Посполита, радянський режим, німецька окупаційна адміністрація.

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Фахові видання:

1. Скиба І. Б. Формування особистості та початок Церковно-громадської діяльності адміністратора Автокефальної Церкви в Україні митрополита Полікарпа (Сікорського) в роки Німецько-Радянської війни. *«Гілея: науковий вісник»*, збірник наукових праць, випуск 145 (№6). Ч. 1. Історичні науки. Київ: «Гілея», 2019. С. 144 – 151.

2. Скиба І. Б. Вектори діяльності та здобутки церковно-громадської праці Полікарпа (Сікорського) впродовж 1930-х рр. *«Гілея: науковий вісник»*,

збірник наукових праць, випуск 147. Ч.1. Історичні науки. Київ: «Гілея», 2019. С. 119 – 124.

3. Скиба І. Б. Владика Полікарп (Сікорський) і процес інституалізації Української Автокефальної Православної Церкви формації 1942 р. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. № 2. Серія Історія. Тернопіль, 2019. С. 142-152.

4. Скиба І. Б. Митрополит Полікарп (Сікорський) і конфесійно-інституційні трансформації українського Православ'я на завершальному етапі Другої Світової Війни. *«Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського»*. Серія: Історичні науки, Том 30 (69) № 4. Київ, 2019. С. 74-81.

5. Skyba Ihor. The place and part of Polikarp (Sikorskyi) in the spread and strengthening of the movement for the ukrainization of the orthodox church in Poland in the 1920th. *«East», analytical and informational journal, series: Historical Sciences*. Місце та роль Полікарпа (Сікорського) в поширенні та зміцненні руху за Українізацію Православної Церкви в Польщі у 20-х рр. ХХ ст. *«Схід», аналітично-інформаційний журнал*, серія: Історичні науки. №6 (164). листопад-грудень. К., 2019. С. 32-38.

Додаткові:

1. Скиба І. Б., Московська Патріархія проти адміністратора Автокефальної церкви Полікарпа (Сікорського): обставини та інструментарій спроби дискредитації. *Наукові записки НаУ «Острозка академія»*. Серія «Релігієзнавство». Острог, НаУ «Острозька академія» 2016. С. 58-66.

2. Скиба І., протоієрей. Витоки, інституційний статус та еволюція повноважень адміністратора Автокефальної Церкви в українських землях владики Полікарпа (Сікорського). *Роль особистості в Церкві: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. Луцьк: «ЕІКОН», 2016. С. 201-211.

3. Скиба І. Б. Російське політичне православ'я в дії: анафема архієпископу Полікарпу (Сікорському). *«Наукові записки» Національного Університету «Острозька Академія»*, серія «Релігієзнавство», випуск 2(14). Острог, 2018. С. 75 – 83.

4. Скиба І., протоієрей. Владика Полікарп (Сікорський) та українське православ'я на Волині, в період радянської окупації 1939-1941 рр. *«Волинський благовісник»*: богословсько-історичний науковий журнал Волинської Православної Богословської Академії Української Православної Церкви Київського Патріархату. Луцьк: «EIKON», 2016. № 4. С. 167-176.

5. Скиба І., протоієрей. Православна Церква на Волині в реаліях Радянської окупації. *Державотворення і помісність Церкви: історичні процеси та сучасні реалії*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Луцьк: «EIKON», 2017. С. 229-234.

Abstract

Skyba I. Metropolitan Polikarp Sikorskyi's church-related and social activities in the context of Ukrainisation of the Orthodox Church (1920th - 1945) – Qualifying academic paper printed as a manuscript.

Ph.D. thesis in History majoring in Religious Studies and Theology (code 09.00.11). – The National University of Ostroh Academy, Ostroh, 2019.

The paper is concerned with a comprehensive study of Petro Sikorskyi (Metropolitan Polikarp's) church-related, social, spiritual and spiritual activities in the context of the movement for the Ukrainisation of the Orthodox Church.

Biographical milestones of the early stage of P. Sikoskyi's life, his becoming an individual, the achievements of the first period of his ecclesiastical activities, participation in national-ecclesiastical processes in Volyn in the 1920s and his contributions to the Ukrainisation of the Orthodox Church in Poland on the post of a Vicar Bishop of Lutsk are highlighted based on identified and analysed sources.

The specifics of the formation of the outlook of the Metropolitan-to-be in his childhood and pre-adolescent years, while studying in spiritual institutions, his

professional growth and achievements in church-economic and national-ecclesiastical spheres are considered.

The study shows that a decisive influence on the formation of the outlook of the future Metropolitan of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, in particular, his spiritual-national identification, was made by the father-priest, the traditional Ukrainian family circle, as well as the educational and cultural environment of Uman and Kyiv. The national-patriotic nature of church-related and social activities of P. Sikorskyi crystallised and emerged during the participation in the work of the All-Ukrainian Orthodox Council and the fulfillment of the duties of the Vice-Director of the Department of General Affairs of the Ministry of Confessions of the Government of the Ukrainian People's Republic.

P. Sikorskyi's spiritual and life stances were formed amid Ukrainian ecclesiastical and political forces, which, after the fall of the Russian Empire, were at the forefront of the institutional development of Ukrainian Orthodoxy and the Ukrainian state.

The role and achievements of the Metropolitan-to-be in the national-ecclesiastical movement of Volyn in the 1920s are analysed.

The consistent pro-Ukrainian church-related and public activities of Archimandrite Polikarp have repeatedly provoked not only opposition from the pro-Russian Orthodox clergy and monks but also the Polish authorities. One of the consequences of this was his repeated relocations, as well as the kind of "banishment" from Volyn to Vilensky (in 1923) and then to Zhirovitsky (in 1927) monasteries.

But neither the sharp rejection of his pro-Ukrainian activities on part of certain representatives of the Orthodox clergy nor the unfriendly attitude of the Polish administration, which could not be ignored by the church authorities, did not diminish his authority in the environment of nationally conscious Orthodox Ukrainians. Moreover, because they considered the acquisition of a national bishopric as an important element of the Orthodox Church's de-Russification, its

consistent Ukrainisation, the pro-Ukrainian community was increasingly considering Archimandrite Polikarp to become a contender for the bishopric. This was most clearly revealed during the preparation for the Lutsk Church Congress (1927) when Archimandrite Polikarp was considered one of the potential candidates for the episcopal consecration by the initiators and organizers of the event.

It is noted that due to his persistent and purposeful church-related and social activities, he became a prominent figure in the national church movement in Volyn. Despite the opposition from both clergy and secular actors, in 1932 he was ordained a bishop.

The new dimension and effectiveness are shown in P. Sikorskyi's activities aimed at the de-Russification of church life with the powers of the Vicar Bishop of the Volyn Diocese.

The new efficient stage of spiritual, ecclesiastical and administrative work for Archimandrite Polikarp was his time at the post of a Bishop of Lutsk, Vicar of the Volyn Diocese. Polycarp's consecration in 1932 was of great spiritual and moral and psychological significance for the Ukrainian national-church movement in Poland. For the first time, Orthodox Ukrainians received a canonical bishop. Thereby was nullified all the propaganda criticism by local Russians, which claimed the illegality of their demands, including the introduction of the Ukrainian language into liturgical practice.

During May of 1932, Bishop Polikarp made a number of missions in various parishes of Volyn. The status of the vicar bishop limited his ecclesiastical and administrative powers. The bishop could only influence the qualitative status of the Vicariate staff by making appropriate requests to the diocese. Therefore, the only effective means of affecting the ecclesiastical life of Lutsk, Gorokhiv and Volodymyr-Volyn districts at this time were the visits to parishes.

The deliberate restriction of Bishop Polikarp's pastoral visits, sanctioned by the ruling Volyn bishops at the request of the voivodship government, led him to gradually refocus his activities on the active participation in the functioning of a

number of nationally oriented, church-related and civic institutions. The Petro Mohyla Society took a special place among the institutions of that kind. An important stage in the activities of Bishop Polikarp during the 1930s was the participation in the work of the Volyn diocesan assembly of clergy and laity in January of 1935 and February of 1936. The decisions of these meetings strengthened the process of Ukrainisation of the Church on that territory, in particular, the democratisation of the diocesan administration.

Since the founding of the Theological Section at the Society of Metropolitan Petro Mohyla in 1935, Bishop Polikarp has focused on the fulfillment of important spiritual and educational tasks. At the same time, in cooperation with the Petro Mohyla Society, the bishop was actively involved in the translation of texts for the sacred services.

We have disambiguated the position of Bishop Polikarp in the time of the illegal integration of parishes and monasteries of the Autocephalous Orthodox Church of former Poland into the Russian Orthodox Church in 1940-1941, his part in the process of institutionalisation of the UAOC formation in 1942, the main directions of his pastoral work during occupation and participation in confessional-institutional transformations of Ukrainian Orthodoxy in the final period of the war.

After September 1, 1939, the beginning of World War II and the destruction of Polish statehood, the bishopric of the Orthodox Church of Western Ukraine was determined to continue its activities in canonical connection with its first hierarch, Metropolitan Dionysii Valedynskyi. To this end, a Provisional Synod was created and decisions were taken to resolve urgent issues of church administration.

However, in early 1940, the Soviet regime intensified its activities aimed at changing the canonical jurisdiction centre of the Polish Orthodox Church, which was a Polish Governorate General incorporated by Germany and which thus became subordinate to Moscow Patriarchate.

As a result of the implementation a set of measures of force by that-time authorities concerning the Orthodox Church of this region, in particular, of moral and psychological nature, as well as its use of “uniting” activities of the subdued

hierarchy of the Russian Orthodox Church, became subject to it three of the five bishops from Western Ukraine. At the same time, two Orthodox bishops, Alexander Inozemtsev and Polikarp Sikorskyi, escaped this.

Thenon-
 recognitionoftheauthorityofMoscowPatriarchateforBishopPolikarpwasfundamental . It was connected with his many years of multifaceted activities aimed at the development of Ukrainian Orthodoxy, implementation of his contributions into spiritual and cultural space of the region's autochthonous population. Witnesses to those events later testified that he was fully aware of the threat of "price" for his intransigence, but was prepared to defend it under any circumstances. High level of national consciousness, education, considerable life experience, as well as such character traits as integrity of beliefs, ability to make independent, deeply meaningful decisions, became the key to Bishop Polikarp's certainty that acknowledging Moscow Patriarchate's dominance could have been a fatal mistake; also, Bishop was convinced that the Soviet regime was important and impermanent, because of the approaching war between the USSR and Nazi Germany.

In the end, like all other Orthodox bishops, he did not clash with the current authorities, publicly displayed a loyal attitude to the envoys of the Russian Orthodox Church. But for the sake of self-preservation and counteracting the violence, he resorted to the tactic of permanent deferral of his subordination to the Moscow Patriarchate. There are grounds for claiming that the tactic justified itself because, firstly, the Soviet authorities were not interested in loud excesses on religious ground, and secondly, because they failed to exert appropriate pressure on him because of the unexpected preventive offensive of the German army.

Bishop Polikarp Sikorskyi's contribution to the institutionalisation of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in the second half of 1941 - early in 1942 has been traced.

General political circumstances influenced the possible ways of development of Ukrainian Orthodoxy. As a result of the establishment of the German occupation

regime, Volyn became part of the Reich Commission of Ukraine and was separated from the border by the Kholmshchyna and Podlachia and the entire Warsaw Metropole, where the process of Ukrainian national-church revival has progressed significantly. At this time, the bidders for leadership in the Orthodox Church were Bishop Alexey Hromadskyi (Eng. the Public), Polikarp Sikorskyi and Hilarion Ogienko. In general, church-public leadership was opposed to dependence on both the Moscow Patriarchate and the Warsaw Metropole.

As of July 1941, the situation regarding the future of the Orthodox Church in Ukraine remained uncertain. The fate of Ukrainian Orthodoxy in Volyn and all Ukraine under German occupation was decided beyond its borders. The Nazi government decided not to allow the bishops of the Russian Foreign Church and the Autocephalous Church in the Governorate General to enter the new territories. In mid-July of 1941, Archbishop Alexander of Pinsk restored union with his first hierarch Metropolitan Dionysius. At that time, Archbishop Alexei Hromadskyi remained senior in consecration in Volyn. On August 18, 1941, under his chairmanship, the Regional Cathedral of Orthodox Bishops was held in the Pochaiv Lavra. The Council has decided on the autonomous status of the Orthodox Church in Ukraine in the jurisdiction of the Moscow Patriarchate. Polikarp Sikorskyi did not participate in this meeting.

By letter dated November 13, 1941, Metropolitan Dionysius condemned the subordination of Archbishop Alexei and his bishops to the Moscow Patriarchate, called the Pochayiv Cathedral a pseudo-council, and its rulings invalid. On the twentieth of December 1941, Metropolitan Dionysius sent a decree to Polikarp, who established the Warsaw Metropolitan Administration on Ukrainian lands. Legalizing the status of Head of Administration in the eyes of civil authorities allowed Polikarp to take steps to build the organizational structure of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church. In February 1942 in Pinsk bishops for the UAOC were ordained.

The directions of Bishop Polikarp's activities aimed at building the UAOC, measures to neutralize the anti-Ukrainian media attacks of the Stalin regime have been analyzed.

The institutionalisation of the UAOC forced the Stalinist regime to intensify the struggle for the minds, thoughts and sentiments of people on the occupied territories as early as in 1942. In particular, though discrediting clergy who opposed the subordination to the Moscow Patriarchate by imposing a label of the pro-German institution. The main target for the attacks was Polikarp Sikorskyi. The Moscow Patriarchate accused the bishop of committing church crimes. Archbishop Polikarp gave sound answers to the criticism from the Moscow church hierarchy.

The development of the UAOC was another vector of Bishop Polikarp's activities. In particular, the "Temporary Statute of the Holy Orthodox Autocephalous Ukrainian Church" was adopted, the staff of the Administration of the Ukrainian Autocephalous Church was formed and its functioning was established.

In dealing with the occupying power and in resolving a number of issues, Bishop Polikarp acted with moderation and foresight. Thus, in the case of the potential unification of the Ukrainian Greek Catholic and Ukrainian Orthodox Churches, the Archbishop maintained that the overwhelming majority of Orthodox clergy and the faithful would support the idea of unification. In the situation of the Germans' advocacy for the division of Ukrainian Orthodoxy into two ecclesiastical institutions, Bishop Polikarp sought to find an understanding with Alexei (Hromadskyi), which made the Act of Unification possible on October 8th, 1942, possible. The agreement was not reached, though, mainly because it was opposed by the Germans, but the occasion itself evidenced the centripetal tendencies existing within the circles of nationally conscious clergy.

The administration of the Autocephalous Orthodox Church, led by Bishop Polikarp, worked under scrutiny by the German occupying authorities. In early January of 1943, Deputy Commissioner-General of Volyn and Podillya Landrat

invited Metropolitan Polikarp to announce a new order for organizing church life at the Reich Commission of Ukraine. The Germans restricted the jurisdiction of the bishops to the territories of the Commissariat General. Accordingly, the competence of the Administration was to extend only to the territory of the Commissariat General of Volyn and Podillya. The Council of Bishops of the Autocephalous Orthodox Church lost its legitimacy; instead, only the Council of Bishops of the relevant Commissariat General could act. In response to such actions by the occupying power, Metropolitan Polikarp tried informally to liaise with the subordinate bishops, appealing to their bishop's conscience.

In 1943 he became one of the most difficult for Metropolitan Polikarp. The defeat of the Germans on the eastern front and their backlash intensified the repressive apparatus of that time's authorities. The priests, the laymen, were killed. The lives of bishops were also threatened. The German civilian administration insisted that the Metropolitan Administrator helped to curb the growing Ukrainian resistance movement.

German religious policy during the war caused tragic losses to the Autocephalous Orthodox Church. Many clergymen, sacristans and laymen were shot. Metropolitan Polikarp himself became the object of repression. On July 16, 1943, the Gestapo men searched the premises of the Administration and arrested close employees of the Metropolitan - M. Malyuzhinsky, I. Vlasovsky, a member of Lutsk spiritual consistory A. Selepin.

As the German-Soviet front approached, it meant for Metropolitan Polikarp to the necessity to leave the Ukrainian lands hoping that he would still be able to return. In January of 1944, the Metropolitan left Lutsk and travelled West.

The role of Bishop Polycarp in the structural and organizational development of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in the last year of the war has been outlined.

The evacuation of the bishopric and clergy of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church and Metropolitan Polikarp himself was overseen by the German occupying power. It happened in groups. Thus, Metropolitan Polikarp and his

closest associates left Lutsk on January 16th, 1943, and on January 24th they arrived in Warsaw. Other bishops of the Autocephalous Orthodox Church soon arrived there. Concentration in Warsaw by the bishopric of the UAOC made it possible for Metropolitan Polikarp to determine the canonical status of the actually extant Ukrainian Autocephalous Orthodox Church.

March 11th through April 8th, 1944, a council of bishops of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church was held in Warsaw. The most important achievement of the Council of Bishops was the adoption on April 4 of a document entitled "Provisional Regulation on the Administration of the Holy Ukrainian Autocephalous Church." It authorized the canonical status of the Administration. The temporary provisions were approved on the 4th of April following the thorough preparatory work of the special commission for several weeks. Its development took place under the guidance of Metropolitans Polikarp and Dionysius. Thus, the Provisional Provision conferred on the Bishops' Council (composed of all bishops) the highest authority in the administration of the church until the moment of the convening of the All-Ukrainian Local Council. The Holy Synod designated the executive body of the Bishops' Council, led by the chairman, Metropolitan Polikarp, and his deputy, Archbishop Gennady Siprykevych and members - Archbishops Nicanor Abramovich and Igor Guba. The highest legislative, administrative and judicial control body in the Ukrainian Orthodox Church was called the charter of the All-Ukrainian Orthodox Council.

Thus, at the final stage of the German-Soviet war, Metropolitan Polikarp remained one of the main figures in the life of the Ukrainian Orthodox Church. Despite the forced emigration, the competition of influence groups amongst the episcopate, he retained his leading positions, offering consolidation in the name of the development of Ukrainian Orthodoxy in the new environment. This novelty is disambiguated by the following provisions made for protection:

For the first time:

- It is proved that Bishop Polikarp did not recognise the power of Moscow Patriarchate in 1940 and 1941. At the same time, the Bishop was prepared for the

probable repressions by the Soviet regime. The Bishop's views were of fundamental importance for himself, as they relied on the hierarch's Ukrainian identity and his certainty that Kyiv metropolis was annexed by the Moscow Patriarchate, that is, in a non-canonical way. All factors combined have been detrimental for the Ukrainian orthodoxy;

- Arguments are presented why the condemnation of the Metropolitan Polikarp by the Moscow Patriarchate was non-canonical; being a link in the chain of discrediting the UAOC, the occurrence has become a demonstration of Russian church expansion in Ukraine;

- extended rationale is provided as to the fact that as a promotor of the institutionalization of the UAOC, metropolitan Polikarp during the World War II has implemented a number of interconnected ecclesiastical actions that enabled its further development in the Diaspora.

Improved and extended:

- Interpretation of the factors and main stages of P. Sikorskiy's formation as a person and crystallization of national-patriotic character, the basis of his church-related and social activities, which was fully realized already in the territory of the Second Polish Republic, as well as during the Second World War;

- Information on the scale and significance of the influence of Archimandrite Polikarp on the development of the national-church movement for the Ukrainisation of the Orthodox Church in the Second Polish Republic, which made him one of its leading figures.

Further development of:

- A statement that during the 1930s, Archimandrite, and after his consecration to the bishops (1932), Bishop Polikarp confidently took a leadership position in the Ukrainian church movement in Volyn, aimed at freeing the spiritual and cultural life of its Orthodox citizens from the overcoming of the traditions of Russian Orthodoxy then called the de-Russification or moving from Moscow, the Ukrainisation of the Church;

- An assertion that Bishop Polikarp in the 1930s not just joined, but performed considerable organizational and intellectual work in translating into Ukrainian a large volume of theological, liturgical and catechetical literature. That has refuted the meaningless allegations of secondary character and incompleteness of the Ukrainian language. Thus, he built the foundation for the further Ukrainisation of Orthodox. Therefore, the results of Bishop Polikarp's labours may be deemed a national heritage.

Conceptual generalizations, as well as factual material of the research, can be used in the preparation of summarizing and reference works on the history of Ukraine, the Ukrainian Orthodox Church, local editions, as well as in the development and implementation of a national scientific and cultural-educational project of studying the contributions of the Ukrainisation period, including the role of its promoters, the process that can help the academists of Liberal Arts and Social Sciences (historians, philologists, religious scholars, cultural scientists) and ecclesiastics to join their efforts.

Keywords: Metropolitan Polikarp, Orthodox Church, Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, Institutionalization, Autocephaly, Ukrainisation of Orthodoxy, Ukrainian Orthodoxy, Western Volyn, the Second Polish Republic, Soviet Regime, German Occupation Administration.

ЗМІСТ

ВСТУП	28
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА	34
1.1. Стан наукової розробки проблеми	34
1.2. Джерельна база дослідження	52
РОЗДІЛ 2. ПЕТРО СІКОРСЬКИЙ І ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ ВПРОДОВЖ КІНЦЯ ХІХ СТ. – 1930-Х РР.	63
2.1. Формування П. Сікорського як особистості та набутки початкового етапу церковно-громадської діяльності	63
2.2. Участь П. Сікорського в національно-церковному русі на Волині в 1920-х рр.	78
2.3. Внесок єпископа Полікарпа в українізацію Православної Церкви в Польщі впродовж 1930-х рр.	107
РОЗДІЛ 3. АРХИПАСТИРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	137
3.1. Позиція щодо зміни юрисдикційного статусу Православної Церкви в Західній Україні (вересень 1939 – червень 1941 рр.)	137
3.2. Місія владики Полікарпа у процесі інституалізації УАПЦ формації 1942 р.	155
3.3. Основні вектори архипастирської праці в окупованій Україні	176
3.4. Митрополит Полікарп і конфесійно-інституційні трансформації українського православ'я на завершальному етапі війни	216
ВИСНОВКИ	231
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	238

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АПЦ – Автономна Православна Церква

ББ – Безпартійний блок співпраці з урядом маршала Юзефа Пілсудського

ВДС – Волинська духовна семінарія

ВДК – Волинська духовна консисторія

ВКМ – Волинський краєзнавчий музей

ВУО – Волинське українське об'єднання

ГАГО – Государственный архив Гродненской области

ГКЦ – Греко-Католицька Церква

ДАВО – Державний архів Волинської області

ДАРО – Державний архів Рівненської області

ДАТО – Державний архів Тернопільської області

КДС – Київська духовна семінарія

КДК – Київська духовна консисторія

КОП – Корпус охорони прикордоння

МП – Московська Патріархія

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

ПАПЦ – Польська Автокефальна Православна Церква

ПЦП – Православна Церква в Польщі

РКМ – Рівненський краєзнавчий музей

РПЦ – Російська Православна Церква

РПЦЗ – Російська Православна Церква закордоном

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

Товариство імені митрополита Петра Могили – Товариство прихильників православної освіти та охорони традицій православної віри імені митрополита Петра Могили

УАПЦ – Українська Автокефальна Православна Церква

УГКЦ – Українська Греко-Католицька Церква

УНДО – Українське національно-демократичне об'єднання

УНР – Українська Народна Республіка

УПРВ – Українська парламентарна репрезентація Волині

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАЗУ – Центральний державний архів зарубіжної україніки

ЦДІАЛ – Центральний державний історичний архів України у Львові

ВСТУП

Актуальність теми. Динаміка змін у духовному й церковно-релігійному просторі України останніх десятиліть ХХ і перших ХХІ ст. свідчить про виразну тенденцію до самовизначення й інституювання її православної спільноти. Цей процес, що має глибоке історичне коріння, чітко окреслений від появи перших громад, які заявили про незалежність в управлінні й об'єдналися в Українській Православній Церкві, до визнання цієї нової спільноти Вселенським Патріархом.

Одним із етапів руху за конституювання УПЦ стала перша половина ХХ ст. Особливе місце в ньому посіли духовні особи, які очолили боротьбу за автокефалію українського православ'я. У радянській Україні впродовж 1920 – 1930-х рр. – це митрополит Василь Липківський, а на західноукраїнських землях початку 1940-х рр. – митрополит Полікарп Сікорський.

Саме останньому випало вивести на новий рівень творення УПЦ. Далеко не в останню чергу завдяки його діяльності український національно-церковний рух на Волині в міжвоєнний період став результативним і надалі розвивався в рамках традицій світового православ'я. Це стало підґрунтям не лише для створення канонічного єпископату, розбудови Української Автокефальної Православної Церкви під час Другої світової війни, але й збереження її в діаспорі.

Значущість постаті митрополита Полікарпа в долі українського православ'я перетворила його на одного з ворогів радянського режиму і водночас на об'єкт дискредитації з боку тогочасних очільників Московської Патріархії. Звідси низка інсинуацій про нього як лідера українського православ'я, а також заангажованих оцінок його церковно-громадської праці. Оскільки в українській і зарубіжній історіографії відсутнє комплексне наукове дослідження біографії владики, зокрема здобутків у царинах еkleзіальної та громадської діяльності, спрямованої на набуття українським

православ'ям автокефального статусу, багато перипетій якої рефлексують до його нинішнього стану в Україні, це актуалізує тему дослідження.

Зв'язок роботи з науковими планами, програмами, темами. Загальний напрям роботи пов'язаний із темою досліджень кафедри культурології та філософії Національного університету «Острозька академія» «Культура в горизонті сталих і плинних ідентичностей» (номер державної реєстрації 0113U002432).

Мета дисертації – комплексне історико-релігієзнавче висвітлення церковно-громадської діяльності митрополита Полікарпа впродовж 1920-х – 1945 рр. у контексті українізації Православної Церкви.

Досягнення цієї мети передбачало вирішення таких завдань:

- проаналізувати стан наукової розробки теми й охарактеризувати джерельну базу дослідження;
- висвітлити обставини формування особистості П. Сікорського, зокрема його національної ідентичності;
- визначити масштаби впливу владики на розвиток національно-церковного руху за українізацію Православної Церкви впродовж 1920 – 1930-х рр.;
- з'ясувати його позицію щодо зміни юрисдикційного статусу Православної Церкви в Західній Україні впродовж вересня 1939 – червня 1941 рр.;
- дослідити місію митрополита в процесі інституалізації УАПЦ формації 1942 р.;
- простежити основні вектори пастирської праці в окупованій Україні;
- окреслити роль владики Полікарпа в конфесійно-інституційних трансформаціях українського православ'я на завершальному етапі Другої світової війни.

Об'єктом дослідження є перебіг українізаційного процесу в Православній Церкві періоду Другої Речі Посполитої та Другої світової

війни, а його **предметом** – візія у ньому еклезіальної і громадської діяльності владики Полікарпа.

Методологічна основа роботи. Дисертація виконана як історико-релігієзнавче дослідження, у якому застосований методологічний інструментарій академічного релігієзнавства. Комплексний аналітичний підхід конкретизовано, зокрема, у застосуванні таких методологічних засад, як об'єктивність, науковість, історизм, конкретність, позаконфесійність, цілісність і системність, світоглядна і конфесійна неупередженість. У роботі використані загальнонаукові (аналіз, синтез, узагальнення, індукція, дедукція) та власне історичні (історико-генетичний, історико-порівняльний та історико-системний) методи дослідження. Для висвітлення низки аспектів теми були використані методи джерелознавчої критики, біографістики, просопографії та мікроісторії. У сукупності вони стали механізмом для досягнення поставленої мети.

Хронологічні рамки дослідження обумовлені особливістю дослідження персоналії й охоплюють період від початку 1920-х рр., коли Полікарп Сікорський активно долучився до національно-церковного руху на теренах Західної Волині, до кінця німецько-радянської війни, після чого його еклезіальна діяльність продовжувалася в еміграції. У першому підрозділі автор вийшов за вказану хронологію, що впливало з потреби висвітлити формування П. Сікорського як особистості та набутки початкового етапу його церковно-громадської діяльності.

Географічні межі роботи охоплюють територію сучасних України і Польщі, а також низки інших європейських країн.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в постановці та розробці актуальної і недостатньо дослідженої в сучасній історіографії теми. Зазначена новизна конкретизується наступними положеннями, що виносяться на захист.

Уперше:

- доведено, що невизнання єпископом Полікарпом над собою влади Московської Патріархії в 1940 – 1941 рр. і водночас готовність до вірогідних репресій з боку радянського режиму мали принциповий характер, оскільки спиралися на українську ідентичність владики і його впевненість у неканонічності приєднання до неї Київської Митрополії 1686 р., що стало згубним для українського православ'я;
- обґрунтовано, що засудження владики Полікарпа Московською Патріархією було неканонічним; являючи собою ланку персональної та колективної дискредитації ієрархів Української Автокефальної Православної Церкви, воно стало одним із виявів російської церковної експансії в Україні;
- поглиблено аргументацію, що митрополит Полікарп як промоутер інституалізації УАПЦ під час Другої світової війни реалізував низку взаємопов'язаних еклезіальних акцій, які уможливили її подальший розвиток у діаспорі.

Удосконалено та доповнено:

- інтерпретацію чинників та з'ясування основних етапів формування П. Сікорського як особистості, кристалізації його національної самосвідомості – підґрунтя наступної церковно-громадської діяльності, яка реалізовувалася на західноукраїнських землях Другої Речі Посполитої, а також під час Другої світової війни;
- відомості про масштаб і значущість впливу архимандрита Полікарпа в 1920-х рр. на розвиток національно-церковного руху Православної Церкви в Другій Речі Посполитій, унаслідок чого він став одним із його провідних діячів.

Подальшого розвитку набули:

- теза, що впродовж 1930-х рр. архимандрит, а після висвяти у єпископи (1932 р.) владики Полікарп упевнено посів лідерські

позиції в українському церковному русі на Волині, спрямованому на звільнення духовно-культурного життя її православних вірян від засилля традицій російського православ'я;

- твердження, що єпископ Полікарп у 1930-х рр. не тільки долучився, але й виконав вагому організаторську й інтелектуальну працю з перекладу українською мовою значної кількості богословської, богослужбової та катехітичної літератури, а також її видання та популяризацію, що спростувало безпідставні твердження зрусифікованих православних кліриків про її «другорядність» і «неповноцінність»; цей доробок став своєрідним інтелектуальним фундаментом подальшої українізації православ'я, який уповні виправдано оцінити як загальнонаціональне надбання.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що його концептуальні узагальнення, фактологічний матеріал можуть бути використані при підготовці узагальнювальних і довідкових праць з історії України, історії УПЦ, краєзнавчих видань, а також при розробці й реалізації національного наукового і культурно-просвітницького проєкту з вивчення набутків українізації православ'я означеного періоду, зокрема ролі її промоторів, у реалізації якого можуть об'єднати свої зусилля академічні гуманітарії – історики, філологи, релігієзнавці, культурологи та церковні дослідники.

Апробація результатів дисертаційного дослідження здійснювалася шляхом його обговорення на засіданнях кафедр релігієзнавства та теології, культурології та філософії Національного університету «Острозька академія», а також кафедр церковно-історичних і гуманітарних дисциплін та Священного Писання і Богослов'я Волинської православної богословської академії. Його концепція, основні положення та результати викладені в доповідях і повідомленнях на: XXI науковій викладацько-студентській конференції «Дні науки» (м. Острог, 19 березня

2016 р.); Міжнародній науковій конференції «Роль особистості в Церкві», присвяченій 220-річчю з дня заснування Волинської духовної семінарії і 400-річчю Луцького Хрестовоздвиженського братства (м. Луцьк, 19 травня 2016 р.); XXI науковій викладацько-студентській конференції «Дні науки» (м. Острог, 29 березня 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Державотворення і помісність Церкви: історичні процеси та сучасні реалії», присвяченій 100-річчю початків українського національно-церковного відродження (1917 – 2017 рр.) (м. Луцьк, 18 травня 2017 р.); науковій конференції «Мученики і сповідники землі Волинської у XX ст.», присвяченій 75-м роковинам розстрілу нацистами волинської інтелігенції в Рівному в жовтні 1943 р. (м. Рівне, 11 жовтня 2018 р.); Міжнародній богословській науковій конференції «Святість людського життя: даність і перспективи» (м. Луцьк, 30 травня 2019 р.).

Публікації. Результати дослідження відображені в 10 статтях, з яких – 2 у фахових вітчизняних виданнях, 3 в журналах, внесених до наукометричних баз даних, 5 – у публікаціях, дотичних до теми дисертації.

Структура дослідження побудована за проблемно-хронологічним принципом. Робота складається з переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (378 позицій). Загальний обсяг дисертації - 249 сторінок, із яких основний текст становить 210 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Постать митрополита Полікарпа Сікорського особлива в історії УПЦ. Вона знакова і навіть символічна для першої половини ХХ ст. З огляду на роль у національно-церковних процесах, зокрема творення незалежної Церкви, історики не могли оминати його своєю увагою, характеризуючи духовно-релігійні процеси в Західній Україні, зокрема на Волині, у першій половині минулого століття.

Історіографію з даного питання можна поділити на такі групи: праці українських істориків (сюди зараховуємо і діаспорну історіографію), дослідження радянських учених, російський гранд-наратив та західна зарубіжна історіографія.

Оцінку історичним подіям та ролі в них митрополита Полікарпа українські дослідники дали ще в 20-х рр. минулого століття. Так, професор В. Біднов у праці «Церковна справа на Україні», характеризуючи стан Православної Церкви в Україні в 1918 р., зауважив, що з 25 її єпископів майже всі були росіянами, а окремі – обмосковленими українцями. Ця вища ієрархія стояла на ґрунті московського централізму [160]. Вона витісняла з церковного вжитку стародавні українські церковні звичаї, обряди, співи, архітектурний стиль, які відрізняли Українську Церкву від Російської. Він назвав постанови Полтавського та Подільського єпархіальних з'їздів найсильнішою заявою православних українців щодо створення помісної Української Церкви. В. Біднов докладно проаналізував події, учасником яких був П. Сікорський та інші духовні й світські особи. Особливо вартісною для нашого дослідження є подана ним інформація про Всеукраїнську Церковну Раду, а також Всеукраїнський Православний Церковний Собор, у роботі яких він брав участь. Водночас наголосимо, що ця праця В. Біднова містить

український наратив без критичного осмислення національно-церковного руху.

Іншою працею, де охарактеризовано розвиток православ'я в Другій Речі Посполитій, зокрема на теренах Західної Волині, а також участь у ньому архимандрита Полікарпа, стало дослідження архієпископа Олексія Громадського «К истории Православной Церкви в Польше за десятилетие пребывания во глав ее блаженнейшего митрополита Дионисия (1923-1933)» (1937 р.) [200]. Воно стало вартісним джерелом інформації про розвиток Православної Церкви в Польській державі. Автор, однак, оминув своєю увагою гострі питання, пов'язані з боротьбою православних українців за українізацію Церкви. Водночас владика Полікарп представлений у ній як один із представників українського національно-церковного руху Волині.

Відомий український політичний діяч та історик Д. Дорошенко у праці «Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу» (1940 р.) [205] відзначив, що в лоні Православної Церкви в Польщі у міжвоєнний період точилася національна боротьба між змосковщеними елементами та українською течією. Остання була представлена нечисленними інтелігентами, здебільшого емігрантами, а також національно свідомими священиками. Вони повели акцію за Українську Церкву з «низів». Висвяту в єпископи архимандрита Полікарпа Д. Дорошенко вважав її поступкою польського уряду бажанням українців.

Першою спробою системного викладу подій історії Української Церкви під час Другої світової війни та ролі в ній владика Полікарпа дав І. Власовський у праці «Українська Православна Церква в часи Другої світової війни: 1939-1945 рр.» (1946 р.) [180]. У ній він докладно проаналізував процес підпорядкування Волинської єпархії Польської Автокефальної Православної Церкви Московській Патріархії 1940 р. і позицію щодо цього владика Полікарпа. І. Власовський категорично стверджував, що він не підписав декларації про входження до складу РПЦ, хоча вже іменувався Володимир-Волинським вікарієм і брав участь у хіротонії в єпископа

Пінського архимандрита Веніаміна Новицького. Пізніше саме цей факт російські історики використовували для твердження про його підпорядкування Московській Патріархії.

I. Власовський докладно описав обставини створення Тимчасової Адміністрації Варшавської Митрополії на «визволених українських землях» у грудні 1941 р., а також творення українського єпископату у лютому 1942 р. Оскільки він входив до складу цієї Адміністрації, то його інтерпретація подій, зокрема оцінка ролі митрополита Полікарпа в розбудові українського православ'я, ґрунтувалася на першоджерельній базі. Водночас окремі події, як от справа єпископа Фотія Тимощука і позиція щодо неї владики Полікарпа, мали відмінне трактування, ніж у пізніших дослідженнях.

У 1947 р. Н. Кибалюк опублікував статтю «Шляхом любови і крови», де охарактеризував українські церковно-визвольні змагання першої половини ХХ ст. [226]. У ній важливим моментом відродження УПЦ відзначено хіротонію в єпископи Полікарпа Сікорського в 1932 р. Творення української православної ієрархії в 1942 р. Н. Кибалюк трактував як відродження УАПЦ. Цінною для дослідників історії Української Церкви періоду Другої світової війни стала подана автором інформація про розстріли німцями українських священників на Волині, зокрема й найближчих співробітників митрополита Полікарпа.

З приводу упокоєння митрополита Полікарпа 1953 р. в українській емігрантській церковній пресі з'явилися меморіальні публікації, які мали на меті дати панорамний огляд його життєвого й архиєпископського шляху. Першу з них надрукували в «Українському Православному Слові» [258]. У ній окреслено основні віхи спочатку церковно-адміністративної, а згодом – духовної діяльності владики Полікарпа. Прикметно, що рукоположення архимандрита Полікарпа в єпископи в цій публікації названо наслідком потужного церковно-українського руху, перед яким «капітулювала Польща». У ній також наголошено, що в 1940-1941 рр. єпископ Полікарп відмовився

дати письмове підтвердження про підпорядкування Московській Патріархії та їхати в Москву. У 1955 р. цю ж статтю було передруковано в часописі «Літопис Волині», органі Товариства «Волинь» у Канаді [156].

Першою вагомою працею біографічного характеру, присвяченою одному з найближчих співробітників митрополита Полікарпа, стало дослідження протоієрея А. Дублянського «Тернистим шляхом: життя Митрополита Никанора Абрамовича» (1962 р.) [207]. Окреслюючи становище Православної Церкви в Україні в перші місяці німецької окупації, її автор наголошував, що це був час певної релігійної свободи, оскільки німецька влада спочатку не втручалася в її життя. Провину за розкол в Українській Церкві автор поклав на архиєпископа Олексія, який зігнував заклики митрополита Діонісія та єпископа Полікарпа про відновлення підпорядкування своєму канонічному зверхнику – главі Православної Церкви в Генерал-губернаторстві. Відповідно, у грудні 1941 р. було створено Тимчасову Адміністрацію Варшавської Митрополії на «визволених українських землях», а її очільником призначено архиєпископа Полікарпа. Важливою інформацією для дослідження еклезіальної діяльності владики Полікарпа є виклад автором цього дослідження перебігу організації й проведення Пінського Собору УАПЦ та висвяти перших двох українських єпископів. Так, А. Дублянський зазначив, що протоієрей Никанор Абрамович дізнався про висунення його кандидатури в єпископи лише в дорозі до Пінська, а владику Полікарп був змушений переконувати його в необхідності взяти на себе «хрест архиєрейського служіння» для добра Православної Церкви та її народу.

Описуючи служіння в Києві владики Никанора, А. Дублянський в іншій своїй праці простежив лінію його зв'язків із митрополитом Полікарпом як канонічним очільником УАПЦ. Перебування українського єпископату у Варшаві в 1944 р. він охарактеризував слушною нагодою визначити канонічний статус Адміністрації [155].

Упродовж 1955 – 1966 рр. побачила світ перша ґрунтовна історія Української Православної Церкви І. Власовського. Постать митрополита Полікарпа в ній відображена на тлі церковних подій у двох книгах четвертого тому, присвяченого долі українського православ'я в першій половині ХХ ст. І. Власовський називає цей період п'ятою добою історії УПЦ, коли відбулося її відродження [176]. Важливим є його твердження, що в церковному русі в Україні до 1917 р. національний момент був слабким, а духовенство і миряни поділилися на «прогресивних» і «консерваторів». Зрештою, оскільки незадоволення втручанням держави у справи Церкви єднало і росіян, і українців, то лише після падіння імперії і початку творення демократичної Росії прогресивне українське духовенство стає національно орієнтованим. До них, зокрема, належали клірик Василь Липківський, а з мирян – Петро Сікорський. Після Лютневої революції 1917 р. церковний рух в Україні набув національно-політичного характеру.

І. Власовський багато уваги присвятив розгляду особливостей українського церковного руху впродовж 1917-1921 рр. Водночас вразливою стороною його дослідження була обмежена джерельна база. Оскільки він не мав доступу до багатьох архівних матеріалів, а відтак інтерпретував картину подій, спираючись переважно на спогади учасників і творців церковного життя, це надало тексту певної суб'єктивності.

Провину за труднощі, пов'язані з відродженням українського православ'я за Української Центральної Ради, І. Власовський покладав на її Уряд, який не усвідомлював його значимості. Він докладно описав роботу Всеукраїнського Православного Церковного Собору 1918 р., учасником якого був Петро Сікорський. І. Власовський вказав на причини поразки української групи його делегатів, що значною мірою зумовило процес інституалізації українського православ'я та появи пізніше УАПЦ митрополита Василя Липківського з єпископатом, рукоположеним за так званим «олександрійським» чином.

Оскільки Петро Сікорський разом із групою урядовців УНР емігрував до Польщі, характеристику його діяльності зустрічаємо вже в другій книзі четвертого тому «Нарису історії Української Православної Церкви» [177]. Очікувано, що в розділі «Український національно-церковний рух в Православній Церкві в Польщі в 1921-1939 рр. (До другої світової війни)» постать владики Полікарпа стає однією із центральних. Уперше згадку про нього знаходимо на сторінках другої книги його четвертого тому, де йдеться про те, як український національно-церковний рух у співпраці з польською владою домігся від митрополита Діонісія та Синоду Православної Церкви в Польщі згоди на висвяту на вікарного єпископа Луцького архимандрита Полікарпа. І. Власовський зауважував, що кандидатура Сікорського на єпископа вперше обговорювалася під час Луцького церковного з'їзду. Він висноував національну ідентичність майбутнього глави Української Церкви з родинного середовища та періоду навчання в Київській духовній семінарії, а хіротонію в єпископи назвав історичною подією, оскільки вона викликала у маси православних вірян почуття перемоги в результаті років боротьби за єпископа-українця в Польщі. «На єпископа Полікарпа, – писав Іван Власовський, – було покладено в ті часи велику місію – бути репрезентаном української православної ієрархії, носієм ідеї незалежності Української Православної Церкви» [177, с. 84].

У наступних розділах І. Власовський окреслює масштаби діяльності Полікарпа як вікарного єпископа, члена церковно-громадських інституцій, лідера українського духовного життя Волині міжвоєнного періоду. Значимим є твердження автора про обмежені можливості Полікарпа як вікарного єпископа у вирішенні церковно-адміністративних питань, що стримувало дерусифікацію відправ, формування відповідного складу духовенства єпархії. Важливим інструментом національно-церковного характеру, що справляв особливий впливав на молодь, стали архипастирські візитації Полікарпа, санкціоновані єпархіальним архиєреєм.

І. Власовський слушно наголошував, що, оскільки єпископа Полікарпа обмежили в його єклезіальній праці, він зосередив свої зусилля на науковій, а також громадсько-просвітницькій. Це була робота з перекладу на українську мову Святого Письма та низки богословських і богослужбових книг. Організацією побуту владики займалося Товариство імені митрополита Петра Могили. Водночас він оминув мовчанкою той факт, що частину коштів на придбання будинку для резиденції луцького православного вікарія надало Волинське воєводське управління.

Владика Полікарп став одним із головних дієвих осіб цієї праці І. Власовського в інтерпретації подій Другої світової війни. Так, він акцентував, що впродовж 1939-1941 рр. владика Полікарп, як і більшість кліриків єпархії, уникав конфліктів із російською церковною владою, яка за підтримки радянських органів установила контроль над православними Західної України.

Він акцентував, що вже під час німецько-радянської війни, після призначення Полікарпа Адміністратором Варшавської Митрополії «на визволених українських землях», історія УАПЦ безпосередньо пов'язана з ним. І. Власовський докладно охарактеризував процес інституалізації УАПЦ, духовно-релігійне відродження в роки війни, зокрема роль у них владики Полікарпа, а також німецьку релігійну політику. В оцінці подій релігійно-церковного життя автор стояв на україноцентричних позиціях. Водночас акцентуємо, що оскільки «Нарис історії Української Православної Церкви» мав відіграти не лише науково-інформаційну, але й пропагандистську мету, в ньому згладжено, або не згадано окремі суперечливі моменти, що мали місце в розвитку церковного життя в окупованій Україні, зокрема у відносинах між єпископатом. Загалом оприлюднення дослідження І. Власовського стало знаковою подією, оскільки не лише містило комплексне дослідження історії українського православ'я, але тривалий час справляло визначальний вплив на українську церковну історіографію. Зрештою, воно не втратило своєї

значимості й нині. Щодо постаті владики Полікарпа, то І. Власовський подав найповніший опис його життєвого й архиєпископського шляху.

Іншим помітним явищем української церковноісторіографії стала праця О. Купранця «Православна Церква в міжвоєнній Польщі: 1918-1939» (1974 р.) [250]. Головний акцент її автор – греко-католицький священник – зробив на церковно-інституційних і державно-церковних процесах у Другій Речі Посполитій. Окрему увагу він звернув на унійні «змагання» серед православних, акції ревіндикацій душ та майна православних, а також на національне питання в Православній Церкві в Польщі. Оскільки О. Купранець писав дослідження на основі переважно опублікованих джерел, а також матеріалів преси міжвоєнного періоду, то в окремих моментах повторив хибні припущення деяких їхніх авторів. Так, постать владики Полікарпа з огляду на його становище Луцького вікарія, у цій праці згадується епізодично. Владик Олексія та Полікарпа О. Купранець назвав «українствующими єпископами» через їхню позицію щодо дерусифікації Волинської православної єпархії. Для характеристики постаті владики Полікарпа та його внеску в розвиток українського церковного руху цінним є докладний аналіз неоунійних процесів на Волині, які також були предметом його архиєпископських турбот.

У 1984 р. Ю. Мулик-Луцик і С. Савчук опублікували перший том праці «Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді», присвячений київській традиції українців Канади [297]. Важливе місце в ньому приділено подіям церковного життя українців у міжвоєнній Польщі. На відміну від І. Власовського, вони стверджували, що український національно-церковний рух на Волині в 30-х рр. ХХ ст. досяг значних результатів з дерусифікації Церкви завдяки співпраці її ініціаторів з українськими угодовцями та польською владою. Одним зі здобутків цієї співпраці стала хіротонія в єпископи Полікарпа Сікорського. Він, як представник унерівської еміграції в Польщі, був підтриманий колишніми союзниками Другої Речі Посполитої в боротьбі з більшовиками.

Важливою для концептуального осмислення організаційного оформлення Української Церкви в роки війни є твердження авторів цієї праці про канонічну підлеглисть Адміністрації УАПЦ, очолюваної владикою Полікарпом, Православній Церкві в Генерал-губернаторстві під керівництвом митрополита Діонісія. Так, вони наполягали, що необхідно розрізняти Тимчасову Адміністрацію Варшавської Митрополії, яка практично відразу отримала означення «Адміністрація УАПЦ», і УАПЦ Василя Липківського. Також автори цієї масштабної праці заперечували застосування означення «друге відродження УАПЦ».

Окремі аспекти діяльності владики Полікарпа в контексті розвитку українського православ'я в міжвоєнній Польщі та років Другої світової війни висвітлено в працях І. Біласа [161], О. Геруса [371], А. Жуковського [213], В. Косика [240], Є. Пастернака [276], Н. Плчковського [280], М. Сивіцького [304].

Падіння Радянського Союзу й відновлення української державності 1991 р. уможливили об'єктивні історичні, зокрема історико-релігієзнавчі дослідження. Поступово оприлюднювалася низка праць, присвячених історії Православної Церкви радянської доби та років німецької окупації України. Особливий суспільний інтерес, з огляду на відсутність будь-яких наукових студій, викликав період Другої світової війни, коли в умовах окупації православні українці відновили церковні структури, парафіяльне і чернече життя. Одним із перших дослідників цієї проблематики став історик В. Пащенко [278]. На основі виявлених у 1990-х рр. архівних матеріалів він дав оцінку церковним процесам в Україні, зокрема творенню УАПЦ на чолі з митрополитом Полікарпом та АПЦ під керівництвом митрополита Олексія.

Полтавський дослідник Ю. Волошин 1997 р. представив науковій громадськості й усім зацікавленим монографію «Українська Православна Церква в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.)» [190]. У ній він простежив еволюцію релігійної політики німців, а також становлення й діяльність двох православних конфесій – АПЦ і УАПЦ. Постать глави

Адміністрації УАПЦ митрополита Полікарпа стала однією з чільних у дослідженні Ю. Волошина. Наприклад, його архиєпископське послання від 10 липня 1941 р. він вважав передбачуваною німецькими окупантами реакцією православних архиєпископів на дозвіл влади відкривати храми, здійснювати в них відправи. На його думку, це стало виявом успіху їхньої тогочасної політики на окупованих територіях.

На думку Ю. Волошина, митрополит Полікарп був самодостатнім керівником Церкви, який, враховуючи реалії, був змушений узгоджувати свої дії з німецькою окупаційною владою. Це виявлялося, насамперед, у зверненнях до населення з відозвами про потребу підтримки німецької кампанії з мобілізації трудових ресурсів для праці на підприємствах та в сільському господарстві гітлерівської Німеччини, а пізніше, про протидію українському Руху Опору. Водночас Ю. Волошин вважав владу Полікарпа сміливим у відносинах з окупаційною владою. Ішлося, зокрема, про спілкування з генерал-комісаром Шене 28 травня 1943 р., коли глава Адміністрації УАПЦ відверто опонував німецькому урядовцю. Науковець також наполягав на відсутності доказів його зв'язків з ОУН, тоді як саме у такій співпраці митрополита звинувачували радянські, а пізніше – російські історики.

Розглядаючи процес інституалізації Української Церкви Ю. Волошин назвав трьох реальних претендентів на керівництво нею. Він мав на увазі Іларіона Огієнка, Полікарпа Сікорського та Феофіла Булдовського. Першість серед них він віддав митрополиту Іларіону. До переваг Полікарпа було віднесено його участь у визвольних змаганнях 1917-1921 рр., українському національно-церковному русі на Західній Україні та відмову увійти до складу Московської Патріархії в 1940-1941 рр.

У 1998 р. історик О. Лисенко видав монографію, присвячену Православній Церкві в Україні в 1941-1946 рр. [256]. У ній він реалізував одну з перших серед вітчизняних науковців спроб по-новому осмислити церковно-релігійне життя України завершального періоду Другої світової

війни, а також перших років після її завершення. В цій праці було звернуто увагу на долю духовенства та вірних УАПЦ в юрисдикції митрополита Полікарпа. Акцентуємо, що на наше переконання, вона й досі не втратила своєї наукової значущості.

Знаковою працею в історіографії з даного питання можна назвати дослідження Т. Міненка «Православна Церква в Україні під час Другої світової війни 1939 – 1945, (Волинський період)» (2000 р.) [259]. Окрім упровадження в науковий обіг багатьох раніше не відомих архівних документів і матеріалів, виявлених в архівах Варшави, Баунд-Бруку та Вінніпегу, її автор запропонував концептуально нове бачення інституалізації Православної Церкви в Західній Україні та всій окупованій Україні в другій половині 1941 року. Так, Т. Міненко вважав, що в цей період різні групи впливу намагалися запропонувати та втілити власні концепції розвитку церковного життя. Це були концепції митрополита Діонісія, архиєпископа Іларіона й архиєпископа Олексія. Позиція владики Полікарпа вписувалася в модель розвитку, яку запропонував митрополит Діонісій. Зрештою, саме він став головним її втілювачем. Ця концепція передбачала творення в лоні Православної Церкви в Генерал-губернаторстві української, білоруської та російської груп національного єпископату з метою подальшого творення відповідних Церков. На чолі українського єпископату став єпископ Полікарп, а білоруський мав очолити владика Олександр. Для цього й було висвячено в єпископи у лютому 1942 р. Юрія Кореністова.

Вартісним дослідженням, яке проливає світло на окремі періоди архиєпископського служіння владики Полікарпа, стала праця В. Борщевича «Отець Микола Малюжинський та тлі епохи» (2000 р.) [164]. Автор присвятив її одному з найближчих соратників владики Полікарпа по Адміністрації УАПЦ – священнику М. Малюжинському. У ній, зокрема, міститься інформація, що дозволяє з'ясувати специфіку діяльності Адміністрації та характеризує особистісні відносини її фігурантів. Так, вартим уваги є твердження В. Борщевича, що деякі з проповідей та

публічних звернень владики Полікарпа готував саме М. Малюжинський. Отже, у багатьох випадках позиція глави УАПЦ із тих чи інших питань узгоджувалася з однодумцями.

Майже одночасно з книгою, присвяченою М. Малюжинському, В. Борщевич оприлюднив дослідження під назвою «Українське церковне відродження на Волині (20-40-ві рр. ХХ ст.)» (2000 р.) [165]. У ній діяльність митрополита Полікарпа розглядається дотично до подій церковного життя Волині міжвоєнного періоду та Другої світової війни.

Знаковою працею в українській історіографії стало дослідження Н. Стоколос «Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина ХХ ст.)» (2003 р.) [331]. У ній постать владики Полікарпа згадується у зв'язку з рухом за українізацію Православної Церкви в міжвоєнній Польщі. Н. Стоколос наголосила, що на процес українізації православ'я на Волині позитивно вплинула висвята на вікарного єпископа Луцького колишнього архимандрита Жировицького монастиря Полікарпа. У розділі, присвяченому релігійно-церковним трансформаціям в Україні під час Другої світової війни, владики Полікарп постає однією з головних постатей дослідження. У ньому, зокрема, наголошено, що два єпископи зі складу ПАПЦ - Олександр Іноземцев та Полікарп Сікорський відмовилися приєднатися до Московської Патріархії.

Авторка докладно зупинилася на характеристиці концепцій розвитку Православної Церкви в Україні в роки війни та ролі в них владики Полікарпа. Оскільки було реалізовано ту, на якій наполягав митрополит Діонісій, саме він став її головним утілювачем. Н. Стоколос обґрунтувала, що призначення архиєпископа Полікарпа Адміністратором Варшавської Митрополії стало, зокрема, наслідком волі колишніх діячів УНР. Для легітимізації цього рішення 13 грудня 1941 р. у Рівному було проведено «нараду представників церковних рад Волині». Її результатом стало звернення її репрезентантів до митрополита Діонісія про покладення функцій Тимчасового Адміністратора Варшавської Митрополії на владику Полікарпа. Одним із головних його

завдань авторка назвала створення ієрархії УАПЦ, оскільки поза єпархіями західних областей України в ній не було її православних єпископів. У монографії звернуто увагу на витоки, перебіг і наслідки конфронтації між очільником Адміністрації УАПЦ Полікарпом і главою АПЦ, митрополитом Олексієм, яка відчутно загострилася навесні 1942 р. Також докладно охарактеризовано діяльність митрополита Полікарпа з налагодження єпархіального та загальноцерковного життя.

Окремі аспекти розвитку церковного життя України періоду Другої світової війни та ролі в ньому владики Полікарпа подано в інших працях Н. Стоколос [325-333].

Постаті митрополита Полікарпа та обставинам церковного життя означеного періоду присвятили свої праці також низка вітчизняних науковців, зокрема К. Беркгоф [162], В. Гордієнко [194], Д. Забзалюк [214], Т. Кузнець [247], А. Смирнов [318-322]. Найвагомим доробком, який містить концептуальний і фактологічний матеріал, важливий для дослідження елезіальної та громадської діяльності владики Полікарпа означеного періоду його життя, слід назвати праці А. Смирнова. Так, у його монографії «Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч, 1930-1944 рр.» (2008 р.) [319] міститься ґрунтовна характеристика розвитку українського національно-церковного руху на Волині впродовж 1930-х рр. За ним, у цьому русі посол Сейму Степан Скрипник відігравав одну з чільних ролей, а єпископ Полікарп був носієм і символом традицій українського православ'я. В роки німецької окупації України співпраця С. Скрипника з владикою Полікарпом розпочалася у серпні 1941 р. у рамках роботи Української ради довір'я на Волині, що почала діяти в Рівному. Одним з її доленосних рішень стало те, що Православна Церква повинна бути незалежною, автокефальною і не підпорядковуватися ні Москві, ні Варшаві.

Особливо варто відзначити першу публікацію листа митрополита Діонісія владиці Полікарпу від 24 грудня 1941 р. про створення Тимчасової Адміністрації Варшавської Митрополії та призначення її Адміністратором

владику Полікарпа. А. Смирнов наполягає, що ця Адміністрація була фактично самодостатнім церковним організмом, а митрополит Полікарп – главою Церкви зі Собором єпископів.

Інші дослідження А. Смирнова присвячені питанням інституційних трансформацій православ'я на Волині в 1939-1941 рр., автокефального руху на початку німецько-радянської війни, а також Почаївському церковному Собору.

Особливості розвитку УАПЦ під час Другої світової війни та діяльність владики Полікарпа в цей час знайшли висвітлення в низці праць українських істориків і філософів, зокрема О. Буняк [168], М. Гергелюка [193], К. Двірної [202], М. Дробота [206], С. Іванова [219], О. Іценка [224], І. Краснодемської [245], Ю. Олійник і О. Завальнюк [273].

Постать митрополита Полікарпа через свою масштабність та роль в інституюванні українського православ'я не могла оминати радянська історіографія. Для авторів радянської доби він – «український буржуазний націоналіст» у рясі. Саме в такому дусі написані праці К. Дмитрука [204], І. Патера [277], Ю. Сливки [317], А. Шаповалової [361]. Наприклад, для К. Дмитрука (Є. Гальського) владики Полікарп – колабораціоніст, котрий тісно співпрацював із німецьким окупаційним режимом. Оцінки постаті митрополита Полікарпа радянськими істориками базовані не на об'єктивному аналізі подій, а зумовлені ідеологічним замовленням радянської пропагандистської машини.

Переважно негативним є образ глави Адміністрації УАПЦ Полікарпа в російській історіографії. Для російських дослідників він вчинив небачене – посягнув на цілісність Московської Патріархії. Саме такої позиції дотримувалися А. Попов [283], С. Ранєвський [291], О. Світіч [301], К. Фотієв [346]. Наприклад, К. Фотієв твердив, що під тиском українських націоналістів були рукоположені деякі з їхніх однодумців - Полікарп Сікорський та Іларіон Огієнко. Про підпорядкування владики Полікарпа Московській Патріархії автор повторив поширену в російській історіографії

тезу про те, що його співслужіння з єпископами РПЦ означало приєднання до неї. Створення митрополитом Діонісієм Адміністрації Варшавської Митрополії «на визволених українських землях» та призначення її керівником митрополита Полікарпа К. Фотієв назвав «новою церковною смутою».

На початку 1990-х рр. К. Скурат у праці «История Поместных Православных Церквей» традиційно негативно характеризував владика Полікарпа [316]. Характеризуючи релігійну ситуацію в Україні 1941 р., він акцентував, що тоді утворилися дві православні конфесії: АПЦ і УАПЦ. На чолі другої став колишній вікарій Волинської єпархії єпископ Полікарп, який розірвав зв'язок із РПЦ, а в березні 1942 р. був позбавлений її архиєрейським Собором не лише сану, але й чернецтва. Також у ній міститься необґрунтоване твердження, що владика Полікарп у роки війни пішов на відверту співпрацю з фашистами.

Російський історик В. Ципін називав повернення української мови в богослужбову практику на Волині в міжвоєнний період «окремими спробами українізації» [356]. На його думку, «натиск українізаторів» посилювався після єпископської хіротонії архимандрита Полікарпа, у минулому керівника канцелярії у Симона Петлюри, завзятого націоналіста. В. Ципін повторив непідтвержені факти, що за службу українською мовою в Рівненському соборі в 1934 р. його побили парафіяни, а другий священник храму, не витримавши напруження, помер від серцевого нападу. Оскільки для цього російського дослідника єдиним законним було церковне життя в юрисдикції РПЦ, створення Адміністрації УАПЦ він вважав ініціативою двох єпископів – Олександра та Полікарпа, яких підтримала група «самосвятських» священників і мирян. Симптоматичним, що характеризує наукову вартість дослідження В. Ципіна, є твердження про грошову підтримку Полікарпа зі сторони С. Скрипника та «штучне творення» автокефальної ієрархії.

Порівняно з іншими російськими істориками, менш упереджену позицію стосовно діяльності владики Полікарпа зайняв дослідник із Санкт-Петербурга М. Шкаровський [363]. Так, спираючись на німецькі архівні документи, він стверджував, що вже восени 1941 р. Міністерство окупованих територій Сходу на чолі з Альфредом Розенбергом підтримало існування двох церковних організацій у рейхскомісаріаті «Україна». Він акцентував, що з часом УАПЦ на чолі з митрополитом Полікарпом втрачала підтримку окупаційної влади через зростання українського Руху Опору. М. Шкаровський виявив у німецьких документах підтвердження тому, що 1944 р. під тиском поразок на фронті у Міністерстві окупованих територій Сходу вирішили повернутися до ідеї створення УПЦ із проведенням у перспективі Всеукраїнського Помісного Собору та обранням патріарха. Метою цього мало бути послаблення впливу на населення «експортованої з Москви РПЦ». У якості керівника нової Церкви в ньому бачили єпископів Іларіона Огієнка чи Мстислава Скрипника. Митрополит Полікарп не розглядався німецькою владою як прийнятна для цього кандидатура. Звідси, на його переконання, причини протистояння владик Мстислава і Полікарпа під час Собору єпископів Адміністрації УАПЦ у Варшаві 1944 р.

Одним зі свідчень наближення російських дослідників до більш об'єктивного, принаймні з врахуванням напрацювань українських істориків, погляду на церковні процеси в Україні в роки Другої світової війни та ролі в них митрополита Полікарпа, можна назвати працю А. Вишиванюк «Об отношениях между «Украинской Автономной Православной Церковью» и «Украинской Автокефальной Православной Церковью» на Западной Украине в годы немецкой оккупации (1941 – 1944 гг.)» (2014 р.) [173]. Хоча дослідниця остаточно не вийшла за межі російського наукового дискурсу, помітне її прагнення зрозуміти логіку змін. Так, А. Вишиванюк, реконструюючи хронологію подій, стверджувала, що керівник Генерал-губернаторства Г. Франк мав власний погляд на організацію церковного життя на окупованих територіях, а майбутнім московським патріархом бачив

митрополита Діонісія. Реалізацію концепції Діонісія було започатковано в серпні 1941 р., коли вікарного єпископа Полікарпа було підвищено до статусу правлячого архиєпископа Луцького і Ковельського. А. Вишиванюк стверджувала, що саме позиція владик Полікарпа й Олександра щодо підпорядкування Варшавському митрополиту змінила ставлення до Діонісія західноукраїнських церковних рад. Вона визнала, що призначення єпископа Полікарпа очільником Адміністрації Варшавської Митрополії стало результатом впливу еміграційного уряду УНР. Проте А. Вишиванюк, як і її колеги в Росії, не вважає канонічним тогочасний статус владики Полікарпа, а опонентів такого погляду називає «сучасними автокефалістами».

Отже, російська історіографія, яка залишається в полоні національних і конфесійних упереджень і стереотипів, доки далека від об'єктивного осмислення релігійно-церковних процесів в Україні першої половини ХХ ст., зокрема ролі в них митрополита Полікарпа, оскільки для них він однозначно «відступник» і «розкольник». Водночас акцентуємо, що напрацювання низки російських науковців із проблеми нашого дослідження містить багато джерельного фактичного матеріалу, а в окремих випадках, обгрунтованої аналітики.

Західна історіографія з предмету нашого дослідження представлена кількома ґрунтовними працями. Так, 1953 р. німецький дослідник Фрідріх Гейер оприлюднив книгу «Православна Церква в Україні в 1917-1945 рр.» [372]. У ній він прослідкував процес творення альтернативних Московській Патріархії церковних інституцій в Україні міжвоєнного періоду та в роки війни. Окрему її сторінку присвячено організації Адміністрації УАПЦ, зокрема владиці Полікарпу. Ф. Гейер звернув увагу на активну полеміку, яку вели між собою ієрархи УАПЦ й АПЦ у 1942 р. Водночас потрібно зауважити, що він зайняв проросійську позицію у трактуванні окремих питань, зокрема пояснював поширення впливу УАПЦ, очолюваної митрополитом Полікарпом, терором українського підпілля.

Праці В. Коларза [375], М. Спінка [378], В. Флетчера [370] менш інформативні як щодо об'єкту, так і предмету нашого дослідження, але водночас не позбавлені упередженості щодо Адміністрації УАПЦ і її керівника.

Наприкінці 1980-х рр. у Польщі була опублікована монографія М. Папежинської-Турек, яка є одним із найкращих закордонних досліджень історії Православної Церкви в Другій Речі Посполитій, зокрема українського національно-церковного руху на теренах Західної Волині, та його знакової постаті – єпископа Полікарпа [377]. Так, у її розділі, присвяченому національним рухам у межах ПАПЦ, авторка звернула увагу на одну з головних вимог українського національно-церковного руху – висвяту єпископів-українців. Ним, зрештою, став Полікарп Сікорський. Українські сили сподівалися, що, створивши канонічний мінімум, вони згодом зможуть інституювати українське православ'я традиційним способом і досягнути визнання УПЦ світовою православною спільнотою. Увага до постаті владики Полікарпа у цій праці М. Папежинської-Турек зумовлена логікою викладу концепції дослідження.

Отже, констатуємо, що доробок вітчизняних і зарубіжних науковців даного питання відзначався розглядом постаті митрополита Полікарпа як однієї з визначних осіб українського національно-церковного руху міжвоєнного періоду та років Другої світової війни. Більшість українських істориків звертали увагу на вагомості його внеску в українізацію Православної Церкви в Другій Речі Посполитій, на місії владики як Адміністратора УАПЦ у роки Другої світової війни. В оцінці російських істориків, він – постать, яка очолила церковний розкол в Україні. Польські та німецькі науковці писали про владику Полікарпа переважно в контексті церковно-релігійного життя міжвоєнної Польщі й окупованої німцями України.

Відтак, попри значний науковий доробок проаналізованих авторів, проблема значущості церковно-громадської діяльності владики Полікарпа,

спрямованої на українізацію Православної Церкви, її інституалізацію в запропонованих хронологічних межах дисертаційного дослідження не здобула належного висвітлення в науковій літературі.

1.2. Джерельна база дослідження

До основних груп джерел, використаних у роботі, відносяться документальні (офіційно-ділові документи: статuti церковних і світських інституцій, протоколи нарад, зустрічей і засідань, меморандуми та меморіали як Церков і громадських організацій, так і їх репрезентантів); наративні (наукові праці, публіцистичні матеріали тощо); особового походження (листування, спогади, витяги зі щоденників, автобіографії); фотоматеріали.

Усі вони умовно розділено на опубліковані й неопубліковані. Неопубліковані зосереджені в архівних збірках, а також фондів зібраннях музеїв. До опублікованих зараховуємо ті, що містяться в збірниках документів, у додатках до наукових студій, наративні матеріали та тогочасну українську, польську, німецьку та російську періодику.

Неопубліковані документи та матеріали для реалізації мети та завдань наукового проекту взято із фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву зарубіжної україніки, Центрального державного історичного архіву у Львові, державних архівів Волинської, Рівненської, Тернопільської областей, Державного архіву Гродненської області Республіки Білорусь, а також фондів збірок Волинського та Рівненського обласних краєзнавчих музеїв.

У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України документи з теми дослідження знаходяться в кількох збірках періоду Другої світової війни. Це фонди 3206 «Рейхскомісаріат Україна, 1941-1945 рр.» і 4620 «Колекція документів з історії Великої вітчизняної війни, 1941-1945 рр.». Це доповіді та звіти різних німецьких служб про суспільно-

політичну ситуацію в Україні, в яких зазвичай міститься інформація й аналітика стосовно релігійних процесів.

Матеріали про роботу німецьких спецслужб у царині релігійного життя рейхскомісаріату «Україна» зберігаються також у фонді 1 «Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918-1991» Центрального державного архіву громадських об'єднань України. У них, зокрема, окреслено специфіку реалізації німецькою окупаційною владою релігійної політики в Україні, спрямованої на створення конкуруючих церковних інституцій.

Окремі епізоди діяльності владики Полікарпа міжвоєнного періоду, в 1939-1941 рр. і під час нацистської окупації України відображені в документах, що зосереджені у фонді 201 «Греко-католицька митрополича консисторія, м. Львів. 1806 -1945» Центрального державного історичного архіву у Львові. Оскільки митрополит Андрей Шептицький докладав зусиль до збирання та формування архіву українського національного життя не лише Галичини, але й інших українських земель, за його завданням у багатьох українських політичних і громадських діячів викуплялися документи щодо тогочасних подій, а також періоду української революції 1917-1921 рр. Унаслідок цього у Львові опинилися матеріали з історії українізації Православної Церкви на Волині, зібрані адвокатом Григорієм Степурою. Серед них опинилися копії рапортів настоятелів православних монастирів Волинської єпархії, а також листування ченців із Волинською духовною консисторією з приводу українізації церковних відправ. Так, змістовними є протоколи засідань Володимир-Волинського духовного правління, яке здійснювало керівництво парафіями в межах Володимир-Волинського вікаріату колишньої Волинсько-Житомирської єпархії РПЦ. Важливу інформацію про події православного церковного життя Волині 1939-1941 рр., а також періоду німецької окупації України, містять протоколи архиєпархіальних нарад ГКЦ та звіти про релігійну ситуацію в Західній Україні.

У Державному архіві Волинської області сконцентрована значна частина документів, що містять інформацію про різні періоди душпастирської праці владики Полікарпа. Листування, розпорядження повітової і воєводської влади Волині, характеристики кліриків, листування з єпархіальним архиєреєм знаходяться у складі фонду 46 «Волинське воєводське управління. Відділ безпеки. 1921-1939». Так, вартісними для дослідження стали відгуки повітових старост про українізацію Православної Церкви, характеристики діяльності архимандрита Полікарпа як настоятеля у Володимир-Волинському, зокрема його позиції щодо запровадження україномовних відправ та збереження церковнослов'янської мови у церковному вжитку.

Серед збірок цього архівосховища також виділяємо фонд 54 «Луцьке повітове товариство «Просвіта». 1920-1939». Акцентуємо, що впродовж 1920 – 1930- рр. саме «Просвіта» була однією з провідних громадських інституцій, які долучилися до українізації Православної Церкви у Волинському воєводстві. У цьому фонді зосереджені листи, звернення, звіти про українізацію відправ, діяльність просвітянських осередків щодо захисту традицій українського православ'я у Володимир-Волинському повіті, коли настоятелем Успенського собору Володимира-Волинського був архимандрит Полікарп.

Багато важливих документів із теми дослідження міститься також у фонді 60 «Українська парламентська репрезентація Волині. м. Луцьк. 1923, 1926, 1927, 1931-1939». У ньому зберігаються різноманітні меморандуми, меморіали, листи, звернення, а також характеристики ситуацій, пов'язаних з українським національно-церковним рухом у краї, зокрема Української парламентської репрезентації, яка відіграла значну роль в українізації Православної Церкви на Волині, зокрема лобювала висвяту П. Сікорського в єпископи, а згодом підтримувала його діяльність.

Одним із напрямів діяльності владики Полікарпа у міжвоєнний період стала громадська духовно-просвітницька праця. Низка важливих документів

щодо неї міститься у фонді 63 «Луцька Управа Товариства прихильників православної освіти і охорони традицій православної віри імені митрополита Петра Могили. м. Луцьк, Волинське воєводство. 1931-1939». Тут зберігаються установчі документи цієї громадської інституції, заяви про вступ у її члени, біографії відомих громадських діячів краю, листування з митрополитом Варшавським Діонісієм Валединським, волинським єпархіальним архиєреєм Олексієм Громадським, протоколи загальних зборів, засідань управи, звіти філій, протоколи зібрань Богословської секції, яку очолював єпископ Полікарп, щорічні звіти діяльності Товариства, а також листування з окремими інституціями та приватними особами.

Важливими для характеристики періоду життя владики Полікарпа, пов'язаного з Володимир-Волинським, є документи, зосереджені у фонді 390 «Володимир-Волинське повітове товариство «Просвіта». 1919-1933».

Розвиток українського національно-церковного руху на Волині у 1920-х рр. відображено в документах фонду 522 «Адвокат Григорій Степура в Луцьку 1922-1929». Тут зосереджено оригінали листів і звернень, пов'язаних із початковим етапом пастирської діяльності ієромонаха Полікарпа, зокрема його перебуванням у Дерманському монастирі, а також виконанням обов'язків благочинного монастирів Волинської єпархії та настоятеля обителей у Мильцях і Загайцях.

Державний архів Рівненської області містить документальні матеріали, пов'язані з перебігом українського національно-церковного руху на місцях. Це, зокрема, звіти повітових старост про українізацію богослужінь, а також матеріали про пастирські візитації парафій луцьким вікарієм. Вони зосереджені у фондах 30 «Рівненське повітове староство. 1919-1939» та 33 «Рівненська окружна прокуратура. 1919-1939». Так, масив документів Рівненського повітового староства представлений списками духовенства повіту з характеристиками їхнього ставлення до ідеї автокефалії та українізації богослужінь, щоденними та тижневими звітами

про релігійну ситуацію в повіті, реакцію кліриків на події, пов'язані з українізаційною діяльністю єпископа Полікарпа.

Документи Рівненської окружної прокуратури – це скарги, рапорти прокурорів, слідчі матеріали у справах про порушення законодавства у царині релігійного життя, щодо українізації відправ у православних парафіях, зокрема про роль у ній єпископа Полікарпа.

Період німецької окупації мовою церковних документів охарактеризовано у фонді Р-281 «Рівненське церковне управління. 1941-1943»). Його наповнення унікальне тим, що оскільки частина документації цього управління не була вивезена на Захід, то опинилася у складі спецфонду цього архіву. На початку 1990-х рр., коли вони стали доступні дослідникам, це дозволило їм по-новому осмислити й інтерпретувати діяльність Православної Церкви на Волині періоду німецької окупації краю.

У цьому фонді знаходимо накази Адміністрації УАПЦ, листування Рівненського єпископа Платона Артемюка з митрополитом Полікарпом Сікорським, звернення до Рівненського гебітскомісара щодо призначення настоятелів парафій, юрисдикції парафій і монастирів, заяви громад і кліриків про приєднання до УАПЦ тощо. Вартісним для нашого дослідження виявився протокол офіційної зустрічі митрополита Полікарпа з генерал-комісаром Волині і Поділля Шене 1943 р. Під час неї митрополита Полікарпа супроводжував протоієрей М. Малюжинський. Зміст протоколу розкриває суть німецької релігійної політики першої половини 1943 р., а також показує позицію щодо неї владики Полікарпа.

Важливими для висвітлення періоду життя владики Полікарпа на теренах Західної Волині вважаємо документи, що знаходяться в Державному архіві Тернопільської області. Це матеріали, що складають фонд 148 «Волинська Православна духовна консисторія, м. Крем'янець. Місіонерсько-законовчительський комітет. 1918-1939». Низка рапортів, листів, протоколів та інші церковні документи уточнюють обставини прийняття П. Сікорським чернечого сану, його рукоположення в ієродиякони та ієромонахи,

результати праці на посадах благочинного, настоятеля монастирів і парафій, ситуацію з єпископською хіротонією, організацією й здійсненням владикою Полікарпом архипастирських візитацій парафій.

У фонді 93 «Прокурор Гродненського окружного суду, м. Гродно [Білостоцького воєводства]. 1919-1939» Державного архіву Гродненської області Республіки Білорусь зосереджено польську урядову документацію, пов'язану з діяльністю архимандрита Полікарпа в Жировицькому монастирі. Так, у рапортах поліції, які дійшли до нашого часу, наголошувалося на його лідерських якостях, рішучості в захисті інтересів Православної Церкви, зокрема під час спроби ревіндикації Жировицького монастиря.

Окрему групу джерел дослідження складає низка документів із фондів збірок Волинського і Рівненського обласних краєзнавчих музеїв. Оскільки частиною з них дослідники майже не послуговувалися (хіба що в рамках специфічних форм музейної роботи), то вони використані й інтерпретовані дисертантом уперше. Ідеться, зокрема, про низку ексклюзивних україномовних богослужбових видань, які вийшли друком у Кременці та Луцьку впродовж 1922 – 1941 рр., а також відозву Сергія, митрополита Московського і Коломенського, місцеблюстителя патріаршого престолу з «викриттям» діяльності владики Полікарпа, надрукованої масовим тиражем у підпільному видавництві «Червоний прапор» 26 червня 1943 р.

Вагому частину джерельної бази дослідження становлять опубліковані документи і матеріали. Серед найбільш важливих для нього виявилися ті, які вміщені в першому томі «Мартирології українських Церков» [86]. Низка з них ілюструє здобутки українського церковного руху упродовж 1917-1921 рр., українізації Православної Церкви міжвоєнного періоду, а також становища православної спільноти західноукраїнських земель упродовж 1939 – 1941 рр. Так, вартісними для з'ясування позиції владики Полікарпа щодо зміни юрисдикції Православної Церкви Західної України є спогади православного священника Леоніда Долинського. В них ідеться про його спілкування в 1940 – 1941 рр. з екзархом Західної України і Західної Білорусі

митрополитом Миколою Ярушевичем, а також характеристика церковної ситуації на Волині, зокрема радянської антицерковної кампанії.

У цьому виданні містяться постанови Почаївського Собору автономістів у серпні 1941 р., розпорядження митрополита Діонісія, листи автокефальних єпископів до митрополита Полікарпа 1942-1943 р., а також відозви та листи самого глави Адміністрації УАПЦ.

Російський дослідник М. Шкаровський у 2003 р. оприлюднив збірник документів «Политика Третьего рейха по отношению к Русской Православной Церкви в свете архивных материалов» [126]. Оскільки він мав можливість опрацювати російські та німецькі архівні збірки, то увів у широкий науковий обіг низку невідомих чи маловідомих документів і матеріалів. Так, зі 157 документів цього збірника подіям церковного життя в рейхскомісаріаті «Україна» присвячено приблизно три десятки. Серед них значимими для нашого дослідження стали повідомлення про події на території СРСР оперативних груп та команд поліції безпеки та СД, лист архиєпископа Полікарпа Сікорського єпископу Венедикту Бобковському з вимогою передати парафії Поліської єпархії архиєпископу Олександрю Іноземцеву (січень 1942 р.), доповіді урядовців рейхскомісаріату «Україна» з церковного питання, а також окремі постанови Почаївського Собору єпископів.

2011 р. співробітники Інституту української археографії і джерелознавства опублікували листи громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона) за 1910-1969 рр. [83]. Період інституалізації УАПЦ у роки війни в цьому виданні представлений листуванням Іларіона Огієнка із Олексієм Громадським, Діонісієм Валединським, І. Власовським та іншими особами. У ньому відображено складний період формування Автокефальної та Автономної Православних Церков, а також особливості відносин між митрополитами Полікарпом, Олексієм та Іларіоном.

Частину опублікованих джерел із теми нашого дослідження становлять додатки до досліджень тих чи інших періодів історії УПЦ. До них належать монографії Ю. Волошина, Т. Міненка, А. Смирнова та інших. Так, Ю. Волошин подав у додатках до монографії архипастирське послання єпископа Полікарпа (10 липня 1941 р.), уривок інструкції головного штабу Вермахту про поводження з українським населенням (7 грудня 1941 р.), повідомлення Крайового проводу ОУН про розвиток церковного життя в Україні (21 березня 1942 р.), уривки з донесень німецьких урядовців, поліції тощо з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. З колекції Центрального державного архіву громадських об'єднань України Ю. Волошин помістив у монографію донесення радянської розвідки про релігійне життя в окупованій Україні та доповідні записки Наркомату внутрішніх справ РНК СРСР. Він перший, хто опублікував текст доносу в гестапо єпископа АПЦ Мануїла Тарнавського на архиєпископа Полікарпа Сікорського, українське духовенство та вірних Володимира-Волинського. Пізніше саме цей донос став підставою для смертного вироку єпископу, винесеного українськими повстанцями. Загалом Ю. Волошин подав у додатках 30 документів [190].

Н. Стоколос у своїй монографії, а також у низці інших публікацій, увела в науковий обіг низку документів із центральних, обласних державних архівів, а також фондової збірки Рівненського обласного краєзнавчого музею, які стосуються українізації Православної Церкви в міжвоєнній Польщі та релігійно-церковних процесів на теренах Західної Волині впродовж 1939 – 1945 рр. Частина з них стосується безпосередньо церковно-громадської діяльності владики Полікарпа.

Т. Міненко увів у широкий науковий обіг масив документів, які зберігаються в архіві Православної Митрополії у Варшаві та архіві УПЦ у Сполучених Штатах Америки в Баунд-Бруці. Найбільш значимі він помістив у додатках до монографії [259]. Серед них розпорядження Синоду ПАПЦ щодо українізації відправ на Волині, листи відомих діячів українського

національно-церковного руху, розпорядження німецької окупаційної влади щодо Православної Церкви в Україні.

А. Смирнов у монографії, присвяченій патріарху Мстиславу, також помістив низку документів, які ілюструють розвиток УПЦ у роки Другої світової війни. Серед них Декрет митрополита Діонісія про створення Тимчасової Адміністрації Варшавської Митрополії та призначення її очільником владикау Полікарпа від 24 грудня 1941 р., протокол церковної наради у Харкові від 27 липня 1942 р., а також протокол засідання Собору єпископів Адміністрації УАПЦ у Варшаві за 6 квітня 1944 р. [319].

Важливим джерелом для реалізації поставленої мети стали матеріали церковних і світських видань. Серед них часописи «Гомін України», «Вестник Православной Митрополии в Польше», «Волинь», «Воскресное Чтение», «За Соборність», «Киевские Епархиальные Ведомости», «Краківські вісті», «На Варті», «Наше життя», «Нова Шепетівщина», «Православна Волинь», «Свет Истины», «Слово», «Українська нива», «Церква і Нарід», «Шлях», «Przegląd Wołyński», «Życie Wołynia». Через призму фактажу, полеміки, аналітичних публікацій вони уможливили уточнити окремі події релігійно-церковного життя на західноукраїнських землях означеного періоду, а також місце та роль у них владикау Полікарпа.

Серед ego-документів виокремлюємо мемуари С. Гаюка [138], Л. Долинського [140], В. Сагайдаківського [146] та У. Самчука [147]. Вони, багаті на історичні деталі, які досить часто «випадають» із офіційних документів, дозволяють краще зрозуміти мотивацію та логіку вчинків фігурантів тогочасного церковного життя, їхній вплив на ментальність українців і суспільну свідомість.

Отже, оскільки джерельна база дослідження достатньо різноманітна та репрезентативна, вона уможлиблює ґрунтовну реконструкцію церковно-громадської діяльності митрополита Полікарпа, зокрема значимість його внеску в духовно-церковне життя України й національно-культурний розвиток українського народу впродовж першої половини минулого століття.

Висновки до першого розділу

Відтак, наявна історіографія за темою дисертації свідчить, що проблема значущості церковно-громадської діяльності владики Полікарпа, спрямованої на українізацію Православної Церкви, її конституювання в запропонованих хронологічних межах дисертаційного дослідження не здобула належного висвітлення в науковій літературі. Українські історики розглядали його внесок в українізацію Православної Церкви першої половини ХХ ст. крізь призму етнорелігійних, інституційних, суспільно-політичних і культурних процесів. Так, Д. Дорошенко, І. Власовський, Т. Міненко, Ю. Мулик-Луцик і С. Савчук у працях з історії УПЦ минулого століття лише згадували про лідерські позиції П. Сікорського на Київщині і відзначали його роль в українському національно-церковному русі на Волині міжвоєнного періоду та років Другої світової війни.

Вітчизняні науковці за майже три десятиліття незалежності України зробили вагомий внесок у дослідження історії УПЦ. У працях О. Альшиної, В. Борщевича, Ю. Волошина, О. Лисенка, В. Паценка, О. Сагана, А. Смирнова, Н. Стоколос та інших українізація Православної Церкви та її творці вплетені в контекст церковно-релігійних та інституційних процесів із різним рівнем узагальнення. В них постать П. Сікорського характеризується переважно в контексті концептуальної доцільності того чи іншого науково-дослідницького проекту.

Серед зарубіжних істориків найбільший інтерес до постаті митрополита Полікарпа Сікорського був у російських науковців. Однак вони, незважаючи на певні зрушення в оцінці минулого, залишаються на позиціях засудження його дій як лідера церковного розколу. Елементи заангажованості щодо нього, співзвучні російській упередженості, продемонстрував також німецький історик Ф. Гейер. Натомість у польській історіографії свідченням нового підходу до його постаті стала праця М. Папезинської-Турек.

Джерельна база дослідження різнопланова й достатньо репрезентативна. Масив неопублікованих документів і матеріалів із низки центральних, а також обласних українських архівів, фондів збірок двох обласних музеїв, збірники документів і матеріалів, опубліковані науковцями джерела, а також еґо-документи, уможливають реалізацію поставлених в дисертації мети та сформульованих завдань, тобто ґрунтовну реконструкцію еклезіальної та громадської діяльності владики Полікарпа, його внеску в духовно-церковне життя України, національно-культурний розвиток українського народу впродовж першої половини минулого століття.

РОЗДІЛ 2. ПЕТРО СІКОРСЬКИЙ І ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ ВПРОДОВЖ КІНЦЯ XIX СТ. – 1930-Х РР.

2.1. Формування П. Сікорського як особистості та набутки початкового етапу церковно-громадської діяльності

Петро Дмитрович Сікорський, уродженець Київщини, упродовж першої половини XX ст. став не лише відомою особою церковно-громадського життя Волині, але й одним із його лідерів. Духовна та життєва позиція майбутнього православного архиєрея формувалася в середовищі українських церковних і політичних сил, які після падіння Російської імперії опинилися в авангарді інституційної розбудови українського православ'я й Української держави.

Народився Петро Сікорський 20 червня 1875 р. в селі Зеленьки Канівського повіту Київської губернії в родині православного священника Дмитра Сікорського. Дитинство П. Сікорського – це простір української сім'ї православного священника, сільських традицій, місцевої історії, які живили дитячу уяву. Їх синергія формувала світогляд майбутнього митрополита, його життєві пріоритети.

У другій половині XIX ст. поселення Зеленьки розташовувалося по обидві сторони річки Кагарлик неподалік місця, де вона впадала в Росаву. За однією з версій, назва села походила від імені осадника козака Зеленого.

Зеленьки – село, яке стрімко розвивалося впродовж XVIII - XIX ст. Про це, зокрема, свідчить зростання кількості його населення. Так, у 1740 р. у 100 його дворах мешкало 800 осіб, а через п'ятдесят років – у 235 дворах їх нараховувалося 1 127. А в 60-х рр. XIX ст. у ньому мешкало вже понад 3 тис. осіб [286, с. 558]. На початку XX ст. кількість мешканців Зеленьків зросла до 5 тис.

Батько Петра Сікорського священник Дмитро служив настоятелем місцевої Покровської церкви. Її збудували в 1758 р. за традиціями української дерев'яної архітектури. Поряд із храмом постала дзвіниця. З часом, коли його споруда просіла, її підняли на мурований фундамент. Тоді ж церкву пофарбували ззовні й оздобили зсередини. Хоча парафія в Зеленьках фінансувалася за найнижчою, третьою категорією, однак мала майже 100 га землі.

У 1739 р. граф Ю. Любомирський заповів на утримання Покровської церкви села Зеленьки частину своїх земельних угідь. До 1795 р. громада була уніатською. Після третього поділу Польщі, коли ці терени стали частиною Російської імперії, настоятель церкви в Зеленьках священник М. Грушецький разом із паствою приєднався до РПЦ. Уже на початку ХХ ст. Покровська парафія с. Зеленьки була в складі сьомої благочинницької округи Канівського повіту. До неї також належали села Вахутинці, Дешки, Карапиші, Миронівка, Михайлівка, Ольховець, Пустовійти, Росава, Семигори, Чайки, Шупики, Юхни [105, с. 31].

В кінці ХІХ ст. Зеленьки як і весь Канівський повіт були переважно україномовним середовищем. Так, за даними перепису 1897 р., 88,7% з 268860 його мешканців розмовляли українською мовою. Майже 10% осіб спілкувалися єврейською мовою і лише 1% - російською. Водночас в Умані, де згодом навчався П. Сікорський, лише третина її населення розмовляла українською, дві третини – єврейською і лише 8,7% - російською. В Києві ситуація була такою: 22,2% послуговувалися українською, 54,2% - російською, 12,1% - ідиш, а 6,7% - польською. Ці мовні особливості мешканців територій, де П. Сікорському випало провести значну частину життя, вплинули на формування його особистості.

Початкову освіту Петро Сікорський здобув у церковно-парафіяльній школі. Зазначимо, що Київська єпархія мала розгалужену й достатньо добре організовану мережу таких навчальних закладів після їх започаткування в

1859 р. Так, на Київщині 1881 р. уже нараховувалося 1 063 православних церковно-парафіяльних школи, де навчалося 29 975 хлопчиків і дівчаток.

Здобуття освіти П. Сікорський продовжив в Уманському духовному училищі, що було традицією для багатьох дітей із сімей православних кліриків [47, арк. 94-95]. Дійсна на той час система корпоративної підтримки духовенства та мережа станових навчальних закладів забезпечувала освіту практично всім вихідцям із родин кліриків. Це було пов'язано не лише з особливим статусом духовенства, але й відповідною політикою царату, що через духовні школи формував лояльних владі священнослужителів.

Уманське духовне училище як ланка загальноімперської системи освіти постало 1823 р. Спочатку воно розташовувалося в дерев'яній будівлі, а через три десятиліття було зведено муроване приміщення, що суттєво покращило умови навчання. Бюджет училища формувався за рахунок пожертв від церков і монастирів Києва і Київської єпархії, приватних осіб, відсотків від розміщених у банках капіталів, а також внесків від кожного причту Уманського повіту.

Термін навчання в ньому тривав чотири роки. П. Сікорський вивчав в училищі священну історію, катехізис, чистописання, російську, церковнослов'янську, грецьку та латинську мови, географію, арифметику та церковний спів. За кілька років до його вступу в училище наглядачем у ньому був М. Фаворов, а його помічником - А. Кукулевський. Відомо, що 1882 р. у ньому навчалося 189 дітей.

Функціонування Уманського духовного училища забезпечували наглядач, помічник наглядача, учителі, а також блюститель, який відповідав за його господарку. Загальне керівництво ним здійснювало училищне правління, до складу якого, крім представників адміністрації та педагогічного колективу, входили делегати від духовенства. На безкоштовне навчання в училище приймали нащадків кліриків віком 10-12 років.

Духовним центром православних мешканців містечка був Успенський собор. Під час навчання в Умані П. Сікорського його настоятелями служили

священник Іоанн Зелінський, а згодом Наркіс Олтаржевський. Обидва були ревними пастирями, які дбали про духовне настановлення вірних. Саме вони стали взірцем для його наступного пастирського служіння [247, с.86].

Після навчання в Уманському духовному училищі П. Сікорський продовжив його в Київській духовній семінарії (1892-1898 рр.). Цей навчальний заклад постав як одна з ланок тих трансформацій духовно-освітньої сфери Російської імперії, які відбулися в ній на початку ХІХ ст. За статутом 1814 р., із числа студентів Київської духовної академії сформували училище та семінарію, а відкриття нової академії відклали на два роки. Першим ректором Київської духовної семінарії став бакалавр Петербурзької академії, ієромонах Мойсей Антіпов. 1832 р. семінарію розмістили в приміщеннях Петропавлівського (Грецького) монастиря, де вона знаходилася до кінця століття. 1867 р. в імперії було видано новий статут духовних семінарій та училищ. Він передбачав, зокрема, певну демократизацію управління та формування корпорації викладачів. Київська духовна семінарія мала шість класів. 1881 року в ній нараховувалося 427 вихованців [106, с.113].

Упродовж 1888-1892 рр. ректором семінарії був архимандрит Борис Плотніков. Він походив із сім'ї столоначальника Красноярського духовного правління, навчався в Красноярському духовному училищі та Томській духовній семінарії. Вищу богословську освіту отримав у стінах Казанської духовної академії, де пізніше працював викладачем. Там же він пізніше захистив магістерську дисертацію. Після прийняття чернечого сану та кількох років праці інспектором Московської духовної академії архимандрита Бориса призначили керувати Київською духовною семінарією. Одночасно він став редактором журналу «Руководство для сельских пастырей», що видавався при ній. Він же очолив комітет з видання «Воскресного чтения», а також був головою Київської єпархіальної училищної ради.

1892 р. архимандрита Бориса відрядили до Санкт-Петербурга, де він очолив тамтешню духовну академію. На посаді ректора Київської семінарії його замінив архимандрит Петро Другов. Родом він із Москви, здобув середню і вищу богословську освіту, мав ступінь кандидата богословських наук. До Києва його перевели з посади інспектора Московської духовної академії. Ці призначення на посаду ректора свідчили про високий статус Київської духовної семінарії в системі духовних навчальних закладів РПЦ. Отже, вимоги до вихованців у ній були відповідними. Водночас не можна не звернути увагу й на те, що тоді семінарію очолювали вихідці з корінних російських регіонів, а не українці.

У цей час в стінах Київської семінарії, незважаючи на русофільську політику її керівництва, виник гурток української національно свідомої молоді. Зазначимо, що в 1890-х рр. у багатьох духовних семінаріях на теренах підросійської України на хвилі національно-культурного піднесення виникали таємні українські гуртки. Пізніше багато їхніх членів стали відомими громадськими і політичними діячами.

Неофіційним керівником українського гуртка в стінах Київської духовної академії та семінарії був Олександр Лотоцький - відомий пізніше політичний і громадський діяч, котрий тоді навчався у Київській духовній академії. Оскільки серед академістів культивувалася традиція опікуватися молодшими колегами з дочірньої семінарії, то виглядало цілком природним, що О. Лотоцький активно спілкувався із семінаристами. Зазначимо, що саме до цього кола соціально активної молоді належав П. Сікорський. Головою українського гуртка київських духовних шкіл був Лука Скачковський, дяк Йорданської церкви на Подолі, а пізніше - урядовець Київської духовної консисторії. І. Власовський писав, що бібліотекарем і скарбником цього гуртка був семінарист Петро Сікорський [175, с. 291].

Прикметно, що пізніше і Л. Скачковський, і П. Сікорський, перебуваючи на службі в Київській духовній консисторії, підтримували

національно свідомих випускників Київської духовної семінарії, дбаючи про їхнє відповідне працевлаштування в Київській єпархії [263, с. 37-42].

1898 р. П. Сікорський закінчив навчання в семінарії. З її стін він вийшов у 23 роки. Тоді це була цілком зріла молода людина з уже окресленими ціннісними установками. Традиційно на час закінчення духовної семінарії вихованці визначалися зі своїм майбутнім: одні продовжували навчання в духовних академіях чи університетах, інші одружувалися й приймали священний сан. Водночас були й ті, хто влаштувався на службу в єпархіальні структури. Саме серед них зрештою й опинився П. Сікорський [217, с. 55-61].

Оскільки успішне оволодіння курсом наук у духовній семінарії тоді давало право на вчительську посаду в початковій школі, перший рік після закінчення семінарії П. Сікорський працював учителем двокласної церковно-парафіяльної школи, яка діяла при Вознесенській церкві Києва. Якщо говорити про життєву перспективу, то його рішення залишитися в Києві виявилось виправданим, оскільки міське духовне й культурно-освітнє середовище вже в недалекому майбутньому давало значні переваги.

До моменту відчутнішого кар'єрного просування Петро Дмитрович також був запасним учителем церковно-парафіяльних шкіл Києва і діловодом Київської єпархіальної шкільної ради. Після року вчителювання він влаштувався дяком у Києво-Печерській Вознесенській церкві, а також став столоначальником позаштатного будівельного столу Київської духовної консисторії. Очевидно, оскільки ці посади забезпечували йому надто скромні матеріальні ресурси, він суміщав з ними іншу роботу. Так, 1899 р. він служив діловодом ревізійної комісії Київського єпархіального свічного заводу [306, с. 146].

Упродовж дев'яти років П. Сікорський перебував на посаді столоначальника позаштатного будівельного столу, набуваючи досвід адміністративної роботи. В той час духовні консисторії як органи єпархіальної влади мали неукраїнський статус. Акцентуємо, що після

приєднання Київської митрополії до РПЦ на теренах України поступово було запроваджено органи її влади. Консисторії в ній з'явилися за часів правління Петра Першого. Конкретизація їхніх повноважень припала на 1841 р., коли було оприлюднено відповідний статут. Із незначними змінами він діяв до падіння Російської імперії 1917 р.

Штат консисторій традиційно складався з чотирьох осіб. В окремих випадках у них могло бути більше співробітників, але на безоплатній основі. П. Сікорський як керівник столу (відділу) у справах церковного будівництва Київської духовної консисторії працював без заробітної плати з казни. Винагорода за роботу йому призначалася з єпархіальних резервів на основі відповідних ухвал консисторії, які затверджував єпархіальний архиєрей. Незважаючи на це, служба в консисторії була хорошою школою життя, можливістю продемонструвати свої ділові якості, тобто компетентність і продуктивність.

Однією з умов кар'єрного зростання для нього могло стати здобуття вищої освіти. В документах П. Сікорського зафіксовано, що впродовж 1906 – 1910 рр. він прослухав курс наук юридичного факультету Київського університету святого Володимира [47, арк. 94-95]. Знання з юриспруденції стали йому корисними на посаді столоначальника судового столу Київської духовної консисторії. Отже, 1908 р. Петро Дмитрович обійняв посаду столоначальника судового столу, а в 1911 р. він став керівником її третього господарського столу. Щоб кваліфікованіше виконувати доручені обов'язки, П. Сікорський 1912 р. закінчив бухгалтерські курси Бобиря, відкриті з дозволу Міністерства освіти Російської імперії. Збагативши таким чином свою духовну та юридичну освіту знаннями в галузі фінансів, він підвищив професійну компетентність і відповідність зайнятій посаді.

На 1912 р. припала низка визначних подій у житті Київської єпархії, які від П. Сікорського як керівника господарського столу Київської духовної консисторії вимагали мобілізації професійних умінь і фізичних ресурсів. Цього року за розпорядженням із Петербурга з метою зміцнення російського

духовно-культурного домінування на підконтрольних українських землях у руслі загальноімперських заходів відзначалося сторіччя війни 1812 р. Тоді влада цілеспрямовано нав'язувала думку православним українцям, що це була їхня Вітчизняна війна.

У січні 1913 р. у редакційному привітанні «Киевских Епархиальных Ведомостей» духовенству Київської єпархії йшлося про необхідність гідного відзначення духовенством трьохсотліття дому Романових. У ньому зверталася увага на те, що підпільна інтрига діячів революції, які «вливають убивчу отруту в голови людей», повинна стати одним зі стимулів для кліриків у справі здорового, правильного і відповідного приготування ним народу до очікуваного історичного ювілею [119, с. 1-5]. В усіх церковно-парафіяльних школах у день цього святкування вчителі мали провести відповідні бесіди, читання та демонстрацію портретів монарших осіб за допомогою «туманних картинок» [91, с. 13-15]. П. Сікорський також був зобов'язаний брати участь у них, і ця сторінка його службового становища свідчила про рівень загроз його українській ідентичності.

Крім забезпечення реалізації масових загальноімперських церковно-політичних проектів, роботі П. Сікорського в Київській духовній консисторії був притаманний буденний ритм, під час якого вирішувалися питання, пов'язані з потребами церковного організму. Наприклад, у січні 1913 р. єпархіальний офіціоз надрукував розпорядження місцевої церковної влади про виплату благочинними поштою утримання церковним пенсіонерам [108, с. 16]. Цей крок був продиктований бажанням мінімізувати втрати при отриманні кліриками пенсій.

У липні 1912 р. часопис «Киевские Епархиальные Ведомости» опублікували інформацію про операції Київського єпархіального свічкового заводу. Вони дають можливість оцінити той обсяг роботи, який доводилося виконувати П. Сікорському як діловоду його ревізійної комісії. Станом на початок 1912 р. цей завод володів ресурсами на більш як пів мільйона рублів. Упродовж року найбільші надходження давали кілька свічкових крамниць

заводу – понад 400 тис. рублів [78, с. 480-485]. Київський єпархіальний свічковий завод забезпечував свічками, ладаном, смирою, деревним вугіллям, а також вином усі церкви й монастирі Київської єпархії. Прибутки заводу формувалися за рахунок комісійних. Так, від кожної пляшки вина тоді отримували прибуток від 5 до 10 копійок. Зазначимо, що тільки 1912 р. православним громадам було реалізовано понад 30 тис. пляшок вина [79, с. 492-501].

Свічковий завод став прибутковим підприємством для Київської єпархії. З моменту заснування 1891 р. і по 1912 р. він дав понад 1,3 млн. рублів прибутку. За два десятиліття роботи це підприємство збільшило прибуток у шість разів. Отже, це був складний господарський механізм, успішність діяльності якого залежала від злагодженої праці всіх його працівників.

Духовне життя кліру та вірних Київської єпархії поза традиційним ритмом отримувало особливе забарвлення через специфіку соціальних процесів. Так, у липні 1913 р. київський митрополит доручив Київській духовній консисторії зібрати через благочинних інформацію про негативні тенденції поведінки в середовищі сільського населення. Отримані відомості мали лягти в основу порядку денного наступного окружного зібрання духовенства. На початку вересня благочинні зібралися в Києві для наради під керівництвом Чигиринського вікарного єпископа Никодима. Під час неї було, зокрема, наголошено, що молодь у селах пиячить, дебоширить, тероризує односельців, демонструє аморальність, а також відгукується на соціалістичну та анархічну агітацію [80, с. 104-113]. Поширення в єпархії революційної друкованої продукції, а так само і україномовних видань, було названо злом, з яким потрібно боротися. Спробу зупинити моральну деградацію села намагалися за допомогою часописів «Свет», «Хуторянин», «Сельский вестник» та інших російських періодичних видань. Водночас усі вони неодноразово пропагували чужі українському народові моделі поведінки.

У лютому 1914 р. у Києві в приміщенні міської біржі було проведено організаційні збори Київського відділення Всеросійського національного союзу [75, с. 155]. На них прибули вікарії київського митрополита, генерал-ад'ютант Ф. Трепов, представники різних державних інституцій. Це одне зі свідчень тісної співпраці російського єпископату з російськими великодержавними силами.

На початку 1914 р. у Київській духовній консисторії було проведено кадрові зміни. Так, на місце секретаря консисторії призначили Миколу Лузгіна, а невдовзі його було затверджено постійним членом Київської єпархіальної училищної ради [109, с. 57-58]. До відповідного рішення Святійшого Синоду він рахувався виконувачем обов'язків секретаря консисторії. У російській системі єпархіального управління секретар консисторії тоді займав впливове становище, оскільки від цієї особи залежав загальний ритм роботи всього консисторського колективу. Про значимість та впливовість посади секретаря консисторії свідчить хоча б той факт, що його річний оклад дорівнював виплатам єпархіальному архиєреєві. Оскільки в цей час П. Сікорський продовжив виконувати обов'язки столоначальника, можемо стверджувати, що він порозумівся зі своїм новим керівником.

Важливою подією єпархіального життя Київщини стала реорганізація в лютому 1914 р. Київського братства святого Володимира. Вона передбачала його чітке структурування не лише в межах Київської, але й Волинської та Подільської єпархій. Царські урядовці вбачали в реформуванні цього братства потенціал зміцнення позицій царського режиму. Уже впродовж 11-12 лютого зібрання благочинних і соборних протоієреїв Київської єпархії під головуванням єпископа Никодима Чигиринського обговорило шляхи втілення в життя статуту реорганізованого братства [76, с. 187]. В наступні місяці перед вибухом війни в парафіях та благочиннях активно створювалися відділення цієї церковно-громадської інституції.

Перша світова війна внесла суттєві корективи в життя багатьох мешканців Києва. Так, 1915 р. Петро Сікорський призначається спочатку

помічником наглядача, а згодом наглядачем Київського першого військового продовольчого магазину (складу). Ці обов'язки він виконував паралельно з працею в консисторії та діловода в ревізійній комісії Київського єпархіального свічкового заводу.

1917 р. посада діловода перестає бути актуальною, а 1918 р. П. Сікорський з роботи в Київській духовній консисторії переходить до Міністерства ісповідань Уряду УНР. У ньому він очолює господарчу частину [37, арк. 1-3]. Одночасно з професійними заняттями Петро Дмитрович активно включається в процес інституалізації українського православ'я. Так, 1917 р. він став членом Всеукраїнської Православної Церковної Ради.

Революція в Росії дала своєрідний старт відновленню патріаршого устрою РПЦ, а в Україні серед православного духовенства та вірних набуває поширення ідея створення церковної інституції, незалежної від Москви. Під час різних нарад і зібрань, які відбувалися в містах, неодноразово лунали думки щодо майбутнього устрою Церкви, реформування церковно-управлінського апарату, зміни ролі духовенства в житті пастви. Активно поширювалася недовіра до існуючих органів церковної влади. Одним з її виявів стало виникнення виконавчих комітетів як ознак змін у ній [177, с. 11-12].

Під час одного такого зібрання духовенства виник Виконавчий комітет духовенства і мирян міста Києва. У цей час влада єпархіального архиєрея багато в чому втратила авторитет через причетність багатьох єпископів до корупційних скандалів останніх років правління імператора Миколи II. Так, Харківський архиєпископ Антоній Храповицький під тиском громадськості вимушений був оголосити про відмову від кафедри і перехід на спочинок. Православна Церква в Україні в особі прогресивних священників і мирян прагнула позбутися державного диктату синодального періоду, зокрема багатьох неприродних політичних функцій, що їй нав'язав царський режим.

У квітні-травні 1917 р. в українських єпархіях РПЦ було проведено єпархіальні з'їзди з широкою участю мирян. Оскільки за Російської імперії

вони практично були усунуті від вирішення церковних справ, падіння режиму відкрило цю можливість. Отже, кожний з єпархіальних з'їздів обговорював питання запровадження української мови в богослужіння, повернення до українських церковних традицій, автономії чи автокефалії Київської Митрополії. Найбільш радикальні рішення було ухвалено на Подільському церковному з'їзді. Так, його делегати висловилися за українізацію церковних відправ і освітньо-виховного процесу в церковно-парафіяльних школах, видання проповідей, книг, періодики українською мовою, а головне – автокефалію УПЦ [160, с. 11].

Стримані рішення щодо деросіянізації церковного життя в Україні було ухвалено на інших єпархіальних з'їздах. Так, полтавське духовенство і миряни в травні 1917 р. говорили про необхідність запровадження в церковне життя стародавніх українських звичаїв та обрядів, українських церковних співів, української вимови під час відправ, проповідей українською мовою та визволення Церкви в Україні з-під влади Москви й проголошення її автокефалії. Такі вимоги були очікуваними. Отже, Поділля і Полтавщина виявились тими теренами, де місцеві клірики та вірні зберегли підвалини духовно-національної ідентичності.

Хоча в цей час прихильники автокефалії УПЦ становили меншість, вони активізували відповідну діяльність. Результатом її стало те, що в грудні 1917 р. у Києві вони об'єдналися у Всеукраїнську Православну Церковну Раду [205, с.51]. Українське духовенство і миряни Ради ініціювали проведення Всеукраїнського Православного Церковного Собору, який мав повноваження вирішити питання організаційного статусу Київської Митрополії. Всеукраїнська Православна Церковна Рада не отримала від української влади відповідної підтримки. Представники соціалістичних партій, які становили більшість Центральної Ради, ігнорували роль Православної Церкви в українському державотворенні. Ця обставина разом з іншими вплинула на розстановку сил на цьому Соборі.

На початку січня 1918 р. у Києві було скликано Всеукраїнський Православний Церковний Собор, представником від Київської єпархії на ньому став Петро Сікорський [6, арк. 13]. Собор мав авторитетне представництво: у ньому взяли участь майже всі єпархіальні архиєреї, а також представники від духовенства та мирян. Соборні засідання було розпочато під головуванням єпископа Пимена Пегова. Чотирнадцятого січня доцент Київського університету святого Володимира Іван Огієнко виголосив півторагодинну доповідь «Відродження Української Церкви». У відповідь на переконливі аргументи І. Огієнка щодо повернення української мови у відправу, архиєпископ Євлогій Георгієвський запропонував йому увійти до складу богослужбової комісії.

Нездатність Центральної Ради організувати військову відсіч російським більшовикам призвела до захоплення ними значної частини території України. Окупаційна влада спрямувала вістря терору й проти православного духовенства. Проте перемовини з Німеччиною та Австро-Угорщиною й укладення відповідної угоди про військово-економічне співробітництво дозволило очистити країну від російсько-більшовицьких військових частин уже упродовж лютого-березня 1918 р.

Всеукраїнський Православний Церковний Собор продовжив роботу після відновлення української влади. Друга його сесія відбувалася під знаком домінування російських сил: Київським митрополитом було обрано українофоба Антонія Храповицького, зі складу Собору виключено представників Всеукраїнської церковної ради, а також зігноровано ініціативу уряду про автокефалію Української Церкви.

1918 р. П. Сікорський зайняв посаду керівника господарського відділу Міністерства ісповідань Уряду УНР. Потрібно зауважити, що пропозиції про створення відповідного державного органу, який курував би питання Православної Церкви, неодноразово надходили до Української Центральної Ради. Лише в середині листопада 1917 р. з ініціативи генерального писаря Олександра Лотоцького було ухвалено рішення про розробку положення

управління у справах віри при Генеральному Секретаріаті [183, с. 47-58]. Невдовзі Мала Рада Української Центральної Ради розглянула пропозицію і дала час на доопрацювання законопроекту. У грудні 1917 р. український уряд прийняла рішення про створення відповідного органу.

Одночасно Всеукраїнська Православна Церковна Рада ініціювала створення Генерального Секретаріату церковних справ, а на її керівника пропонувала доцента Київського університету Івана Огієнка. Однак проти цього виступив Михайло Грушевський. Зрештою лише в січні 1918 р. при Міністерстві внутрішніх справ було організовано департамент ісповідань. Його керівником призначили колишнього православного єпископа М. Безсонова, який свого часу відмовився від єпископського сану й одружився з колишньою своєю ученицею. Це призначення містило потенційний конфлікт у стосунках з єпископатом і духовенством Православної Церкви в Україні, де домінували консервативні погляди на державно-церковні відносини. Штат цього департаменту був невеликим, а його функції звелися до ролі посередника між владою і Церквою. Вони полягали в інформуванні кліру про державні розпорядження різного характеру та контролі за їхнім виконанням [1, арк. 7].

Наприклад, 10 квітня 1918 р. департамент звернувся до керуючого Київською єпархією єпископа Никодима з проханням дозволити українські відправи у Софіївському соборі Києва [2, арк. 1]. Архиєрей відповів, що звернувся з цього приводу за консультацією до його причту [3, арк. 3]. Клірики собору відповіли в дусі традиційного трактування церковнослов'янської як священної мови відправ для всіх православних вірян. Іншою причиною відмови служити українською мовою була названа відсутність досконалих перекладів українською богослужбових текстів [4, арк. 5]. Цей департамент також працював над підготовкою соборного рішення щодо проголошення автокефалії УПЦ.

Інше ставлення до цього питання було продемонстровано владою гетьмана Павла Скоропадського. В травні 1918 р. першим міністром

ісповідань в його Уряді став В. Зіньківський - професор Київського університету святого Володимира. Саме в цей час це Міністерство структурується, зокрема в його департаменті загальних справ створюється господарський відділ. За півроку діяльності воно зробило багато для реалізації державної релігійної політики, зокрема налагодило зв'язок із церковними інституціями. Перед самим падінням режиму П. Скоропадського міністром ісповідань було призначено О. Лотоцького. Він терміново розпочав упровадження заходів, спрямованих на проголошення автокефалії УПЦ.

1919 р. П. Сікорський - уже віце-директор департаменту загальних справ Міністерства ісповідань Уряду УНР. Структура департаменту була наступною: канцелярія, бухгалтерія, господарський відділ, інформаційне бюро, реєстратура, архів. Отже, попередній досвід праці П. Сікорського став корисним під час праці у цьому Міністерстві.

Після О. Лотоцького Міністерство ісповідань очолював І. Липа, а з вересня 1919 р. його керівником став професор І. Огієнко. У структурі Міністерства ісповідань П. Сікорський працював до липня 1920 р. [306, с. 149].

Поразка українських визвольних змагань змусила його, а також низку колег з уряду УНР, емігрувати до Польщі, де місцем їхнього тимчасового розміщення став табір для інтернованих осіб у Каліші. Але навіть за цих умов П. Сікорський продовжував активну громадську діяльність. Так, відомо, що він очолив у ньому відділення Українського Червоного Хреста.

Спільний похід українських і польських військ проти більшовиків і визволення Києва 1920 р. здавалося б дали надію на повернення влади УНР, однак досягти цього не вдалося. За цих умов П. Сікорський вирішив виїхати на Волинь і прийняти чернечий постриг [258, с. 2]. Так закінчився один із важливих періодів життя майбутнього глави УАПЦ.

Отже, визначальний вплив на формування світоглядних засад майбутнього митрополита УАПЦ, зокрема його духовно-національної

ідентичності, справили батько-священик, традиційне українське родинне коло, а також освітньо-культурне середовище Умані та Києва.

П. Сікорському завжди був притаманний потяг до набуття знань та вдосконалення професійних навичок. Саме тому після завершення навчання в церковно-парафіяльній школі він послідовно й цілеспрямовано підвищував свій освітньо-фаховий рівень в Уманському духовному училищі, Київській духовній семінарії, Київському університеті святого Володимира, а також на бухгалтерських курсах.

Активна участь П. Сікорського в діяльності українського гуртка, до складу якого входили юнаки з Київської духовної академії та семінарії, стала не просто одним з епізодів його життя, а значною віхою ідейного зростання, становлення національної свідомості.

Важливим етапом його професійного життя стала педагогічна робота, а також праця на відповідальних посадах у багатьох церковно-адміністративних структурах православної Київської єпархії. Ґрунтовні знання, досвід у царині управлінської діяльності, активна громадська позиція сприяли зростанню авторитету П. Сікорського, виокремленню його громадською думкою з тогочасного середовища церковних урядників.

Національно-патріотичний характер його церковно-громадської діяльності викристалізувався та виявився під час участі в роботі Всеукраїнського Православного Церковного Собору та виконання обов'язків віце-директора департаменту загальних справ Міністерства ісповідань Уряду УНР. Він став підґрунтям наступної національно-патріотичної праці П. Сікорського на українських теренах Другої Речі Посполитої, а також під час Другої світової війни.

2.2 Участь П. Сікорського в національно-церковному русі на Волині в 1920-х рр.

Рішення Петра Сікорського виїхати з Києва, який опинився під ідейно чужою йому владою, а також прийняти чернечий постриг, означало для нього

початок нового етапу життя і, відповідно, незвіданих випробувань. Акцентуємо, що в той час йому виповнилося 47 років. У 1922 р. Петро Сікорський опиняється на Західній Волині і вирішує прийняти чернецтво. Тоді частина колишніх урядовців і військових УНР із дозволу польської влади осіла на території Волинського воєводства та включитися в його духовне, громадсько-культурне, політичне й економічне життя.

Слід зазначити, що в цей час на Західній Волині набирав сили рух, спрямований на дерусифікацію Православної Церкви, її українізацію. Його витоки прослідковуються в подіях суспільно-політичного життя України початку ХХ ст., коли загальне піднесення національно-визвольного руху не оминуло й Церкву. Так, помітною віхою в розгортанні руху за українізацію Православної Церкви на західноукраїнських землях стали Волинські єпархіальні з'їзди духовенства і мирян у Житомирі, що відбулися 14-19 квітня та 23-30 червня 1917 р. В ухвалах другого з них вказувалося, що він висловлюється за вільний розвиток і самоусвідомлення українського народу. 23 січня 1918 р. у Житомирі було засноване Братство Святого Спаса, серед головних його завдань, визначених на першому засіданні, були: оборона православної віри як національної, споконвічної віри українського народу; збереження стародавніх церковних звичаїв; охорона волинської старовини; запровадження церковних відправ українською мовою.

Якщо ж через події політичного характеру – встановлення радянської влади в східній частині Волині – спроби динамізувати українізаційні процеси в православ'ї були перервані, то в її західному регіоні вони поступово перетворилися на потужний і, зрештою, результативний рух. Набувши найбільшого розмаху на теренах Західній Волині, він став природним виявом потреби маси православних вірян в етнічній самоідентифікації [325, с.143]. Спирався цей рух як на власні сили, так і на інтелектуальний і організаційний потенціал багатьох відомих церковних і громадських діячів, які емігрували з Радянської України. Одним із них виявився П. Сікорський.

Свідченням того, що українізаційні процеси в православ'ї на Західній Волині на початку 1920-х рр. мали авторитетних протекторів, а також перспективи поширення, є зміст відозви єпископа Кременецького Діонісія від 6 січня 1921 р. У ній, надрукованій у вигляді листівки і розісланої по парафіях, зокрема йшлося, що «найбільше значення в житті народів має ідея в часи загальної розрухи, коли не можуть втриматися від напору стихій навіть могутні народи і не мають на що опертися». У ній акцентувалося, що в тяжку годину свого життя народ повинен опертися «на свою самобутність». Владика Діонісій посилався на те, що Всеукраїнський Православний Церковний Собор 1918 р. у Києві отримав благословення патріарха Тихона на автономне існування Української Церкви, «...дозволив пастирям цієї церкви проповідь на українській мові, пропонував давати об'яснення церковного богослужіння і обрядів на тій же мові, також навчання дітей Закону Божому і не заборонив українську вимову за церковними службами». Звертаючись до підлеглого духовенства, він наполягав: «... негайно, де можемо і хто може, приступити до виконання постанови Собору. Кажіть народові промови на його рідній мові, об'ясняйте йому на тій же мові богослужіння, Св. Письмо, обряди церковні і оголошуйте його слух зрозумілою вимовою церковних пісень і молитов, а він – наш добрий народ – зрозуміє піклування про нього і у свій час щиро подякує Вам за Вашу пастирську любов і горливість до свого люду» [59].

Потреба українізації церковного життя знайшла свій вияв й під час Волинського єпархіального зібрання представників духовенства і мирян, що відбулося 3-10 жовтня 1921 р. у Почаївській Свято-Успенській лаврі. Так, зокрема, в його резолюції «Про українізацію Служби Божої» зазначалося: «Жива віра вимагає й живої мови в молитвах і в Службі Божій; через те треба перейти од церковнослов'янської мови до народньої, живої мови української. Але перехід той має відбуватись ступенево, в міру того, як будуть перекладатися й ухвалюватися авторитетною церковною владою потрібні

богослужбові книги. До Служби Божої на церковнослов'янській мові з вимовою українською приступити негайно» [287, с. 33].

Безумовним свідченнями розгортання руху за українізацію православ'я у міжвоєнній Польщі став дозвіл першого Собору православних єпископів, який відбувся у Варшаві 24-25 січня 1922 р., започаткувати видання в Кременці першого україномовного православного журналу «Православна Волинь» [86, с.1012], а також постанова Синоду Православної Церкви в Польщі від 16 червня 1922 р., у якій, зокрема, вказувалося: «Благословити Преосвященному Діонісію допущення в слов'янській богослужбовій мові народньої української вимови й читання Слова Божого за Богослуженням на українській мові в тих випадках, де й коли це буде визнано ним за необхідне» [177, с. 22].

Застереження щодо необхідності ретельно вивіреного послугування українською мовою у церковно-обрядовій практиці Православної Церкви було небезпідставним, оскільки його противники були не тільки в середовищі її кліру, а й мирян. Особливо багато їх було в міському середовищі, де ще зовсім недавно зосереджувалося російське чиновництво, яке дотримувалося шовіністичної уварівської формули «Православ'я, Самодержавство, Народність» [71, с. 68-72].

Отже, П. Сікорський опинився на Волині тоді, коли на її теренах набирав сили національно-церковний рух. Він віддзеркалював усвідомлення частини світської інтелігенції, православного кліру та пересічних мирян, що подальший розвиток українського етносу за умов Польської держави можливий лише за умови, якщо Церква стане близькою і дорогою кожному українцю. Саме вона допомагатиме йому жити у відповідності з національними, зокрема релігійними, традиціями. Це передбачало українізацію православ'я після його тривалої русифікації, тобто запровадження в його культово-обрядову практику української мови, відродженні автентичних елементів, ритуалів, а також соборноправності [325, с. 143 -144]. Водночас йому чинив активний супротив як русифікований

клір, зокрема із середовища церковної ієрархії, так і польські урядовці. Останні старанно відслідковували його, утримували в певних межах, із наростаючою з року в рік силою чинили перепони розвитку української самосвідомості православних кліриків і мирян.

П. Сікорський зміг налагодити контакти з владикою Діонісієм Валединським - керуючим Волинською єпархією в межах Другої Речі Посполитої. Вони були знайомі з часу спільної праці на Всеукраїнському Православному Церковному Соборі, в синодальній конторі, яку утворила Директорія УНР, а також Українському Червоному Хресті [13, арк. 32]. На початку 1921 р. владика Діонісій очолював відділення Українського Червоного Хреста на Волині. Оскільки у цей час уенерівська політична еміграція на території Польщі ще зберігала певний вплив на офіційну Варшаву, єпископ Діонісій враховував цю обставину. Отже, коли Петро Сікорський звернувся до нього з проханням прийняти чернецтво, волинський єпархіальний архиєрей не відмовив колишньому урядовцю УНР. Зазначимо, що на початку 1920-х рр. у Волинській єпархії посади кліриків отримали багато колишніх військових священників Армії УНР.

Клопотання П. Сікорського про постриг у ченці датоване 1 липня 1922 р. У ньому він назвав себе біженцем із Великої України. «Давно я мав намір, - писав Петро Дмитрович, - прийняти іночеський сан у Київській лаврі, але волею Божою, через різні політичні події останніх років, я опинився на Волині і, не маючи змоги здійснити свій намір, щодо прийняття монашества в Київській лаврі, уклінно прошу Ваше Преосвященство, Милостивого Архипастиря і Отця, постригти мене в ченці до одного із монастирів ввіреної Вам єпархії» [39, арк. 93].

Наказом Волинської духовної консисторії від 3 липня 1922 р. Петра Сікорського було призначено штатним послушником Дерманського Троїцького монастиря [36, арк. 96]. Його постриг та рукоположення владика Діонісій призначив на кінець липня 1922 р. Двадцять сьомого липня Петро Дмитрович прийняв чернечий постриг з іменем Полікарп у Загаєцькому

монастирі. Постриг послушника здійснив архимандрит Олексій Громадський. Прикметно, що майже через двадцять років владики Полікарп і Олексій очолять дві альтернативні церковні структури в Україні – УАПЦ і АПЦ.

Перед висвятою допит ставленику звершила комісія на чолі з головою Волинської духовної консисторії, архимандритом Олексієм. До присяги перед висвятою приводив і сповідав ставленика ієромонах Василій. Двадцять восьмого липня в день пам'яті святого рівноапостольного князя Володимира Великого єпископ Діонисій рукоположив ченця Полікарпа в ієродиякони під час служби в Йоасафівській церкві Загаєцького монастиря [35, арк. 97]. Його висвята в ієродиякони відбулася в неділю 30 липня. До рукоположення ставленика підводив ректор Волинської духовної семінарії архимандрит Олексій.

Першого серпня 1922 р. архимандрит Олексій згідно з відповідним наказом прийняв справи Дерманського монастиря від архимандрита Паїсія. Оскільки останній як член Волинської духовної консисторії та ректор Волинської духовної семінарії значну частину свого часу був змушений перебувати за межами монастиря, тому на час своєї відсутності призначив колегіальний орган управління Дерманським монастирем у складі чотирьох осіб: ієромонаха Полікарпа, якого за усною згодою єпископа Діонисія було призначено намісником монастиря; економа монастиря ієромонаха Варлаама; ризничного ієромонаха Сисоя та ієромонаха Євтихія [43, арк. 97].

Ієромонах Полікарп сумлінно виконував доручені обов'язки, зокрема й тому, що мав значний досвід церковно-адміністративної роботи на посаді столоначальника Київської духовної консисторії. Це спонукало архимандрита Олексія в рапорті від 10 серпня просити владику Діонисія затвердити ієромонаха Полікарпа намісником монастиря, а також нагородити його золотим наперсним хрестом. Наслідком цього прохання стало те, що указом Священного Синоду Православної Митрополії в Польщі від 30 серпня 1922 р. ієромонах Полікарп був відзначений золотим наперсним хрестом [45, арк. 16].

Повноцінне функціонування Волинсько-Кременецької єпархії на початку 1920-х рр. потребувало відповідного кадрового забезпечення. Саботаж із боку консервативного духовенства розпоряджень керуючого єпархією та духовної консисторії провокував вакуум влади, який на місцях могли заповнити авторитетні благочинні, а також настоятелі чи намісники монастирів. З огляду на це, ієромонах Полікарп уже у вересні 1922 р. був переведений із Дерманя в Милецький монастир. Намісником у Дермані після нього став ієромонах Хома. Для підвищення авторитету останнього архієпископ Діонісій Валединський просив Синод нагородити ієромонаха Хому золотим наперсним хрестом [41, арк. 143].

До моменту затвердження призначення ієромонаха Полікарпа настоятелем Милецького монастиря він рахувався виконуючим його обов'язки. Справу про призначення настоятеля Милецького монастиря Синод Православної Митрополії в Польщі розглянув на своєму засіданні 9 вересня 1922 р. Відповідно до прохання архієпископа Діонісія, виконуючим обов'язки настоятеля в Мильці делегувався ієромонах Полікарп. Він мав виконувати ці обов'язки до часу прибуття призначеного туди настоятелем архимандрита Феодосія Самойловича. Попередній настоятель ієромонах Феодосій звільнявся від обов'язків настоятеля в Мильцях [46, арк. 3].

У Мильцях на виконувача обов'язків настоятеля чекала важка праця, оскільки монастир, який не тільки мав багатовікову історію, а й свого часу відіграв значну роль у духовному житті Волині, перебував у руїні [198, с. 197-221]. Отже, на початку 1920-х рр. необхідно було терміново формувати склад його братії, а також віднаходити джерела матеріального забезпечення. Це все було пов'язано, зокрема, з тим, що під час Першої світової війни майже всі насельники Милецького монастиря були евакуйовані в м. Ізюм Харківської губернії [171, с. 31]. Для нагляду за нерухомим майном цього чернечого осередку тоді було залишено кілька ченців [233, с. 236], але вони не змогли вберегти його від пограбувань і руйнацій. Лише впродовж 1920-1922 рр. колишні насельники монастиря стали повертатися до нього. Так,

збереглися свідчення, що у вересні 1922 р. до складу його братії було зараховано колишнього насельника ієромонаха Валентина.

З призначенням ієромонаха Полікарпа виконуючим обов'язки настоятеля в Мильці вища церковна влада розпорядилася передати під подвір'я монастиреві Благовіщенську церкву в Ковелі. Передбачалося, що прибутки від треб у цьому храмі хоча б частково забезпечуватимуть фінансові потреби монастиря. Іншим їхнім джерелом мали стати доходи від монастирської землі. Відомо, що до Першої світової війни у володінні Милецької обителі було понад 500 га землі, але оскільки в Другій Речі Посполитій у рамках аграрної реформи церковне та монастирське землеволодіння суттєво обмежили, то монастир отримав у користування лише 55 га земельних угідь.

Складність праці ієромонаха Полікарпа в Милецькому монастирі полягала ще в тому, що вищою церковною владою він був визначений місцем покути для духовних осіб. Так, восени 1922 р. у Мильцях чотири місяці відбував послух священник Ігнатій Йовхимчук. Тоді ж у стінах цієї обителі виправляв свою поведінку священник Костянтин Соботович. Серед відомих осіб, які тоді відбували покарання в Мильцях, опинився й колишній архієпископ Пінський і Новогрудський Пантелеймон Рожновський. У цей монастир його була заслано за виступи проти набуття Православною Церквою в Польщі автокефального статусу.

Керуючи Милецьким монастирем, ієромонах Полікарп доклав зусиль до українізації життя його чернечої громади. Зазначимо, що далеко не всі ченці позитивно ставилися до його новацій. Так, ті з них, які звикли до російської церковної традиції, не бажали будь-яких змін у ній, скаржилися архієпископу Діонісію на нього, звинувачуючи в тому, що він проводить українізацію [26, арк. 3-4].

Вочевидь, що Полікарпу Сікорському все ж удалося певною мірою налагодити духовне та фінансово-господарське життя Милецького

монастиря. Цьому сприяли його освіта, практичне знання церковного уставу, а також досвід церковно-адміністративної роботи на Київщині.

Так сталося, що ієромонах Полікарп лише кілька місяців порядкував у Милецькому монастирі, оскільки вже на початку 1923 р. у документах він згадується як благочинний монастирів Волинської єпархії. Місяці управління Милецьким монастирем були для нього дуже важкими, оскільки потрібно було не тільки невідкладно вирішувати багато питань адміністративного та фінансово-господарського характеру, а й протистояти тим його насельникам, які виявляли активний супротив його нововведенням, пов'язаним з українізацією обителі. З цією проблемою зіштовхнувся і його наступник.

Так, 6 січня 1923 р. тимчасово виконуючий обов'язки настоятеля Милецького монастиря ієромонах Ананій доповідав йому вже як благочинному, що заштатний архієпископ Пантелеймон Рожновський агітує проти української мови у відправах у Мильцях та навколишніх селах, а також погрожує йому фізичною розправою. Також, за його спостереженнями, владика Пантелеймон оточив себе особами аморальної поведінки та «кримінальниками» [26, арк. 3-4].

У цей час позиції ієромонаха Полікарпа у Волинській єпархії були достатньо міцними, оскільки він репрезентував українські церковно-громадські сили, а також уенерівські політичні кола, які, з огляду на протистояння Польщі з Радянською Росією, мали вагу в очах її уряду. Архієпископ Діонісій та архимандрит Олексій усвідомлювали важливість українського церковного питання. Про це свідчить відправа українською мовою, яку здійснили архиєреї в Кременецькому Богоявленському монастирі ще 21 листопада 1921 р. Ця літургія правилася за текстом, підготовленим професором Іваном Огієнком. Вона була очевидною поступкою наростаючому українському церковно-громадському рухові [154, с. 16-24].

Наприкінці 1922 р. у Волинській єпархії відбулося багато адміністративних змін. Так, польський уряд погодився на призначення Олексія Громадського керуючим Гродненською єпархією. Він залишав

посаду луцького вікарія. У лютому 1923 р. архимандрит Смарагд Латишенков позбавив життя главу Православної Церкви в Польщі, митрополита Юрія Ярошевського. Це вбивство сталося у Варшаві в митрополичій резиденції. Російські церковні та політичні кола Другої Речі Посполитої твердили про покарання митрополита за його спробу відділити православних у Польщі від РПЦ [324, с. 151-177].

Новим главою Православної Церкви в Польській державі на Соборі єпископів 27 лютого 1923 р. було обрано архиєпископа Діонісія Валединського. Він продовжив курс на проголошення автокефалії Православної Церкви в Польщі. Щодо управління Волинською єпархією, то він залишив за собою титул волинського єпархіального архиєрея. Отже, управління парафіями і монастирями Волині залишалося в руках проросійськи налаштованого духовенства, яке становило переважну більшість серед єпископів, благочинних та урядовців консисторії. Вікарії Антоній Марценко та Симон Івановський також були в опозиції до українського національно-церковного руху. В таких умовах архимандритові Полікарпові було дуже складно здійснювати дерусифікацію підвладних йому чернечих осередків.

Спробою змінити ситуацію в Церкві потрібно розцінювати роботу Волинського єпархіального з'їзду, який відбувся в Кременці 30 травня – 2 червня 1923 р. За дорученням митрополита Діонісія головував на ньому архимандрит Полікарп. Учасники цього зібрання розглянули питання штату й утримання Волинської духовної консисторії, фінансування шкіл та кліриків-пенсіонерів. Високі темпи інфляції, післявоєнна розруха спонукали делегатів з'їзду прийняти рішення про збільшення оподаткування парафій для забезпечення утримання органу єпархіального управління. Вперше після війни було відновлено виплати церковним пенсіонерам. Окремим рядком бюджету прописали забезпечення діяльності єпархіального місіонера [167, с. 1-6].

Активне обговорення учасниками з'їзду викликало питання фінансування духовних шкіл. Представники українського національно-церковного руху на чолі зі священником Никанором Абрамовичем виступили за впровадження в навчально-виховний процес української мови з 1 вересня 1923 року. Ця пропозиція, яка була підтримана з'їздом, стала можливою завдяки підтримці архимандритом Полікарпом, що був головою з'їзду. [167, с. 1-6].

Складовою кадрових змін в управлінській вертикалі Волинської єпархії першої половини 1923 р. стало призначення архимандрита Полікарпа настоятелем Загаєцького чоловічого монастиря. Оскільки ж ситуація в цій обителі була стабільнішою, ніж у Милецькому, це дозволяло їй настоятелю зосередитися на дерусифікації відправ та всього духовного життя братії.

Польська поліція ретельно стежила за ним, послуговуючись, зокрема, донесенням конфідентів, тобто «довірених» осіб. За їхньою інформацією, влітку 1923 р. поліція фіксувала створення архимандритом у стінах монастиря українського гуртка. Настоятель приймав у себе колишніх уенерівців, надаючи їм притулок і харчування. Поліція стверджувала, що Сікорський перетворив Загаєцький монастир на «вогнище української агітації» і встановила негласний нагляд за ним [34, арк. 106].

Духовно-національна позиція архимандрита Полікарпа непокоїла не лише польську поліцію, але й російські церковно-політичні кола, які вважали Православну Церкву в Польщі інституційним майданчиком для реанімації в майбутньому Російської імперії. З огляду на це, митрополит Діонісій вирішив перевести архимандрита Полікарпа у Віленський Свято-Духівський монастир. Відтак, у жовтні 1923 р. відповідним розпорядженням він був переведений у Вільно.

Відірваний від звичного, вже частково українізованого церковного середовища, архимандрит Полікарп перетворювався на пересічного клірика в структурі Віленсько-Лідської єпархії. У той же час щоб хоча б якимось завуалювати це «заслання», митрополит Діонісій час від часу викликав його

у Варшаву для виконання різноманітних доручень. Так, на початку осені 1925 р. архимандрита було запрошено в митрополичий собор св. Марії Магдалини на чередні богослужіння [267, с. 586]. Його також задіяли в організацію церковно-статистичного бюро при Синоді та доручили здійснити технічну підготовку до друку україномовного Євангелія у перекладі архиєпископа Парфенія.

Ці доручення можна оцінювати як своєрідний маневр церковної влади: відсторонений від українського національно-церковного руху, архимандрит Полікарп залучався до реалізації нібито й важливих, але все ж другорядних справ. Так митрополит Діонисій залагоджував відносини з українським уенерівськими політичними колами в Польщі.

Очевидно, що виклик архимандрита Полікарпа у Варшаву на урочисте проголошення автокефалії Православної Церкви в Польщі, яке відбулося 16 - 18 вересня 1925 р., не був випадковим. На всіх його урочистостях він фігурував на помітних позиціях, що навіть зафіксовано на тогочасних світлинах. Це засвідчує, що митрополит Діонисій потребував такої, нехай навіть опосередкованої, підтримки з боку українського національно-церковного руху. Це символізувала присутність одного з його чільних представників під час проголошення автокефалії. Можна також припустити, що на участі архимандрита Полікарпа у святкуваннях наполягала польська влада [344, с. 332-340].

Організація урочистого проголошення автокефалії Православної Церкви в Польщі була організована на відповідному міжнародному рівні. З цієї нагоди у Варшаву прибули делегації Вселенської Патріархії та Румунської Православної Церкви. Томос Вселенського Патріарха про автокефалію було проголошено 17 вересня 1925 р. у соборі святої Марії Магдалини у Варшаві. Спочатку посланець із Константинополя зачитав його текст грецькою мовою, а після цього почергово було озвучено польською, російською й українською мовами. Прикметно, що українською Томос зачитував один із лідерів українського національно-церковного руху

протоієрей Петро Табінський [338, с. 644-653]. Архимандрит Полікарп брав участь у всіх урочистих відправах з нагоди проголошення автокефалії.

У цей час на Волині отаман Оскілко, який утворив Українську народну партію і видавав часопис «Дзвін», продемонстрував опозиційність щодо митрополита Діонісія. Польська преса писала, що отаман та його однодумці вважали, що українські інтереси ігноруються, і погрожували вищій церковній владі розколом [373, с. 3]. У цій ситуації вона була змушена враховувати позицію частини колишніх уенерівців. Це й стало однією з причин того, що архимандрит Полікарп був неочікувано викликаний із Вільно у Варшаву.

Весною 1926 р. він був призначений у Володимир-Волинський настоятелем собору та благочинним міської округи. У цей час у місті загострився конфлікт між промосковськими священниками та українською православною громадськістю на чолі з лікарем Арсеном Річинським, яка настійливо вимагала українізації богослужінь. Зауважимо, що з часів Першої світової війни, українських визвольних змагань 1917-1921 рр. і перших років польської адміністрації Володимир-Волинський був містом із виразними національними традиціями. Одним із їхніх проявів стало Володимир-Волинське духовне правління, яке кілька років поспіль керувало життям православних громад Володимир-Волинського вікаріату Волинсько-Житомирської єпархії [249, с. 134].

Конфлікт між промосковськими священниками та представниками українського національно-церковного руху у Володимирі-Волинському загострився влітку 1924 р. після смерті настоятеля собору Арсенія Бордюговського. Свого часу він, очолюючи Володимир-Волинське духовне правління, позитивно ставився до українізації відправ. Лідером українських сил у місті був священник Петро Табінський. До прибуття нового настоятеля він намагався прискорити запровадження української мови у відправі. З метою пошуку підтримки з боку громадськості міста П. Табінський прочитав низку публічних лекцій у Володимир-Волинській «Просвіті», роз'яснюючи присутнім необхідність дерусифікації церковного життя. Іншим напрямом

роботи цього священника стало налагодження співробітництва з лікарем Арсеном Річинським - відомим громадським діячем [341, с. 6-8].

Діяльність священника П. Табінського викликала спротив зі сторони промосковського духовенства та частини вірних. Загострення релігійної ситуації в місті та його окрузі змусило втрутитися митрополита Діонісія. Наприкінці 1924 р. на підставі докладного вивчення рапортів настоятеля Володимир-Волинського собору Н. Данилевича та соборного священника П. Табінського він вирішив не змінювати склад його кліриків і причетників, але встановив порядок відправ церковнослов'янською та українською мовами: о восьмій ранку мали служити церковнослов'янською, а о десятій – українською [44, арк. 11].

Це розпорядження митрополита Діонісія лише на певний час зменшило напругу в середовищі православних вірян міста. У жовтні 1925 р. кілька провідників російського православного угруповання Володимира-Волинського надіслали главі Православної Церкви в Польщі, митрополиту Діонісію листа, у якому скаржилися на дії українізаторів. Особливо критикували священника П. Табінського за те, що він публічно назвав церковнослов'янську мову незрозумілою. На їхнє переконання, такі заяви «підривали основи святої православної віри» [127, с. 5-6].

Для остаточного розв'язання питання щодо мови відправ у Володимирі-Волинському, в квітні настоятелем його соборного храму було призначено архимандрита Полікарпа. Це свідчило про бажання митрополита Діонісія знайти вихід зі складної ситуації. У цей час у Володимирі-Волинському діяв потужний український осередок на чолі з А. Річинським, а також російський, де лідерські позиції посідав Євген Комаревич. У відповідь на видання та поширення А. Річинським журналу «На Варті», православні росіяни почали видавати свій часопис «Свет Истины». Очевидно, що церковно-адміністративний досвід архимандрита Полікарпа мав допомогти досягти компромісу цих протилежних угруповань.

Державний переворот Ю. Пілсудського у травні 1926 р. змінив не лише курс розвитку Польщі, але й вплинув на становище українських церковно-громадських сил. Політика прометеїзму [355, с. 115-119], яку почав реалізовувати польський уряд, передбачала певні поступки українцям у Другій Речі Посполитій. Так, у рамках співпраці з українцями-угодовцями на Волині ректором Волинської духовної семінарії було призначено П. Табінського.

На початку серпня 1925 р. як уповноважений від українського населення Володимира-Волинського А. Річинський надіслав відповідне прохання на ім'я митрополита Діонісія. У ньому йшлося, що вже два роки в місті точиться боротьба за українізацію богослужінь у соборному храмі. Проти запровадження української мови у відправи, як, зокрема, засвідчують публікації часописів «За Свободу», «Życie Wołynia», є гурток «прихильників славянського богослуження» [40, арк. 31]. Він стверджував, що троє уповноважених цієї групи презентують лише 29 чоловіків та їхніх дружин, які мешкають на вулицях Гноєвій та Васильєвській.

Для позитивного вирішення справи він пропонував надати прихильникам богослужінь церковнослов'янською мовою Миколаївську церкву, що поблизу Гноєвої вулиці, оскільки вона знаходиться ближче до їхніх помешкань, ніж собор. Водночас прихильникам церковнослов'янської відправи з Васильєвської вулиці вказати на обов'язок триматися своєї церкви і не втручатися у справи іншої парафії. Оскільки селянство передмість Федорівка, Лобачин, Шистів, Зарячча, Помороки, Поничів і Марцелівка та все міське населення, яке відстоює українську відправу, тяжіють до собору і не можуть поміститися в інших храмах Володимира-Волинського, призначити собор для українського богослужіння як літургії, так і всенічної. А. Річинський був переконаний, що таке розв'язання справи було б не лише справедливим, але й внесло б заспокоєння в церковне життя Володимира-Волинського [40, арк. 31].

Уже у серпні 1926 р. архимандрит Полікарп доповідав митрополиту Діонісію про місцеве церковне життя. Так, він звернув увагу на те, що парафія соборного храму складалася переважно з православних українців, зокрема селян із приписних до нього сіл, які мали високий рівень релігійної свідомості. Вони вимагали відправ рідною мовою. Натомість їм протистояла нечисельна група міщан, переважно з колишніх російських урядовців, які зберігали певні впливи на управління містом. Він писав митрополиту, що коли приїхав у Володимир-Волинський на Вербній неділі, до нього відразу ж звернулися прихильники відправ церковнослов'янською мовою і просили, щоб у соборі правилося саме нею [42, арк. 15]. На це він відповів, що повинен дотримуватися наказу митрополита Діонісія від 21 грудня 1924 р. про порядок відправ у храмах Володимира-Волинського. Для обґрунтування подальших висновків архимандрит Полікарп планував докладно ознайомитися з парафіяльним життям міста і з'ясувати, яка кількість вірних дійсно бажає церковнослов'янської відправи. Такою ж була його відповідь українській стороні.

Упродовж трьох місяців він ретельно вивчав стан речей у місті. Це дозволило йому зробити відповідні висновки. Так, він з'ясував, що православні українці становили більшість вірних соборної парафії у Володимирі-Волинському. «Слов'янську» групу складала невелика кількість міщан, яких нараховувалося приблизно три десятки. Попередній варіант вирішення ситуації передбачав відправу ранньої літургії в соборі церковнослов'янською, яку здійснював священник Саковський із дияконом Лукою. Оскільки ж православних українців не влаштовував такий порядок, вони вимагали українською вечірньої та ранньої відправ.

Виходом із ситуації, що склалася в місті, на думку архимандрита Полікарпа, мав стати дозвіл на здійснення всіх служб українською мовою в соборі, а прихильникам церковнослов'янської мови варто було віддати Миколаївську церкву. Крім цього, він радив, що слід зобов'язати настоятеля собору організувати поперемінно в одну неділю урочисту літургію в

соборі, а другу - в Миколаївській церкві. Це б дозволило кожному парафіянину триматися своєї церкви й усунути, зрештою, непорозуміння між вірними і кліриками.

Відповідною резолюцією митрополит Діонісій благословив реалізувати зміни, запропоновані архимандритом Полікарпом. Зрештою, 1 листопада 1926 р. було проведено засідання членів причету Володимир-Волинського собору, у якому взяли участь його настоятель архимандрит Полікарп, священник К. Домбровський, священник М. Широцький, диякон В. Панкевич, псаломщики Л. Пашкевич і М. Тележинський [38, арк. 32]. Архимандрит Полікарп доповів присутнім про налагодження й врегулювання стосунків у парафії у зв'язку з відправою служб Божих українською та церковнослов'янською мовами. Для стабілізації ситуації настоятель собору закликав членів причету, особливо священників, не відмовлятися служити в усіх випадках. Далі архимандрит просив присутніх висловитися з приводу цього питання. Усі причетники, за винятком К. Домбровського, погодилися з пропозицією настоятеля. К. Домбровський відмовився служити й проповідувати українською мовою, оскільки мав наказ від митрополита відправляти лише церковнослов'янською і проповідувати російською. Окрім цього, він заявив, що не володіє українською літературною мовою. Учасники засідання зрештою прийняли доповідь настоятеля до відома й виконання, а заяву К. Домбровського – до відома.

Оскільки такий розвиток подій категорично не влаштовував прибічників церковнослов'янських відправ у соборному храмі міста, то вони доклали максимальних зусиль для усунення архимандрита Полікарпа з Володимира-Волинського. Наслідком цього стало те, що з початку 1927 р. новим настоятелем собору у Володимир-Волинський було призначено їхнього ставленика - священника Г. Боришкевича.

Все це призвело до того, що наступним місцем пастирських трудів архимандрита Полікарпа став Жировицький монастир Гродненсько-Новогрудської єпархії. На початку 1920-х рр. серед насельників цієї обителі

був значним опозиційний настрої щодо стану справ у Православній Церкві в Польщі. Лідером групи ченців і духовенства, які критично ставилися до її єпископату, а також ідеї автокефалії, став архимандрит Тихон Шарапов. Спочатку він демонстрував лояльне ставлення до нової церковної влади, але невдовзі використав розпорядження Синоду про запровадження нового стилю як привід для своєрідного демаршу. Так, він підготував відповідне звернення до митрополита Діонісія та доповнив його підписами православних як із Жирович, так і з навколишніх сіл. Зазначимо, що в цей час цивільну владу, яка вимагала його усунення з монастиря, непокоїло те, що він використовував церковну кафедру для антиурядових виступів [200, с. 66].

Єпархіальна влада своєю заборонаю у священнослужінні та тимчасовим звільненням зі становища настоятеля монастиря вирішила «протверезити» його. Однак це не допомогло. Зрештою, духовні та цивільні проступки стали підставою для влади депортувати архимандрита Тихона в Радянську Росію.

Іншим викликом для братії Жировицького монастиря стало вилучення світською владою монастирської землі та частини будівель. Так, у першій половині 1920-х рр. у його приміщеннях було організовано сільськогосподарську школу. Однак цей проєкт виявився невдалим, зокрема через конфлікти між старшокурсниками й адміністрацією, а також недобір абітурієнтів [348, с. 698].

Призначення 25 лютого 1927 р. настоятелем у Жировицький монастир архимандрита Полікарпа було зумовлене бажанням вищої церковної влади усунути авторитетного представника українського національно-церковного руху з Волині. Її очільники вважали, що в Гродненській єпархії він не зможе впливати на боротьбу частини православних Польщі та українізувати Церкву. З іншого боку, оскільки архимандрит залишався в церковних структурах, то уенерівські кола не матимуть підстав звинуватити митрополита Діонісія в його переслідуванні. Зрештою, керівництво Церкви розраховувало, що архимандрит Полікарп наведе лад у духовному та

господарському житті Жировицької обителі, зможе нейтралізувати в ній прибічників ідеї єдності Варшавської Митрополії з Московською Патріархією.

Виявлені документи підтверджують, що архимандрит Полікарп і тут засвідчив свою відданість інтересам Православної Церкви, незламність, оскільки, відіграв неабияку роль у захисті православних храмів Гродненсько-Новогрудської єпархії під час другої хвилі ревіндикації в Польщі (1929-1933 рр.). Тоді римо-католицький єпископат розгорнув ряд процесів проти Волинської, Поліської, Віленської та Гродненської православних консисторій, вимагаючи повернення Римо-Католицькій Церкві у судовому порядку православних храмів, парафіяльних споруд і церковної землі. З цією метою латинські єпископи висунули претензії на 724 храми, кафедральні собори в Кременці, Луцьку, Пінську та монастирі: Віленський, Дерманський, Жировицький, Зимненський, Корецький, Милецький та Почаївську лавру [50].

Одним із свідчень того, що очільник Жировицького монастиря виявився серед тих діячів Православної Церкви в Польщі, які не вагаючись виступили на її захист, є те, що у своєму звіті польська поліція зафіксувала, що 14 жовтня 1929 р. архимандрит Полікарп під час проповіді в монастирі наголосив на неприпустимості передачі православних храмів католикам. Він заявив, що Ватикан отримає православні святині лише «через наш труп» [28, арк. 176].

Чітка й однозначна позиція архимандрита Полікарпа щодо ревіндикації мала неабияке значення й тому, що крім настоятельства в монастирі, він обіймав посаду благочинного Битенської округи Слоніського повіту. Отже, він мав вплив не лише на підвладних священників, але й на широке коло православних вірян.

Відтак, перебуваючи у віддаленому Жировицькому монастирі, архимандрит Полікарп залишався авторитетним церковним діячем, здатним захистити не тільки майнові інтереси Церкви, але й її гідність. Це підтвердив

Луцький церковний з'їзд 1927 р. та інші події в житті Православної Церкви в Польщі.

Підготовка до церковного з'їзду у Луцьку засвідчила, що архимандрит Полікарп багатьма розглядається як потенційний претендент на єпископську висвяту. Ініціаторами його проведення були православні громадські діячі А. Річинський, П. Доманицький та Є. Петриківський. Саме вони підписали прохання на ім'я міністра внутрішніх справ, мотивуючи потребу з'їзду занепадом Православної Церкви як наслідок відповідної діяльності церковної влади і занедбання духовних потреб українського населення [17, арк. 4].

Оскільки питання проведення Луцького церковного з'їзду попередньо обговорювалося у Варшаві з Г. Юзевським та іншими впливовими особами з вищих ешелонів польської влади, то дозвіл на його проведення було отримано [14, арк. 4]. Розпочато інтенсивну підготовку до самої події. У січні 1927 р. А. Річинський планував зустрітися з митрополитом Діонісієм й обговорити програму роботи з'їзду.

Безпосередній контроль за проведенням Луцького церковного з'їзду покладался на Волинського воєводу Владислава Меха. Так, у листі організаційному комітету з'їзду 9 березня 1927 р. він вимагав внести зміни в титулування делегатури православного населення, а також назвати осіб, відповідальних за порядок під час цього форуму [16, арк. 6].

Готуючись до проведення цього представницького церковного зібрання, редакція журналу «На Варті» 7 лютого 1927 р. надіслала митрополиту Діонісію листа з проханням благословити скликання в Луцьку «Українського Православного Церковного з'їзду духовенства і мирян» та дозволити православному духовенству Польської держави взяти участь у його роботі. Відповіддю стала заборона на його проведення на підставі постанови Синоду Православної Церкви в Польщі від 26 лютого 1927 р. У ній духовенству вказувалося: «Не осмілюватися бути присутніми на цьому з'їзді та брати участь в його роботі під страхом канонічної відповідальності за непослух» [56].

Категорична заборона Синодом Православної Церкви в Польщі церковного з'їзду у Луцьку була пов'язана з багатьма чинниками. По-перше, його ініціатори порушували існуючі в Церкві правила підготовки до проведення таких зібрань, а, по-друге, вони попередньо неодноразово публічно оприлюднювали надто радикальні підходи до реформування церковного організму. Так, ними був розроблений план майбутнього влаштування «Православної Української Церкви в межах Польщі» [170, с. 12-15]. Поза увагою керівництва Церкви не могли залишитися й такі характеристики, що були оприлюднені в журналі «На Варті», який редагував і видавав один із лідерів прихильників ідеї українізації церковного життя в Польщі, лікар Арсен Річинський: «Сучасний єпископат і сам одірвався від народу, і нас одгонить від церкви, зробивши її знаряддям свого політиканства, своїх бюрократичних аспірацій, своєї дрібноміщанської комерції... Наш проект цілковито змінить весь устрій єпархіального життя і приведе до повної ліквідації всіх отих незліченних канцелярій та ненаситних консисторій» [170, с. 12-15].

Отже, значною причиною відмови церковного керівництва благословити підготовку і проведення цього з'їзду було те, що, як було зазначено в постанові Синоду, «...ініціативу Луцького з'їзду перебрала на себе редакція журналу «На Варті», який зарекомендував себе ворожістю тону стосовно Церковної Православної ієрархії в Польщі та явною пристрасстю до самочинної української ієрархії «самосвятів-липківців», що зовсім не обіцяє обміркування і вирішення релігійних питань у православно-церковному дусі» [56]. Увага митрополита Діонісія зверталася й на нейтралізацію потенційних кандидатів в єпископи, висвяту яких лобіював український національно-церковний рух. Архимандрит Полікарп розумів причину його термінового переміщення з Володимира-Волинського. Так, у розпал подій, пов'язаних із підготовкою проведення церковного з'їзду у Луцьку, у листі Петру Певному від 24 березня 1927 р. він повідомляв, що вже перебуває у Вільно, де намагається робити все можливе для розвитку українізації православ'я в

Польщі. Зокрема, він відслужив панахиду по Тарасові Шевченкові [11, арк. 68].

Польська поліція уважно стежила за підготовкою до Луцького церковного з'їзду. Так, її агентура повідомляла про прагнення українців створити незалежну Українську Православну Церкву в Польщі, що не входило в плани польської влади [15, арк. 16]. У Варшаві прагнули втримати український національно-церковний рух у межах автокефальної Православної Церкви в Польщі.

Митрополит Діонісій спробував остаточно дискредитувати майбутній Луцький церковний з'їзд в очах кліру і вірних. Окрім заборони духовенству брати участь у його роботі, контрольована ним Митрополитальна Рада під час засідання наприкінці травня визнала, що він не може вважатися за з'їзд православний і церковний [177, с. 46].

Незважаючи на це, 5-6 червня 1927 р. Луцький церковний з'їзд відбувся. На нього прибуло 565 делегатів від усіх повітів Волині, а також тих повітів Полісся, Холмщини і Підляшшя, де мешкало багато православних українців. Також у ньому взяло участь 8 українських послів і сенаторів, близько 200 гостей. Оскільки в його роботі не брали участь представники кліру, він отримав назву «З'їзду православних мирян-українців у церковних справах» [177, с. 47].

Одна з його ухвал опосередковано торкалася архимандрита Полікарпа. У ній ішлося: «З'їзд категорично домагається обсадження трьох єпископських кафедр на землях з переважаючою українською людністю єпископами-українцями, з правами правлячих архієреїв і членів Св. Синоду» [177, с. 49]. Зміст цієї резолюції став своєрідним компромісом двох течій його учасників, які обстоювали, за висловом І. Власовського, «далеко різнобіжні між собою» засоби виходу з тогочасного стану «церковної справи в житті народу» [177, с. 47]. Так, якщо нечисленна, але радикально налаштована частина учасників з'їзду, очолювана деякими членами УПР, наполягала на пропозиції, що слід, рішуче розірвавши стосунки з

русифікованою ієрархією Православної Церкви в Польщі, запросити єпископів УАПЦ з Києва для висвячення єпископів для західних українських земель, то його більшість категорично відкинула її. Навіть після суттєвого коригування ця пропозиція не була висунута на голосування. Пізніше І. Власовський з цього приводу акцентував, що «... питання розриву з церковною владою Православної Церкви в Польщі і про звернення до влади іншої Православної Церкви поза територією сучасної Польщі зовсім не намічено програмою з'їзду... Завданням з'їзду було направити життя цієї Церкви по шляху здобуття нею внутрішньої автокефалії» [177, с. 48].

Одне з головних його рішень торкалося безпосередньо архимандрита Полікарпа. Делегати з'їзду вимагали від митрополита Діонісія висвяти трьох кандидатів-українців на єпископів із правами єпархіальних архиєреїв та членів Синоду. В іншому випадку, як заявляли послы С. Підгірський та С. Козицький, українці звернуться до Церкви митрополита Василя Липківського. Оскільки ж останню польська влада вважала інструментом політики в руках більшовиків, такий крок не був припустимий. З іншого боку, офіційна Варшава не бажала втрачати контроль за православними засобом ретельно вибудованої впродовж років політичної, юридичної і матеріальної залежності єпископату і кліриків. Голова з'їзду І. Власовський пообіцяв владі нейтралізувати ініціативи радикальної частини його делегатів. Отже у рішеннях з'їзду вже не йшлося про запрошення єпископів УАПЦ митрополита Василя Липківського.

Щоб ослабити напругу в церковно-громадському житті Волині, митрополит Діонісій восени 1927 р. благословив перехід на українську мову відправ у Миколаївській церкві Володимира-Волинського. Її у жовтні освятив протопресвітер Армії УНР, настоятель Луцької Чеснохресної церкви Павло Пащевський [354, с. 6 (262)]. Отже, вийшло навпаки стосовно пропозиції архимандрита Полікарпа про мову богослужінь у православних церквах Володимира-Волинського. Він свого часу наполягав, що собор має

стати українізованим, а в результаті розпорядження митрополита у ньому домінували прибічники відправ церковнослов'янською мовою.

Нагода вимагати від митрополита Діонісія призначення єпископа-українця трапилася вже наприкінці жовтня 1927 р. Тоді делегація православних холмщаків звернулася до глави Церкви з проханням призначити в Холм вікарного єпископа-українця [350, с. 12.]. Однак проти такого засобу посилення позицій православних у Люблінському воєводстві виступила місцева світська влада, оскільки вона докладала зусиль, щоб максимально послабити національну ідентифікацію місцевих українців.

Оскільки ієрархія Православної Церкви в Польщі відповідним чином не відреагувала на рішення Луцького церковного з'їзду, то 6 листопада 1927 р. у Володимирі-Волинському відбувся церковно-народний з'їзд. На це зібрання прибуло триста делегатів. І знову серед головних його вимог було питання українського єпископату. У постанові цього з'їзду йшлося, що «З'їзд домагається призначення на Волинь українців – правлячого архиєпископа і двох єпископів вікарних, з котрих один був би на прастарій Володимирській катедрі» [177, с. 53]. Звертаємо увагу, що вища церковна влада в цей час не могла відверто ігнорувати вимоги православних українців. Саме тому Синод на одному зі своїх засідань розглядав питання призначення на Волинь єпископа-українця [293, с. 6]. Однак позитивного рішення тоді не було ухвалено. Митрополит Діонісій відчував, що підтримка польською владою українських церковних кіл не настільки значна, щоб погоджуватися на компроміси. Парламентські вибори дали йому шанс виторгувати в офіційної Варшави поступки в обмін за участь у політичній агітації.

У результаті виборів у польський парламент українські кандидати від Волині зазнали поразки. Лише кільком із попереднього складу його депутатів вдалося вибороти мандати. Це безпосередньо вплинуло на позиції українського національно-церковного руху. Так, до Сейму був обраний І. Власовський і вже у статусі законотворця він намагався продовжувати громадсько-церковну діяльність. Першого липня 1928 р. під час зустрічі

І. Власовського, А. Річинського, С. Хруцького та інших українських громадських діячів із митрополитом Діонісієм ішлося вже про двох єпископів-українців у статусі вікаріїв для Волині і Полісся. Ширилися чутки, що митрополит погодився висвятити в єпископи О. Мількова, П. Табінського та М. Буховича. Про архимандрита Полікарпа як кандидата в єпископи тоді не згадувалося. Пізніше інформація про потенційні висвяти не підтвердилася, а митрополит Діонісій лише підтвердив право використовувати українську мову як літургічну [304, с. 96-100].

Конфлікт А. Річинського з митрополитом Діонісієм під час роботи Митрополитальної Ради та наступна анафема його як лідера українського національно-церковного руху на кілька років ніби відсунула постать архимандрита Полікарпа з порядку денного змін. Лише на початку 1930-х рр. він знову повертається в активне українське церковне життя.

У другій половині 1928 р. низка змін у політичному житті Волинського воєводства засвідчив новий етап польсько-українських відносин, що серед іншого позначилося на православному питанні і врешті призвело до хіротонії архимандрита Полікарпа в єпископи. У цей час у Луцьк з Варшави було переміщено видавництво газети «Українська нива». Редактором і видавцем цього часопису був колишній уенерівець Петро Певний. Він же очолив групу волинських угодівців, яких згодом стали популярно іменувати «певняками». Саме ця група на початку 1930-х рр. активно лобюватиме перед польською владою необхідність рукоположення архимандрита Полікарпа в єпископи для Волині.

Двадцять шостого жовтня 1928 р. у Луцьку було проведено організаційне зібрання Волинського комітету відзначення десятиліття незалежності Польської держави. Зрештою до його виконавчого комітету, окрім представників влади, зокрема воєводи Г. Юзевського, увійшли також редактор П. Певний, посол Є. Богуславський, П. Пашчевський та інші [18, арк. 9-10]. Ці та інші перші свідчення реальної взаємодії польської адміністрації з

поміркованими українськими політичними та церковними силами передвіщали значні зміни в майбутньому.

У квітні 1929 р. у Луцьку вперше у Волинському воєводстві було створено клуб «Рідна хата» [376, с. 3]. Оскільки осередки Товариства «Просвіта» у воєводстві в багатьох випадках опинилися під контролем сільробівців, офіційна Варшава отримала аргумент для ліквідації цих українських культурно-просвітницьких інституцій. Їхнє місце мали посісти лояльні до влади структури зі схожою назвою, тобто клуби «Рідна хата».

У квітні 1929 р. преса заговорила про спробу православних українців відновити діяльність Луцького Чеснохресного братства [374, с. 2]. Оскільки воно за Російської імперії виконувало переважно політичні функції, його діяльність була припинена в незалежній Польщі. Уже наприкінці 1920-х рр. у середовищі угодовців виникла ідея оновити статут цього братства і дати йому нове життя. Луцьке Чеснохресне братство було символічною організацією в рамках польсько-українського співробітництва, оскільки було засноване і діяло в XVII ст. у межах тогочасного польського законодавства.

Оскільки вибори 1928 р. не дали Й. Пілсудському та його прибічникам очікуваних результатів, парламент через два роки був розпущений і було призначено нові вибори. Цього разу було змінене виборче законодавство, посилена агітація, репресивні заходи щодо опонентів забезпечили Безпартійному блоку співпраці з урядом маршала Ю. Пілсудського більшість у новому парламенті. Вибори 1930 р. стали успішними і для волинських угодовців, оскільки група послів і сенаторів на чолі із П. Певним здобула більше депутатських мандатів. Послами і сенаторами крім П. Певного стали Є. Богуславський, С. Скрипник, М. Маслов, С. Тимошенко та інші [310, с. 36]. Всі вони стали відомими церковно-громадськими діячами Волині 1930-х рр. й пізніше активно співпрацювали з єпископом Полікарпом.

Окрім групи П. Певного, вплив на церковне життя мала невдала спроба митрополита Діонісія скликати Помісний Собор з опорою на промосковське духовенство Православної Церкви в Польщі, проти чого була офіційна

Варшава. Це хитнуло маятник її прихильності в бік українців. Тому вже на початку 1930 р. Міністерство віросповідань і народної освіти заявило, що необхідно піти назустріч побажанням православних волинян і призначити окремого керуючого Волинсько-Кременецькою єпархією. Русифіковане духовенство та єпископат у Польщі запевняли, що це є вияв тиску на главу Церкви [188, с. 78-80]. Позаяк, архимандрит Полікарп знову згадуватися як перший і найбільш імовірний претендент на єпископську хіротонію.

У лютому 1930 р. влада остаточно ліквідувала Острозьке Богоявленське братство, яке перебувало під контролем проросійських церковних сил, а настоятеля братської церкви Д. Бичковського було вислано за межі воєводства. В цій ситуації митрополит Діонісій як єпархіальний архиєрей та глава Церкви спробував вплинути на позицію польської влади. У середині грудня 1930 р. у Варшаву з візитом прибув представник Вселенського Патріархату, митрополит Сардійський Герман. Передбачалося, що він вручить президенту Ігнацію Мосьціцькому коштовний хрест із частинкою Древа Господнього [349, с. 830-831]. Однак, як показав час, використання аргументів зовнішньополітичного характеру не досягло мети.

У лютому посла П. Певний та Є. Богуславський зі сеймової трибуни говорили про проблеми розвитку Православної Церкви в Польщі. Вони чи не першими наполягали на необхідності скликання Помісного Собору, перехопивши таким чином ініціативу митрополита Діонісія та православного єпископату. У виступі Є. Богуславського прозвучала вимога українізації Церкви, повернення в життя українських церковних традицій, а також висвяти єпископа-українця. Отже, вустами депутатів із сеймової трибуни вперше прозвучала вимога рукоположення архиєрея для православної Волині [187, с. 87-90]. Це був виразний сигнал єпископату Православної Церкви в Польщі про вимоги українського національно-церковного руху і необхідність їх виконання.

Але впродовж 1931 р. вища церковна влада не зробила відчутних кроків назустріч українським церковним силам, оскільки, їй прийшлося

вирішувати ряд інших гострих проблем. Про це свідчили скандали, що вилилися в публічний простір. Так, у березні настоятель Загаєцького монастиря архимандрит Іона виправдовувався перед вірними через звинувачення в махінаціях із монастирськими угіддями. Галицька газета «Діло» писала, що в продажу земельних ресурсів Загаєцької обителі були зацікавлені не лише очільники монастиря, але й секретар Волинської духовної консисторії В. Покровський [279].

У червні 1931 р., перебуваючи у Луцьку, митрополит Діонисій толерував російську імперську символіку на одязі російських скаутів, які вітали його [189, с. 357-360]. Ця поведінка глави Церкви не пройшла поза уваги православних українців і стала ще одним аргументом у їхніх вимогах змін. Тоді ж галицька преса вустами «православного воляняка» закликала українців взяти владу в Православній Церкві у свої руки, оскільки росіяни контролюють Волинську духовну консисторію, духовну семінарію, де ніби то за хабарі можна вирішити всі питання [288, с. 4-5].

У цій ситуації митрополит Діонисій намагався перехопити ініціативу в заочній дискусії з представниками українського національно-церковного руху. Так, у серпні газета «Новий час» писала про імовірність висвяти в єпископи для Волині архимандрита Савви Советова [289, с. 3]. Владика Олексій Громадський натомість мав очолити Віленську єпархію, а в Гродно планували перемістити Симона Івановського. Ці наміри митрополита Діонисія, як зазначалося в пресі, перекреслив воєвода Г. Юзевський. Торги митрополита з владою тривали ще півроку. Зрештою офіційна Варшава погодилася на висвяту Савви, але одночасно з рукоположенням Полікарпа на вікарного єпископа Луцького.

Отже, після появи Петра Сікорського в 1922 р. на теренах Волині, яка опинилася в складі Другої Речі Посполитої, та постригу в ченці він дуже швидко став одним з авторитетних діячів Православної Церкви. Високий рівень освіти, а також значний досвід церковно-адміністративної діяльності спонукали її керівництво доручити йому очолення послідовно Дерманським,

Милецьким, Загаєцьким і Жировицькими монастирями. Хоча з волі церковної влади намісництво в кожному з них для нього виявилось нетривалим, але щоразу він засвідчував неабиякий хист духовного наставника, вправного адміністратора та господарника.

Обіймаючи різні посади, виконуючи відповідальні доручення церковного керівництва, П. Сікорський органічно включився в національно-церковний рух, спрямований на українізацію Православної Церкви в Другій Речі Посполитій, який найбільшого розмаху набув на теренах Західної Волині.

Не претендуючи на лідерство в цьому русі, що поступово набував розмаху і сили, він упродовж 1922-1923 рр. ініціював українізацію церковних відправ у Милецькому та Загаєцькому чоловічих монастирях, під час Волинського єпархіального з'їзду (1923 р.) підтримав пропозицію про впровадження української мови в навчально-виховний процес духовних навчальних закладів Волині, доклав зусиль для зміцнення позицій православних українців у Володимирі-Волинському, які впродовж кількох років наполягали на впровадженні української мови в богослужбову практику Свято-Успенського соборного храму. Архимандриту Полікарпу, котрий у 1926 р. був призначений його настоятелем та благочинним міської округи, вдалося на певний час послабити напругу релігійного протистояння в місті та водночас посилити в ньому позиції українізаторів Церкви. Отже, він поступово став одним із провідників українського церковного руху на Волині, його трудівником і захисником.

Послідовна проукраїнська церковно-громадська діяльність архимандрита Полікарпа неодноразово викликала не тільки спротив з боку проросійськи налаштованого православного кліру та чернецтва, а й польської влади. Одним із наслідків цього стали його неодноразові переміщення, а також своєрідні «заслання» подалі від Волині – до Віленського (1923 р.), а потім Жировицького (1927 р.) монастирів.

Але ні гостре несприйняття його діяльності частиною православного кліру, ні неприхильне ставлення з боку польської адміністрації, чого не могла ігнорувати церковна влада, не зменшили його авторитету в середовищі національно свідомих православних українців. Більше того, оскільки важливою ланкою дерусифікації Православної Церкви, її послідовної українізації, вони вважали набуття нею національного єпископату, то одним із його претендентів усе частіше називали саме архимандрита Полікарпа. Чи не найбільш виразно це виявилось під час підготовки до Луцького церковного з'їзду (1927 р.), коли одним із потенційних претендентів на єпископську висвяту ініціаторами та організаторами його проведення розглядався саме архимандрит Полікарп.

Отже, завдяки своїй наполегливій і цілеспрямованій церковно-громадській діяльності архимандрит Полікарп Сікорський став значимою постаттю національно-церковного руху на Волині. Незважаючи на и протидію як із боку представників кліру, так світських чинників він у 1932 р. був висвячений в єпископи.

2.3. Внесок єпископа Полікарпа в українізацію Православної Церкви в Польщі впродовж 1930-х рр.

Новим, результативним етапом духовної й церковно-адміністративної праці для архимандрита Полікарпа став час його перебування єпископом Луцьким, вікарієм Волинської єпархії. Вимоги українського національно-церковного руху відновити давню Луцьку єпископську кафедру та висвятити на неї кандидата-українця були зафіксовані ще в постановах Волинського єпархіального зібрання духовенства і мирян, як відбувалося у Почаївській лаврі в жовтні 1921 р. [98, с. 9].

Пізніше з ними погодився Синод Варшавської православної Митрополії, і 3 вересня 1922 р. на єпископа Луцького хіротонізовано архимандрита Олексія Громадського. На цій посаді він перебував лише

кілька місяців, оскільки невдовзі отримав призначення керувати Гродненсько-Новогрудською єпархією.

Отже, відновлена Луцька вікарна кафедра залишалася вакантною впродовж майже десяти років. Зрештою, представники українського національно-церковного руху під час роботи Луцького церковного з'їзду 1927 р. вкотре порушили питання про заміщення єпископської кафедри в Луцьку. Одним із перших кандидатів на єпископство називався архимандрит Полікарп як духовна особа з відповідними освітніми кваліфікаціями та досвідом церковно-адміністративної роботи [7, арк. 10].

Упродовж наступних п'яти років вища церковна влада ігнорувала вимоги православних українців, і лише посилення політичного впливу угодовської партії на Волині перетворило їх на реальність. Українські політики Волині, які об'єдналися навколо редактора газети «Українська нива» Петра Певного та створили 29 червня 1931 р. політичну партію ВУО, отримали від польського уряду в обмін на політичну лояльність можливість здійснювати українізацію Православної Церкви в Польщі. Однією з вимог ВУО стала висвята єпископів-українців. На початку 1932 р. Волинський воєвода Г. Юзевський подав у Міністерство віросповідань і народної освіти клопотання про ініціювання урядом перед Синодом Православної Церкви в Польщі висвяти єпископа для вікарної кафедри у Луцьку [177, с. 83]. Уряд вважав, що прийнятною кандидатурою на нього є архимандрит Жировицького монастиря Гродненсько-Новогрудської єпархії Полікарп Сікорський [340, с. 16].

Виступити проти цієї пропозиції влади митрополит Діонісій не наважився. Зрештою, у нього не було вагомих аргументів проти: кандидат володів усіма потрібними якостями, а Церква потребувала збільшення чисельності єпископату. Оскільки ж уряд із великими труднощами санкціонував єпископські хіротонії, відмовитися від такої пропозиції означало б дати підстави для відмови від майбутніх єпископських висвят. У такій ситуації вище церковне керівництво вирішило для збереження переваги

у своєму середовищі російських сил вимагати згоди від влади на висвяту свого ставленика – архимандрита Савви Советова. Оскільки в уряді не знайшлося контраргументів, то домовленості було досягнуто. Тому архимандрит Савва був висвячений на вікарного єпископа Люблінського на тиждень раніше від хіротонії Полікарпа. Цим забезпечувалася важлива першість у хіротонії, яка забезпечувала єпископові Савві відповідні переваги в духовній і церковно-адміністративній площинах.

Висвята архимандрита Полікарпа в єпископи відбулася у Варшаві. Дев'ятого квітня 1932 р. було здійснено наречення. У його чині брали участь митрополит Діонісій, архиєпископ Феодосій Феодосієв, архиєпископ Олексій та єпископи Симон і Савва. Підводили архимандрита Полікарпа настоятель Луцького кафедрального собору протоієрей Анастасій Павлюковський та настоятель Луцької Братської церкви протопресвітер Павло Пащевський. Далі протодиякон В. Душук зачитав ухвалу Синоду, яку підтримав уряд Польщі про обрання архимандрита Полікарпа Сікорського єпископом Луцьким. Кандидат відповів подякою і згодою прийняти на себе цю найвищу ієрархічну посаду в Церкві.

За давнім звичаєм присутні відправили короткий молебень. Церемонія наречення Полікарпа завершилася його промовою до єпископів, у якій він натхненно, з усвідомленням відповідальності наголосив: «...Господь Бог через постанову Вашого Святійшества нині покликає мене до високого сану і разом подвигу єпископського... Про високий сан єпископський ніколи не марив я у своєму житті і тому зараз почуваю в собі більше смутку, ніж радості, більше хвилювання, ніж спокою... Ясно бачу свої немочі, а також передбачаю й ті труднощі єпископського служення в теперішню тяжку годину, коли всю Церкву Православну зо всіх боків облягають чорні хмари, коли безвірні сили змагаються підкопати самі засади віри... Бачу для себе велику втіху і підтримку в тому, що служення єпископське я проходитиму серед рідного мені народу, того народу, який з діда-прадіда був православним та твердо боронив свою православну віру й, яко син свого

народу, всі мої сили віддам на діло віри, на користь і добробут рідної Православної Церкви» [281, с. 6-12].

Під час наречення архимандрита Полікарпа, крім духовенства, були присутні представники польської влади: воєвода Г. Юзевський, віце-міністр Міністерства юстиції М. Сечковський, директор департаменту ісповідань Ф. Потоцький, начальник відділу національних меншин Міністерства внутрішніх справ Г. Сухенек-Сухецький. На урочистість також прибули українські послы та сенатори П. Певний, М. Тележинський, С. Скрипник, Є. Богуславський, М. Бура, В. Серафимович, М. Маслов, І. Гловацький, а також І. Власовський – генеральний секретар Товариства імені митрополита Петра Могили. Українську громаду Варшави представляли професори православного богословського відділу Варшавського університету О. Лотоцький, І. Огієнко та В. Біднов.

Наступного дня після наречення під час служби в соборі святої Марії Магдалини митрополит Діонісій у співслужінні з архиєпископами Феодосієм та Олексієм, єпископами Симоном та Савою висвятив архимандрита Полікарпа в єпископи. Отже, під час літургії перед читанням Апостола у вівтарі було звершено хіротонію архимандрита Полікарпа в єпископи. Усі присутні архиєпископи поклали на його голову руки, а митрополит Діонісій прочитав молитву «Божа благодать» та інші молитви, що передбачалися чином хіротонії. Під спів «аксіос» було одягнуто архиєрейське облачення і панагію. Далі Полікарп брав участь у службі вже як єпископ. Після неї новопоставленому єпископу Полікарпу було урочисто вручено символ архиєпископського служіння – архиєрейський жезл. У промові при врученні жезла владика Діонісій згадав про різні суперечки, незгоди, неприємності й осуди, які в минулому так чи інакше стосувалися нововисвяченого єпископа. Митрополит пообіцяв йому свою підтримку, а також допомогу інших єпископів у складній справі архиєпископства.

Зауважимо, що на урочистості хіротонії був присутнім міністр внутрішніх справ Польщі Б. Перацький, представники інших міністерств.

І. Власовський як свідок цих урочистостей пізніше згадував: «На єпископа Полікарпа було покладено в ті часи велику місію – бути репрезентантом української православної ієрархії, носієм ідеї незалежності Української Православної Церкви» [177, с. 84]. Після рукоположення єпископат, духовенство та представники української громадськості були на прийомі в митрополичих палатах, а згодом - в Українському Науковому Інституті, який очолював професор О. Лотоцький.

Із приводу заміщення вакантної Луцької вікарної кафедри в журналі Товариства імені митрополита Петра Могили «За Соборність» побачила світ стаття «Луцька єпископська кафедра» [218, с. 3-6]. І. Власовський, який був її автором, стверджував, що 9-10 квітня 1932 р. – дні наречення та хіротонії в єпископи архимандрита Полікарпа залишаться пам'ятними в історії Волині, зокрема й Луцька як столиці Волинського воєводства. У ній, зокрема, йшлося, що Луцька єпископія, вперше письмово згадана в 1288 р., була однією із найбагатших у Київській Митрополії. Любарт Гедемінович записав на її утримання вісім сіл у Луцькому та Острозькому повітах. Пізніше литовські князі та волинські правителі дарували єпископії землі та володіння. В XVI ст. Луцька кафедра володіла 4 містечками та 34 селами. Головним храмом єпархії був собор Івана Богослова на території замку. Уже за Другої Речі Посполитої після двохсот років перерви Луцьку кафедру було відновлено. У 1922 р. єпископом Луцьким висвячено архимандрита Олексія. І лише через десять років кафедра знову отримала намісника. «Усі ті – акцентував автор – хто щиро бажає добра Православній Церкві, не можуть, не привітати цього мудрого рішення влади церковної і світської, не можуть не бути вдячними за відновлення старовинної єпископської православної кафедри в столиці Волині, особливо приймаючи під увагу зріст усяких розкладових елементів в народі. Єпископу, якраз єпископу-українцеві, є тепер широке, трудне, відповідальне, але й спасенне поле для церковної праці посеред православних українських мас Волині. Православне

духовенство та громадянство не позоставлять його в цій праці самітним» [218, с. 6].

Ці слова І. Власовського виявилися пророчими, оскільки владиці Полікарпу спільно з однодумцями і в міжвоєнний період, і в роки радянської та німецької окупацій України випало виконати важливу духовно-національну місію.

Висвята Полікарпа мала велике духовне і морально-психологічне значення для українського національно-церковного руху в Польщі. Вперше православні українці отримали канонічного єпископа, і цим нівелювалися всі пропагандистські закиди з боку місцевих росіян про незаконність вимог українців, зокрема запровадження української мови в богослужбову практику. Зазначимо, що хоча, як вікарний єпископ, владика Полікарп не мав повноти адміністративних повноважень, але сам факт висвяти єпископа-українця мобілізував національно свідоме духовенство і вірних у розбудові українського православ'я.

Урочисті зустрічі нововисвяченого єпископа в Луцьку засвідчили появу нового центру впливу на церковне життя Волині. Двадцять першого квітня 1932 р. владика Полікарп завершив свою пастирську працю в Жировицькому монастирі і переїхав на Волинь. Перша урочиста зустріч єпископа з українською громадськістю відбулася 22 квітня в Костополі. Масовою та більш представницькою стала його зустріч із паствою в Рівному. Тут її організацією зайнялися послі й сенатори УПР Волині [230, с. 362-363]. Особлива роль у підготовці цього дійства належала послу С. Скрипнику. Це було пов'язано ще й з тим, що він мешкав у Рівному, а місто та повіт були територією його відповідальності в межах УПР Волині. Про підтримку нового вікарного єпископа свідчили присутні під час цієї акції урядовці польської адміністрації. Єпископа-українця зустрічали голова УПР Волині П. Певний, польські урядовці на чолі зі старостою С. Богуславським, духовенство під керівництвом І. Бриндзана та голова Громадського комітету зустрічі владика посол М. Бура. На «залізничному двірці» єпископа також

вітали шкільна молодь, делегації низки сіл, представники різних українських установ та православного громадянства. Лейтмотивом усіх привітальних промов було висловлення почуття радості з приводу великої події в житті Церкви – висвяти єпископа Полікарпа та надії на краще майбутнє національно-церковного життя українського православного населення Польщі.

Від Громадського комітету організації цієї зустрічі єпископу Полікарпу піднесли великий образ Покрови пресвятої Богородиці. На іконі Богородиця символічно покривала своїм омофором українське козацтво. У відповідь владика виголосив привітальне слово і в супроводі українських депутатів автомобілем поїхав до Луцька.

Проїзд владика Полікарпа селами Рівненського та Луцького повітів супроводжувався зупинками біля тріумфальних арок, які споруджувало місцеве православне населення, вітаючи єпископа-українця. Подібна зустріч відбулася в Обарові, де зібралися православні миряни зі Ставків, Городка, Понебеля, Великого Олексина, Бронників і Клевая. Зустрічати вікарного єпископа виходило також місцеве духовенство, що мотивувалося як нормами церковної дисципліни, так і тим, що це відповідало налаштуванню більшості з них.

На межі Рівненського і Луцького повітів єпископа Полікарпа зустрів Луцький повітовий староста Ю. Бонкович-Ситтауер [290, с. 28-32]. Звістка про нововисвяченого єпископа-українця стрімко ширилася селами, додаючи авторитету та наснаги українському національно-церковному рухові. Важливо, що його противники серед кліриків були змушені маскуватися або взагалі припинити антиукраїнські виступи. По-перше, вони не могли ігнорувати ці зміни в церковно-адміністративній царині, а, по-друге, не помічати очевидну радість з цього приводу більшості своїх підопічних.

Найбільш урочистою та знаковою виявилася зустріч владика Полікарпа в кафедральному соборі Луцька, який мав статус адміністративного центру Волинського воєводства. При в'їзді в місто його магістрат збудував арку з

написом «Слава». Тут від ВУО архиєрея вітав посол М. Тележинський, а від міської влади - бургомістр Т. Оловінський, лавник О. Ковалевський та інші.

Основні урочистості на честь владики Полікарпа відбулися біля Троїцького собору. Першим його привітав голова Громадського комітету з організації зустрічі посол П. Певний, підкресливши страдницький шлях до єпископства владики Полікарпа та всенародне значення свята зустрічі першого єпископа-українця. Від Російського благодійного товариства владику вітав Ф. Шлемер, від Товариства імені митрополита Петра Могили – І. Власовський, від Луцької «Просвіти» – В. Островський. У соборній брамі староста Н. Бордюк підніс владиці хліб та сіль. Далі зі «славою» архиєрей рушив у Луцький Троїцький кафедральний собор. У ньому промовами його зустріли настоятель собору протоієрей А. Павлюковський та член Волинської духовної консисторії протоієрей М. Тучемський. Від братії Почаївської лаври ієромонах Митрофан підніс владиці архиєрейське облачення і привітав його.

Після літії в соборі, яка була проведена українською мовою, єпископ Полікарп звернувся до присутніх із промовою, в якій запевнив, що, оскільки зійшов на єпископську кафедру зі щирим серцем, то його головною турботою стане душевний добробут парафіян, а молитва за вірних перед Всевишнім – першим обов'язком [290, с. 28-32].

Після цього владика вирушив до Луцького Чеснохресного братського храму, який на початку 1920-х рр. став центром українського церковного життя як міста, так і всього краю. Настоятелем братської церкви був колишній протопресвітер Армії УНР П. Пащевський. Біля неї владику зустрічали з хлібом та сіллю. Тут його вітав посол М. Тележинський від Ради Чеснохресного братства, а від української парафії – церковний староста О. Ковалевський. Простір навколо храму був заповнений учнями української гімназії, народних шкіл із навколишніх сіл та численними вірними.

У своїй промові настоятель Чеснохресного храму, протопресвітер П. Пащевський розповів про історію церкви, від якої, на жаль, залишилася лише частина. Він висловив сподівання, що «з призначенням єпископа в

Луцьк оживе руїна і знову повстане величний храм на славу Божу, на втіху українському народові» [290, с. 31]. Після літїї владика звернувся до вірних із промовою про значення молитви рідною мовою.

Візитацію храмів Луцька владика завершив відвідинами Покровського храму. На честь новопризначеного єпископа громадськість також організувала обід, на якому серед інших був присутній воєвода Г. Юзевський, урядовці воєводського управління, повітової адміністрації, українські послы і сенатори, а також представники низки політичних партій та громадських організацій [177, с. 84-85].

Архипастирське служіння владика Полікарп розпочав 23 квітня у Вербну суботу першою відправою всенічної в Луцькому Троїцькому соборі. Оскільки обставини висвячення й особа нового вікарія викликали особливий інтерес вірних, то на службу владики прийшла значна кількість православних мешканців міста й округи. Їх було приблизно стільки, як під час великодніх відправ. Упродовж страсного тижня владика Полікарп служив в соборі у великий четвер, велику п'ятницю – вечірню з виносом Плащаниці та увечері ранню з обнесенням Плащаниці навколо собору.

Символічно, що на другий день Великодня єпископ Полікарп служив у Чеснохресному храмі українською мовою. Зазначимо, що це була перша літургія, відправлена архиєреєм українською мовою в Православній Церкві в Польщі.

Упродовж травня 1932 р. владика Полікарп здійснив багато відправ у різних парафіях Волині. Так, знаковою стала його поїздка і служба в храмах Ковеля 21-23 травня. Спочатку він правив у Миколаївській церкві. Двадцять другого травня архиєрей відправив українською мовою в Благовіщенській церкві міста, а наступного дня відвідав інші православні храми Ковеля. Віряни всюди урочисто вітали єпископа. Так, наприклад, настоятель Миколаївської церкви, протоієрей І. Червінський спільно з парафіянами організував обід для гостя. Того ж дня українська громада міста влаштувала йому прийом у приміщенні Ковельського сеймику.

З благословення митрополита Діонісія єпископ Полікарп наприкінці травня освятив споруду нового Покровського храму в містечку Козин Дубенського повіту. Владиці тоді співслужило 18 священників та 4 диякони. Читання Євангелія українською мовою та проповіді священників Сагайдаківського і Тація стали знаковою подією в духовному й національному житті місцевого православного українського населення.

Наголосимо, що статус вікарного єпископа Полікарпа обмежував його церковно-адміністративні повноваження. Так, без благословення єпархіального архиєрея він не мав права здійснювати священні та дияконські рукоположення, призначати настоятелів, помічників та адміністраторів парафій, псаломщиків і затверджувати церковних старост. Отже, він міг впливати на якісний стан кадрів вікаріату лише шляхом відповідних клопотань перед керуючим єпархією [307, с. 120].

Відтак, чи не єдиним дієвим засобом його впливу на церковне життя Луцького, Горохівського та Володимир-Волинського повітів у цей час були візитації парафій. У липні 1932 р. першу таку візитацію було здійснено у Луцькому повіті [156, с. 4]. Участь у підготовці відвідин громад єпископом Полікарпом брали послы УПР Волині. Завдяки їхнім зусиллям вони відбувалися підкреслено урочисто з метою демонстрації православному населенню ролі і значення в Церкві єпископа-українця. Обов'язковими елементами ритуалу зустрічей владики Полікарпа з парафіянами була почесна варта в українських одностроях на конях та українська національна символіка, відправи та проповіді українською мовою. Це були вияви реальної українізації церковного життя, при звичаєння населення до відновлення давніх традицій українського православ'я.

Зміцненню авторитету єпископа Полікарпа, зокрема завдяки його щирим намаганням з'ясувати реальний стан парафіяльного життя і відповідним чином вплинути на нього, сприяли відвідини ним громад Горохівського повіту в середині 1930-х рр. Улітку 1935 р. владика впродовж трьох тижнів відвідував громади вікаріату. Серед перших населених пунктів,

де він побував, стало с. Хорів Горохівського повіту [268, с. 399]. У ньому єпископа-українця віряни вітали аркою з написом «Слава Нашому Владиці». Тут його зустрічали з хлібом і сіллю віряни, солтис і церковний староста. За приїзд архиєрею подякував настоятель храму В. Мисечко. Оскільки ж під час огляду парафії з'ясувалося, що настоятель храму живе в напівзруйнованому помешканні, владика був вимушений ночувати в місцевого православного дідича. З Хорова єпископ Полікарп у супроводі почесної варти вершників в українському національному одязі вирушив у село Старий Загорів. Тут він лише відправив молебень і виїхав у сусіднє с. Конюхи, де настоятелем служив П. Борисевич. Тут владика з'ясував, що в його релігійно-церковному житті є багато проблем. Так, у низці населених пунктів поширення набуває безвір'я, особливо серед молоді. Саме тому під час проповідей у церкві він звертав увагу на значимість духовно-просвітницької, місіонерської діяльності православних кліриків. В інших населених пунктах – селах Свинюхи, Кути, Колпитів, Єзерці, Рачин, Мирків владика також зустрічали урочисто. Він правив служби, проповідував, наставляв духовенство та вірних. Особливо урочистою виявилася зустріч у Підбереззі, де вірні спорудили дві почесні арки. Від другої дорогою до храму вони вистелили квітами.

Отже, візитації, які здійснював владика Полікарп, засвідчували, що його висвята в єпископи була довгоочікуваною для більшості православних українців. Саме з ним вони пов'язували свої надії на якісні зміни у своєму духовно-культурному житті.

Водночас під час них єпископ Полікарп неодноразово фіксував наявність гострих проблем православного церковного життя. Деякі з них виявилися під час його відвідин парафії села Княже, де його зустріло обмаль вірних. Він, зокрема, з'ясував, що попередня архиєрейська візитація в цьому селі була аж чверть століття тому. Крім православних, у селі проживало чимало не тільки представників протестантських течій, але й атеїстів. Під час служби настоятель храму Тарановський виголосив проповідь російською мовою. Це, на думку автора допису в єпархіальному офіціозі «Церква і

Нарід», не приваблювало парафіян до церкви, а навпаки – віддаляло [268, с. 403]. На противагу Княжому, у Бранах виявилася зовсім інша ситуація. Тут на службу прийшло багато людей, а церковний хор серед іншого виконав український духовно-національний гімн «Боже, Великий, Єдиний» [269, с. 431]. У селі Пулгани урочиста арка на честь приїзду владики була прикрашена синьо-жовтими прапорцями.

Одним із завершальних пунктів цієї єпископської візитації владики Полікарпа стало містечко Берестечко. Незважаючи на дощ, владика прибув до нього ввечері 6 липня. Наступного дня він служив літургію в Троїцькій церкві. Під час відправи владика відзначив духовенство нагородами. Після служби до нього звернулися парафіяни з проханням благословити відправи в храмах містечка українською мовою [270, с. 465]. Кількатижневі відвідини парафій Горохівського повіту владика завершив у с. Сернички.

Отже, візитації, здійснені владикою Полікарпом, стали важливим засобом духовної та національної мобілізації вірних. Водночас вони сприяли кращому розумінню ним реалій церковного життя, зокрема духовно-просвітницької та церковно-адміністративної праці настоятелів храмів.

Активна духовно-національна позиція луцького вікарія, що яскраво виявилася під час його візитацій, викликала занепокоєння, у середовищі проросійських церковних сил. Саме вони ініціювали обмеження цієї діяльності єпископа Полікарпа. Прикладом їхньої реакції на його візитації може бути одна з публікацій у часописі «Воскресное Чтение», у якій, зокрема, йшлося: «Не можна заперечувати, що візитаційні поїздки викликали у церковної влади певні заперечення і навіть сумніви у їх доцільності... кожна візитаційна поїздка преосвященного перетворювалась ними [українськими угодовцями] на суцільний політичний мітинг за преосвященним, так би мовити в його оточенні, невідступно йшли представники певної політичної групи і майже скрізь, де зупинявся преосвящений, досить часто безпосередньо після богослужіння і навіть у церковній огорожі, влаштовували мітинги, виголошували промови, і все, так

би мовити, в безпосередньому зв'язку з відвідинами архиєрея, з релігійною урочистістю, під її, так би мовити, фірмою» [269, с. 431].

Автори цієї публікації звинувачували волинських угодців, що вони нав'язали єпископу Полікарпу невластиву роль, і це спровокувало ексцеси, які виникали неодноразово і в доволі різкій формі. Щодо обмеження повноважень єпископа Полікарпа, то воно, вважали проросійські сили, було зумовлене турботою вищої церковної влади про збереження архиєрейського авторитету Луцького вікарія, оскільки митрополит Діонисій не міг допустити, щоб архиєрей «нещадно експлуатувався» з метою досягнення політичних цілей.

Зростання авторитету єпископа Полікарпа серед населення викликало занепокоєння й польської влади, яка розглядала його діяльність під кутом протиставлення російському домінуванню у Православній Церкві. Відтак архиєрейські візитації владики Полікарпа невдовзі почали обмежувати відповідні розпорядження повітового старости. На переконання польських політиків, діяльність єпископа повинна була відбуватися у відповідному руслі інтересів офіційної Варшави, коли поступово послаблювалися проросійські сили, але й український національно-церковний рух не набував би загрозливого масштабу для польської державності.

Цілеспрямоване обмеження архиєрейських візитацій владики Полікарпа, яке санкціонував правлячий Волинський архиєрей на вимогу воєводського уряду, призвело до того, що він був вимушений поступово переорієнтувати свою діяльність на активну участь у роботі низки національно зорієнтованих церковно-громадських інституцій. Особливе місце серед них посідало Товариство імені митрополита Петра Могили, у першому пункті статуту якого зазначалося, що нова організація є «Товариством прихильників православної освіти і оборони традицій православної віри імені митрополита Петра Могили» [259, с. 89]. Створене 19 листопада 1931 р. у Луцьку, воно в короткий термін поширило свою діяльність на теренах Волинського воєводства та, в окремих випадках, і за

його межами. Впродовж 1932 р. філії Товариства були створені в Рівному [24, арк. 1], Кременці [25, арк. 10-12], Володимирі-Волинському [23, арк. 27], Сарнах [27, арк. 11]. Видавався неперіодичний журнал «За Соборність», де публікувалися статті відомих українських церковно-громадських діячів Волині, зокрема його Генерального секретаря, професора І. Власовського.

Після переїзду до Луцька єпископ Полікарп налагодив тісну співпрацю із членами цього Товариства для реалізації планів із розбудови українського православ'я. У лютому 1933 р. він був прийнятий у його члени. Авторитет єпископа був настільки високим серед членів Товариства, що під час його перших загальних річних зборів 2 квітня 1933 р. владику було обрано почесним головою. Зі звіту Генерального секретаря Товариства І. Власовського з'ясувалося, що за понад річну діяльність кількість його членів сягнула 625 осіб. Головними напрямками його роботи стали духовні бесіди, українізація Православної Церкви, запровадження навчання дітей Закону Божого українською мовою тощо. У своєму часописі воно пропагувало церковну реформу, зокрема всебічне оновлення життя церковної громади на засадах «соборного начала», а також дерусифікацію Православної Церкви на теренах, де мешкали українці. Найголовнішим своїм завданням Товариство вбачало необхідність роз'яснення потреби скликання Помісного Собору Православної Церкви в Польщі [259, с. 82].

Рівненська філія Товариства демонструвала активну позицію з приводу протесту російського духовенства міста проти висвяти архимандрита Полікарпа в єпископи. Прикметно, що саме Товариство взяло на себе фінансування оплати житла новопризначеного луцького вікарія. Планувалося, що управа Товариства звернеться до польської влади з проханням надати приміщення Жидичинської архимандрії для резиденції владики Полікарпа.

Після тривалого обговорення головних питань діяльності та розвитку Товариства, в якому брав активну участь й владики Полікарп, було вирішено звернутися до Синоду з проханням прискорити підготовчі роботи зі

скликання Помісного Собору Православної Церкви в Польщі, клопотати перед Міністерством віросповідань і народної освіти про повернення соборного устрою Церкви, просити УПР Волині підтримати всі інтерпеляції Товариства перед світською та духовною владою, інтенсифікувати роботу через відділи, заохочувати духовенство вступати в його лави.

Постанови зборів Товариства впроваджувалися в життя. Так, уже 23 червня під час засідання Головної управи було озвучено рішення влади про передачу державного маєтку «Жидичин» в оренду Товариству на п'ять років. Він призначався під резиденцію для єпископа Полікарпа [12, арк. 4]. Пізніше, коли владики проводив у ній наради з духовенством, церковно-громадськими діячами, засідання Богословської секції Товариства імені митрополита Петра Могили та Луцької підкомісії (секції) Комісії для перекладу Св. Письма та Богослужбових книг при Українському Науковому Інституті, стала очевидною її необхідність і значимість як осередку українського національно-церковного руху.

Ще одним свідченням ролі владики Полікарпа в українському національно-церковному русі стала його позиція під час Почаївської маніфестації 10 вересня 1933 р. У день пам'яті преподобного Іова Почаївського ВУО, заручившись підтримкою польської влади, провело масштабну антиросійську акцію в Почаївській лаврі. Тоді православні українці вимагали від митрополита Діонісія демократизації церковного управління, кадрових змін у консисторії, дерусифікації відправ, введення рідної мови у викладах Закону Божого, а головне – правлячого єпископа-українця для Волинсько-Кременецької єпархії [304, с. 99]. Після завершення маніфестації митрополит відправив архиєпископа Олесія та єпископа Полікарпа прийняти вимоги протестантів, оскільки митрополит Діонісій вважав, що владики Полікарп «свій» для українського національно-церковного руху. І хоча Луцький вікарій не брав участі в наступних мітингах, організованих українськими послами і сенаторами УПР Волині, він був своєрідним символом зрушень на користь православних українців.

Саме єпископ Полікарп розглядався багатьма православними українцями як гідна кандидатура на становище Волинського єпархіального архиєрея. Хоча митрополит Діонисій вичікував і маневрував кілька місяців, але все ж був змушений поступитися. Однак і він, і польський уряд остерігалися очолення не вповні керованим, на їхнє переконання, єпископом Полікарпом найбільшої єпархії Православної Церкви в Польщі. Офіційна Варшава прагнула усунути одну проблему, але не бажала набути іншої, більш загрозливої. Тому вони зупинилися на постаті архиєпископа Олексія [215, с. 31]. Оскільки для митрополита Діонисія він був прогнозованим співробітником, у нього була надія, що на новій посаді владика Олексій збереже лояльність щодо нього. Влада ж враховувала багаторічну співпрацю саме з ним й усвідомлювала, що вона триватиме й надалі, українізація ж православ'я, а відтак і її репрезентант, для неї не була пріоритетною, скоріше допустимою в певних межах.

На початку 1934 р. митрополит Діонисій ще як Волинський єпархіальний архиєрей змушений був здійснити кадрові зміни у Волинській духовній консисторії. І лише в березні цього року Синод Православної Церкви в Польщі ухвалив постанову про заміщення волинської кафедри. Новим керуючим єпархії було призначено архиєпископа Олексія. Щодо вікаріїв, то зміни торкнулися лише Симона Івановського, який із Кременецького став Острозьким вікарним єпископом і настоятелем Дерманського монастиря [342]. Становище єпископа Полікарпа тоді не зазнало суттєвих змін. Це свідчило про певне толерування польською владою українського церковного руху.

За цих обставин єпископ Полікарп зосередився на архипастирській та церковно-громадській роботі, зокрема участі в тих заходах, які сприяли українізації православ'я на Волині, зміцненню національної ідентичності її православного населення. Так, 10 березня 1935 р. у Луцькому кафедральному соборі він відправив українською мовою панахиду по Тарасові Шевченку. Владиці співслужило соборне духовенство та священники сусідніх із

Луцьком парафій. Знаково, що під час цієї відправи в соборі був присутній Волинський віцевоєвода М. Годлевський [343, с. 4]. Показовим було й те, що того ж дня панахиду по Кобзареві в Кременці українською мовою відправив архієпископ Олексій.

Важливим етапом у діяльності владики Полікарпа впродовж 1930-х рр. стала участь у роботі Волинських єпархіальних зібрань духовенства і мирян. Перше з них було проведене в січні 1935 р., а друге - у лютому 1936 р. Перше мало вирішити важливі для єпархії питання: підвищення рівня місійної та духовно-просвітницької праці кліру, забезпечення підготовки кандидатів в ієреї та церковнослужителі, викладання Закону Божого в школах, українізацію внутрішньоцерковного діловодства, допомогу бідним духовного стану.

Враховуючи значимість цього зібрання духовенства і мирян, українські національно-церковні кола забезпечили делегування на нього більшості своїх кандидатів. Так, від мирян на ньому були присутні послы та сенатори УПР Волині. Владика Полікарп як вікарний єпископ був на цьому зібранні, зокрема брав активну участь в обговоренні багатьох питань порядку денного.

У вступному слові під час відкриття зібрання єпархіальний архиєрей Олексій порівняв його з Почаївським з'їздом 1921 р. Більше того, він назвав це зібрання його спадкоємцем [115, с. 6-10]. Зрештою, ухвали цього зібрання щодо українізації відправ, науки релігії, демократизації єпархіального управління та життя парафій, підготовки кандидатів в ієреї свідчили, що воно стало значимою подією національно-церковного життя Волині.

Делегатами Волинського єпархіального зібрання січня 1935 р. стали представники благочинь, повітові протоієреї, настоятелі соборів, а також уповноважені від мирян. Для забезпечення ефективності роботи учасники утворили п'ять комісій, рішення яких було винесено на пленарне обговорення для остаточної ухвали. Так, під час зібрання одним із перших розглядалося питання збереження на Волині духовної семінарії. Цей духовний навчальний заклад мав стратегічне значення, оскільки саме в його

стінах готувалося майбутнє покоління ієреїв Православної Церкви краю. Більше того, його учасники висловилися не тільки за збереження цього духовного навчального закладу, а й підтримали звернення багатьох українських церковно-громадських інституцій до Міністерства ісповідань і народної освіти про створення в Кременці на його базі Богословського ліцею [88, с. 57-58]. Зібрання також постановило викладати релігію в школах українською мовою та проводити місіонерські курси. Таким чином, українізація Церкви набирала поширення й отримувала інструментарій утілення.

Іншим свідченням намірів учасників цього зібрання поширювати та поглиблювати українізацію Церкви стало схвалення ним видання Волинською духовною консисторією україномовного офіціозу – журналу «Церква і Нарід» [68, с. 52-55]. Своїм рішенням делегати санкціонували запровадження української мови в діловодство єпархіального управління. Відповідно, уся вхідна і вихідна документація мала бути україномовною.

Інша вимога українського національно-церковного руху – соборноправність була підтримана рішенням зібрання про виборність благочинних. Демократизація проміжної ланки єпархіальної адміністрації гарантувала ширшу участь і вплив мирян на церковне життя у вирішенні управлінських питань. Практика показувала, що від позиції благочинного багато в чому залежало не лише призначення парафіяльних священників і церковнослужителів, але й атмосфера відносин між кліриками, налагодження конструктивних моделей взаємодії настоятелів із парафіянами. Як учасник зібрання владика Полікарп підтримав ці рішення.

Отже, рішення Волинського єпархіального зібрання духовенства і мирян січня 1935 р. зміцнили процес українізації Церкви в краї, зокрема демократизацію єпархіального управління. Владика Полікарп зробив свій вагомий внесок у його роботу.

Як Луцький вікарій єпископ Полікарп був учасником роботи другого Волинського єпархіального зібрання в лютому 1936 р. Воно стало виявом

реалізації ідеї соборноправності у практиці Православної Церкви в Польщі. Це зібрання проходило 12-13 лютого в Кременці в приміщенні Волинської духовної семінарії. Під час нього єпископат, представники духовенства і мирян вирішували нагальні справи єпархіального життя: богослужіння українською мовою, церковна проповідь та місія, підготовка пастирів для Волині, викладання Закону Божого в школах, а також питання єпархіального господарства. Зауважимо, що представниками мирян на зібранні були волинські послы і сенатори угодовського табору: П. Певний, С. Тимошенко, М. Бура, М. Волков, М. Маслов, С. Скрипник. У його роботі взяли участь представники 55 благочинницьких округів, члени свічкового комітету, а також єпархіальної ревізійної комісії. Загалом це було 80 осіб.

Відкрив зібрання архієпископ Олексій. У президію обрали єпископів Полікарпа та Симона. Заступниками голови стали П. Пащевський та посол П. Певний, а секретарями – М. Кибалюк, М. Темнюк та В. Серафимович [185, с. 125-127]. Під час пленарного засідання делегати заслухали вступне слово архієпископа Олексія. Після нього секретар консисторії І. Власовський зачитав проект ухвали про вірність волинського духовенства пам'яті маршала Ю. Пілсудського, що мотивувалося необхідністю демонстрації лояльності Польській державі.

Для ефективної роботи зібрання його делегати створили чотири комісії: 1) бюджетну; 2) місіонерсько-освітню; 3) господарську; 4) з операцій свічкового комітету [186, с. 162-166]. Зрештою зібрання ухвалило ряд постанов щодо запровадження відправ українською мовою. Делегати констатували результативну працю Комісії перекладів на чолі з митрополитом Діонісієм, підтримали благословення владики Олексія використовувати в церковному житті апробовані й опубліковані переклади українською мовою. Одночасно було висловлено прохання на адресу єпархіального архиєрея прискорити видання українською мовою Напрестольного Євангелія, Апостола, парамійних читань і молитов перед причастям. Зібрання також ухвалило рішення про необхідність священникам

приділяти більшу увагу проповідям, скликанням спеціальних проповідницьких собориків для підвищення якості казnodійства, організації урочистих відправ, а також заснуванню парафіяльних бібліотек.

Делегати зібрання солідарно висловилися за збереження на Волині духовної семінарії для підготовки кандидатів у священнослужителі. На думку його учасників, викладання Закону Божого в школах мало вестися рідною мовою дітей, а для покращення рівня законвчительства необхідно підготувати якісні підручники, організувати курси законвчителів, а також скликати законвчительські конференції.

Отже, ухвали Волинського єпаріхального зібрання духовенства і мирян лютого 1936 р. стали етапними на шляху руху, спрямованого на українізацію православ'я краю, зокрема утвердження соборноправності, реалізації курсу на запровадження церковних відправ українською мовою. Участь владики Полікарпа в зібранні мала значення не лише для нього як для духовної особи, але й для Православної Церкви у краї, адже через декілька років він уже як глава УАПЦ докладатиме неабияких зусиль до продовження курсу на розбудову українського православ'я.

Одним із важливих напрямів церковно-громадської діяльності єпископа Полікарпа цього часу була співпраця з Товариством імені митрополита Петра Могили, де він дуже скоро став неформальним лідером. З моменту створення Богословської секції при Товаристві владика Полікарп зосередився на реалізації нею важливих духовно-просвітницьких завдань. Богословську секцію було засновано у лютому 1935 р. Ініціаторами її організації виступили, зокрема священники П. Пащевський, О. Мільков, А. Огибовський [10, арк. 71-72]. У листопаді 1934 р. вони подали відповідну заяву в управу Товариства, а вже 21 грудня було ухвалено рішення про створення цієї секції. Її загальні збори було проведено 7 лютого 1935 р. Їх відкрив голова управи Товариства, посол С. Тимошенко. На його пропозицію головою зборів було обрано єпископа Полікарпа. Після вирішення низки

організаційних проблем учасники зборів перейшли до обговорення питань порядку денного.

Головним завданням цієї секції було визначено поширення теологічної освіти засобами читання лекцій, проведення конференцій, видання та поширення духовної літератури, виховання дітей, а також підвищення ролі проповідництва. Серед перших ухвал зборів було рішення про формування керівного органу секції. За положенням Богословської секції, її членами могли стати не лише духовні особи, але й світські, однак із богословською освітою. Керівним органом мала стати управа у складі голови, заступника, секретаря та скарбника. Почесним головою цієї секції Товариства був владика Полікарп. Дійсним його головою було обрано священника Ореста Мількова, а секретарем – Олега Мількова. Фінансові справи доручили священнику В. Новоселецькому.

Управа розпочала активну роботу і вже під час засідання 4 березня 1935 р. розглянула і затвердила тематику підготовки та видання листівок, зокрема з історії Церкви, проти безбожництва і сектантства [19, арк. 3]. Видання та поширення листівок розглядалися як ефективний засіб боротьби з поширенням атеїзму та нових учень. Для реалізації цього проекту управа секції залучила освічених й авторитетних душпастирів. Це були Н. Абрамович, М. Кибалюк, Ю. Шумовський, І. Кременський.

Водночас зі співпрацею з Товариством імені митрополита Петра Могили владика Полікарп активно займався справою перекладу богослужбових чинів. Ще 10 квітня 1932 р. було створено Комісію перекладу Св. Письма та книг богослужбових при Українському Науковому Інституті, заснованому 1930 р. Очолив її митрополит Діонисій, а членами стали професор О. Лотоцький (заступник голови), професор В. Біднов (секретар), архимандрит Полікарп Сікорський, священники І. Губа, М. Кобрин, посол Є. Богуславський, професори П. Зайцев, О. Лапинський і В. Якубовський. Ця Комісія мала свої секції у Кременці та Луцьку [352, с. 363].

Луцька секція (підкомісія) була організована її членом, єпископом Луцьким Полікарпом 1932 р. відразу після прибуття до міста. Її членами впродовж 1932 – 1939 рр. були протопресвітер П. Пащевський, протоієрей Н. Абрамович, директор Луцької української гімназії Б. Білецький, а також професори І. Власовський, В. Федоренко, Є. Богуславський, В. Сочинський, М. Тележинський, М. Тиравський (секретар). За час її діяльності було проведено 72 засідання. Під час них заслуховувалися, обговорювалися й редагувалися переклади відповідних текстів, а для остаточного редагування та видання вони пересилалися в Комісію при Українському Науковому Інституті у Варшаві [177, с. 115].

Зусиллями Українського Наукового Інституту були підготовлені до друку й видані наступні богослужбові книги: Літургія св. Йоана Златоустого, Псалтир, Божественна Літургія св. Василя Великого, Божественна Літургія Раніш Освячених Дарів св. Григорія Двоєлова, Малий Требник, Служебник, а також перше православне видання всього Нового Заповіту українською мовою [177, с. 117].

Підготовку україномовних богословських праць, літургічних текстів, катехітичних книг владика Полікарп здійснював також через структури Товариства імені митрополита Петра Могили. Богословська секція Товариства, організована й керована єпископом Полікарпом, підготувала переклади та видала наступні книги: Чин Тайн св. Хрещення і Миропомазання, Чин Тайни шлюбу, Чин Тайни Сповіді, Літургія св. Іоанна Златоустого, Чин молебнів, Чин Панахиди, Октоїх, Апостол, Акафісти, Часослов, Вечірня і Рання, Православний молитовник для молоді, Малий Богогласник тощо [177, с. 117]. Одну з головних ролей у налагодженні видавничої справи секції відіграв М. Тележинський.

На початку 1936 р. управа цієї секції розглядала можливість невідкладної підготовки і видання катехізису та календаря на 1936-1937 рр. для учнів. Цю роботу було доручено священникам О. Мількову та В. Новоселецькому.

Особливий акцент владика Полікарп як голова управи Богословської секції Товариства імені митрополита Петра Могили та її члени робили на духовному просвітництві української молоді. Так, у лютому на її засіданні було вирішено видати до Пасхи Господньої популярну книжку «Замість крашанки для української молоді». Вона містила розповіді з історії та значення Великодня, Вознесіння та Трійці з відповідними тропарями та кондаками.

Інше питання, яке намагалися розв'язати члени Богословської секції, – переклад і видання українською мовою богослужбових книг, що уможливило б піднесення українізації відправ на вищий фаховий рівень. Свої видання секція розповсюджувала по парафіях у співпраці з українськими громадськими й фінансово-господарськими інституціями. Так, відомо, що навесні 1936 р. для книгарні імені Шевченка у Луцьку було передано для продажу 50 екземплярів україномовної літургії св. Івана Золотоустого [21, арк. 11].

У справі видання україномовної богослужбової літератури Богословська секція на чолі з єпископом Полікарпом тісно співпрацювала з Українським Науковим Інститутом у Варшаві, який очолював професор О. Лотоцький, та Клубом «Рідна хата». Так, останній у квітні 1936 р. надав його Богословській секції понад тисячу україномовних примірників Євангелія.

Восени 1936 р. Богословська секція Товариства імені митрополита Петра Могили підсумувала результати певного етапу своєї роботи. Під час її засідання владика Полікарп повідомив присутніх, що на 2 жовтня було надруковано дві тисячі примірників книги «Чин тайни святого хрещення і миропомазання», двадцять п'ять тисяч молитовників та дві тисячі книги «Тайни шлюбу». Тематика видань і їхня чисельність свідчили про успіхи стратегічних планів секції – підготувати та оприлюднити друком найбільш запитувані богослужбові книги українською мовою в кількості, яка дозволить

дерусифікувати парафії не лише Волинсько-Кременецької єпархії, але й українські парафії інших регіонів країни.

У поширенні україномовних видань, за словами владики Полікарпа, секція використовувала як єпархіальні структури, так і світські організації. Для духовенства книги продавалися через єпархіальний склад у Кременці, його відділ у Дублянах і благочинницький склад. Світськими партнерами секції виступали книгарня Критюка, книгарня імені Тараса Шевченка (Луцьк), а також книгарні в Ковелі та Горохові. Так удавалося досить ефективно поширювати видання Богословської секції Товариства серед духовенства та зацікавлених мирян.

Оскільки поява української богослужбової літератури була на часі, вона викликала неабиякий попит. Про це свідчили, зокрема, відповідні прохання від багатьох православних громад Варшави, Перемишля, Каліша, Парижа, Музею боротьби у Празі, Бібліотеки НТШ у Львові, а також Українського Наукового Інституту у Варшаві [307, с. 122].

Наступним кроком роботи Богословської секції Товариства імені митрополита Петра Могили на чолі з єпископом Полікарпом стала підготовка до видання партитур повної літургії, панахиди і творів українських та зарубіжних церковних композиторів [22, арк. 18]. Для здійснення цього амбітного проекту Богословська секція мала у своїх лавах М. Тележинського – професіонала музичної справи. Він, уродженець Бердичівського повіту, ще під час навчання в Київській духовній семінарії з четвертого курсу впродовж кількох років керував її хором. Після закінчення семінарії М. Тележинський здобув спеціальну музичну освіту. Пізніше працював учителем співу, був членом українського національного хору, співав у Республіканській капелі під керівництвом О. Кошиця. Перебуваючи на Волині, М. Тележинський служив псаломщиком у Володимирі-Волинському. Був він активним борцем за українізацію Церкви. Отже, доручивши у листопаді 1936 р. М. Тележинському підготовку партитур, Богословська секція Товариства

зробила правильний вибір. Він вчасно виконав доручення і передав відповідні матеріали до друку.

На початку 1938 р. Богословська секція Товариства імені митрополита Петра Могили під керівництвом єпископа Полікарпа нараховувала понад вісімдесят членів. У переважній більшості це були активні й свідомі українські душпастирі, а також світські особи.

Перекладацька і видавнича праця цих великих колективів подвижників українізації Православної Церкви, чільне місце серед яких займав владика Полікарп, перервалася на початку 1939 р. під тиском польської влади з політичних міркувань.

Зауважимо, що зміна акцентів внутрішньої політики після смерті диктатора Ю. Пілсудського негативно позначилася на всьому українському національно-церковному русі другої половини 1930-х рр. Віхою в цьому процесі стало переведення воєводи Г. Юзевського з Луцька. Новий керівник воєводства був прихильником жорсткої колонізації як в національному, так і церковному питаннях. Так, наприкінці 1938 р. перестав виходити єпархіальний орган – україномовний двотижневик «Церква і Нарід» [353, с. 963]. Українські священники потрапили під жорсткіший нагляд поліції. У березні 1939 р. воєводське управління склало список нелояльних православних кліриків Волинської єпархії з 85 осіб. Це означало, що кожен із них у будь-який момент міг бути покараний, зокрема висланий польською владою в концентраційний табір «Берега Картузька». Зрештою, з початком Другої світової війни в ньому таки опинилися низка видатних православних священників-українців і церковно-громадських діячів [148].

Отже, вже на початку 1930-х рр. архимандрит Полікарп, а після висвяти на вікарного єпископа Луцького (1932 р.) владика Полікарп, упевнено посів лідерські позиції в українському церковному русі на Волині, спрямованому на звільнення духовно-культурного життя її православних вірян від засилля російського православ'я, що тоді зазвичай називали дерусифікацією чи розмосковленням. По суті це був динамічний і

результативний процес українізації Православної Церкви, одне зі свідчень пробудження національної свідомості українського населення Другої Речі Посполитої, важливий етап вияву його національної ідентифікації. Цей процес мав кілька тісно взаємопов'язаних ланок. По-перше, відновлення соборноправного еклезіального устрою, коли парафіяни, а не лише одне духовенство, залучається до активної участі в церковно-релігійному житті. По-друге, у відродженні автентичної української традиції в культово-обрядовій сфері, що сприяло очищенню Церкви від інонаціональних та іновірних елементів. По-третє, у своєрідній інкультурації православ'я, тобто впровадженні в церковно-релігійну царину національної культури, української духовності, зокрема невід'ємної її складової – рідної мови як богослужбової.

Хоча потенціал впливу Полікарпа Сікорського на церковно-громадське життя Волині, зокрема динамізацію й поглиблення українізаційного процесу у православ'ї, відчутно зріс після рукоположення в єпископи, але виявився далеко не вповні реалізованим. Яскравим свідченням цього стали відвідини владикою Полікарпом у супроводі українських громадських діячів багатьох православних парафій Волині впродовж 1932 - 1935 рр. Оскільки вони зазвичай були наповнені урочистостями з виразним українським характером, архиєрейськими богослужіннями українською мовою, а також неформальним спілкуванням єпископа-українця з кліриками та мирянами, то перетворювалися на своєрідні національно-церковні маніфестації. Їхнє припинення внаслідок того, що їх йому перестав довіряти, а по суті заборонив правлячий Волинський архиєрей за настійливою «рекомендацією» воєводського уряду, свідчило, що польській владі вкрай небажаними були ці яскраві вияви зростання національної свідомості православного населення. Водночас статус єпископа-вікарія суттєво обмежував його можливості адекватної протидії русифікованим клірикам.

Обмежений у постійних безпосередніх контактах із православною масою, єпископ Полікарп не тільки не відсторонився від справи українізації

Православної Церкви, а, навпаки, цілеспрямовано продовжував її, виходячи зі свого статусу, а також врахування тогочасного дискурсу державної національної і церковної політики Другої Речі Посполитої. В ній у цей час виразніше прослідковувалася тенденція національної асиміляції, релігійної інтеграції православних українців з польською нацією та Римо-Католицькою Церквою, а відтак - поступового гальмування українізації православ'я, його спольщення. Наразі він відкрито й рішуче виявляв солідарність, тобто єдність переконань і дій із кліром і мирянами щодо ревіндикацій православних святинь, майна та земельних угідь як засобу ослаблення позицій православ'я у Польській державі. Там, де воліли хотіли парафіяни, проводив богослужіння українською мовою, брав активну участь у Волинських єпархіальних зібраннях 1935 і 1936 рр., під час яких були ухвалені рішення з багатьох питань, що стосувалися подальшої українізації православного парафіяльного життя.

Саме в 1930-х рр. владика Полікарп не тільки долучився, але й виконав значну організаційну й інтелектуальну працю, спрямовану на українізацію православ'я, внесок якої в українську культуру не повністю усвідомлений і нині. Ідеться про ту значну перекладацьку, видавничу та популяризаторську роботу, яка була здійснена ним як організатором Луцької підкомісії (секції) Комісії перекладу Св. Письма та богослужбових книг при Українському Науковому Інституті, а також керівника – голови управи Богословської секції Товариства імені митрополита Петра Могили.

Ця його діяльність на чолі та у складі великих колективів православних богословів мала не тільки, так би мовити, прикладне призначення, тобто забезпечення православних кліриків і вірян україномовною церковною літературою - одного з важливих чинників її впровадження в богослужбову практику Православної Церкви в Польщі, а також у тих країнах, де проживали православні українці, а й стратегічний – розвиток українського православ'я в майбутньому.

Отже, оскільки результати діяльності православних богословів Волині з перекладу українською мовою теологічної, богослужбової та катехитичної літератури, її видання та розповсюдження як у Польщі, так і в інших країнах, у що немалий внесок зробив єпископ Полікарп, не тільки спростували безпідставні твердження недоброзичливців, зокрема із середовища тогочасних кліриків-русофілів, про «другорядність» і «неповноцінність» української мови як церковної, а й творили своєрідний фундамент подальшої українізації православ'я, то її результат уповні виправдано визнати загальнонаціональним надбанням. З огляду на це, на часі не лише ретельне виявлення і збереження його пам'яток, а й доскіпливе вивчення та популяризація.

Висновки до другого розділу

Формування П. Сікорського як особистості відбулося в патріархальному українському середовищі Київщини з глибокими духовними традиціями. Визначальний вплив на становлення його світоглядних орієнтирів мало родинне виховання. Батько-священник і матір прищепили синові духовно-національні цінності, які стали засадничими в його подальшому житті. Освіту він здобував у навчальних закладах, де, незважаючи на русифікацію, зберігалися елементи української духовно-культурної традиції, жеврів потяг до її відродження. Свідченням останнього була участь П. Сікорського в діяльності українського гуртка, до складу якого входили юнаки з Київських духовної академії та семінарії. Національно-патріотичний характер його діяльності набув україноцентризму під час участі в роботі Всеукраїнського Православного Церковного Собору та Уряді УНР.

На початку 1920-х рр. П. Сікорський уже як духовна особа органічно включився в церковне життя Волині, зокрема її український національно-церковний рух. Завдяки його цілеспрямованості й наполегливості було започатковано українізацію церковних відправ у Милецькому та Загаєцькому

чоловічих монастирях, запровадження української мови в навчально-виховний процес духовних навчальних закладів Волині, зміцнення позицій українського церковного руху у Володимирі-Волинському. Рішучість і послідовність архимандрита Полікарпа Сікорського в боротьбі за права православних українців у Польській державі стали запорукою того, що він дуже швидко в середині 1920-х рр. став авторитетною, навіть знаковою постаттю національно-церковного руху на Волині, адепти якого саме в ньому побачили гідного претендента на єпископську висвяту.

Упродовж 1930-х рр. Луцький єпископ-вікарій Полікарп перетворився на одного з лідерів українського церковного руху на Волині зі середовища її православного кліру. Яскравим свідченням стрімкого зростання його авторитету серед національно свідомих священнослужителів і маси вірян як єпископа-українця та водночас впливу на національно-церковну справу стали візитації значної кількості православних парафій Волині. Вони, перетворюючись на національно-церковні маніфестації, стали своєрідним каталізатором українізації православ'я на Волині.

Послідовно протидіючи русифікованим православним клірикам, а також проросійськи налаштованим мирянам, єпископ Полікарп проводив богослужіння українською мовою, докладав зусиль до зміцнення українізаційного процесу в регіоні обміркуванням його актуальних питань та ухваленням відповідних рішень на Волинських єпархіальних зібраннях 1935 і 1936 рр.

Владика Полікарп не тільки активно долучився до православного загалу в захисті від зазіхань на церковні святині, майно, земельні угіддя ревіндикаторів – ієрархів Римо-Католицької Церкви в Польщі, а й став одним із його безкомпромісних лідерів.

Вагомий внесок в українізацію православ'я владика Полікарп зробив своєю організаторською й інтелектуальною діяльністю у складі колективів православних богословів, які працювали у Луцькій підкомісії (секції) Комісії перекладу Св. Письма та богослужбових книг при Українському Науковому

Інституті (Варшава) та Богословській секції Товариства імені митрополита Петра Могили (Луцьк).

Переклад українською мовою значної кількості теологічних, богослужбових і катехитичних книг, їх видання та розповсюдження не тільки в Польщі, але й у багатьох інших країнах світу, стали одним із феноменів української культури. Його значення полягає в тому, що ці видання спростовували безпідставні твердження про «другорядність» і «неповноцінність» української мови як церковної, стали підґрунтям і каталізатором українізації Православної Церкви не тільки на теренах Другої Речі Посполитої, а й далеко за її межами.

Отже, упродовж 1930-х рр. єпископ Полікарп став одним з активних учасників творення значного масиву українських теологічних, богослужбових і катехитичних видань, які виправдано можна оцінювати як загальнонаціональне надбання.

З огляду на це, на часі не лише виявлення і збереження його пам'яток, а й вивчення та популяризація. Ця справа гідна стати ланками національного наукового і культурно-просвітницького проекту з вивчення набутків українізації православ'я в Другій Речі Посполитій, зокрема ролі в ній її промоторів, над реалізацією програми якого можуть об'єднати свої зусилля академічні гуманітарії - історики, філологи, релігієзнавці, культурологи та церковні науковці.

РОЗДІЛ 3. АРХИПАСТИРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

3.1 Позиція щодо зміни юрисдикційного статусу Православної Церкви в Західній Україні (вересень 1939 – червень 1941 рр.)

Вторгненням фашистського війська на територію Польської держави 1 вересня 1939 р. розпочалася Друга світова війна. Після того, як 17 вересня радянсько-польський кордон перетнула Червона армія, західноукраїнські та західнобілоруські терени потрапили в радянську орбіту, а на решті знищеної Другої Речі Посполитої встановився нацистський режим Німеччини. Вона приєднала 188 тис. кв. км. польської території з 22, 1 млн. осіб, натомість до СРСР відійшло 200 тис. кв. км., на яких проживало 13, 2 млн. осіб [201, с. 88].

Для західноукраїнських земель вересень 1939 р. став початком подій, які не тільки драматично, а й у багатьох випадках трагічно позначилися на всіх сферах буття його населення [323, с. 131-161]. Механізм організації влади й управління, відпрацьований у СРСР упродовж попередніх десятиліть, переносився на західноукраїнський ґрунт. За твердженням авторитетних вітчизняних дослідників, у Західній Україні вже наприкінці 1939 р. в основі було створено управлінський апарат, який уже довів свою ефективність в СРСР упродовж 1920 – 1930-х рр. Одним із перших його кроків у регіоні стала розбудова репресивних органів, які оперативно взялися за нищення реальної та потенційної опозиції чинному режиму [161, с. 115].

Особливе місце серед усіх його заходів, спрямованих на радянізацію регіону, стала радикальна трансформація духовно-культурного простору, особливе місце в якому займало релігійне життя. Далеко не в останню чергу це стосувалося Православної Церкви, яка «була своєрідним барометром настроїв» його населення. Вона володіла потужним впливом на населення,

але «самою своєю природою» не вписувалася в радянську систему [254, с. 96].

Всі релігійні течії, зокрема їх інституції, відразу потрапили «в поле зору» цілої армії ідеологічних працівників, а також співробітників карально-репресивних органів, завданням яких була якнайшвидша радикальна зміна свідомості автохтонного населення західноукраїнського регіону. Зазначимо, що на час його включення до складу СРСР тут проживало майже 2 млн. римо-католиків, близько 1, 5 млн. православних (більшість – на Волині), до 3, 5 млн. греко-католиків (переважно – в Галичині), а також приблизно 800 тис. іудеїв [254, с.96].

Виявлені в архівах і фондівих збірках музеїв й опубліковані вітчизняними та закордонними дослідниками документи, а також мемуари свідків і фігурантів подій того часу, неспростовно доводять, що тиску та гонінням були піддані представники всіх релігійних течій. Так, глава Греко-Католицької Церкви, митрополит Андрей Шептицький 26 грудня 1939 р. у таємному листі до Риму наступним чином інформував про репресії органів радянської влади щодо її мирян та кліру: «Всі розпорядження, що приходять від радянської влади, є цілеспрямовані тільки на те, щоб нас упокорити, пригнобити та знищити. Наїхала на нас з Києва й Москви ціла гурма урядовців, канцеляристів та уповноважених, які самі не знають, що мають робити й мішаються до всього. Кожен урядовець секвеструє, що тільки може, і всім і всюди грозить карою смерті. Виглядає, що більшовицькі урядовці мають владу вбивати людей без того, щоб їх кликано до відповідальності. Всі монастирі розпущено, а монастирські добра забрано. Покасовано теж усі церковні школи й сиротинці, релігійні установи й організації разом з їх майном... Число арештів з дня в день зростає, навіть по селах, і ніхто не знає про долю в'язнів, яким заборонено нести всяку поміч» [89, с. 211].

Про те, що подібне ставлення нового політичного режиму стосувалося й Православної Церкви, свідчить зміст однієї з публікацій часопису

«Краківські вісті» від 12 серпня 1941 р.: «Рядове духовенство почуло тяжку більшовицьку руку. Все церковне й монастирське нерухоме майно забрали. Частина священників втекла за Буг, а частину вивезли... Решту духовенства обложили непомірними податками, що в 5-8 разів перевищувала їхні доходи за виконання треб... Село Штунь. Церква нечинна на протязі усього більшовицького панування. Населення не в силі було заплатити податку наложеного на церкву в розмірі 4000 рублів. В церкві пуста й мертвота, вона повна нечистоти й бруду. Священника нема... Село Бендюга. В селі є римо-католицький костюл. Внутрішній вигляд жахливий: всі святощі знищені й спрофановані... У всіх згаданих селах народ стероризований і переляканий, боїться власної тіні. Нарікає, що більшовики в неділі і свята змушували його працювати. Терор деморалізував народ, авторитет Церкви і Віри страшенно підірвано. Школа й клуб абсолютно вирвали все святе з серця молоді й насаджували протихристиянський дух» [86, с. 673-676].

На підставі Декларації Народних зборів тільки у Волинській області було націоналізовано 17 224, 75 га церковної землі. Нищівного удару було завдано й по православній церковній мережі. Так, якщо у 1936 р. Волинська єпархія налічувала 689 парафій, то тільки за 1940 р. їхня кількість скоротилася на 90 [254, с. 97-99].

І все ж у цей час радянський режим не зважився вповні застосувати механізм тотального нищення Православної Церкви. Деяка пересторога у ставленні до неї, порівняно з тим, що свого часу реалізувалося в СРСР, зокрема й в Україні, була пов'язана з усвідомленням його репрезентантами небезпеки виникнення актів масової непокори населення нещодавно набутих територій, оскільки поряд – на кордоні стояло німецьке військо [329, с. 32-33]. Отже, ними враховувалася потенційна здатність місцевого населення до оперативної мобілізації на релігійному ґрунті. Пізніше це підтвердила, зокрема, спроможність селян збирати кошти для сплати податку за священника [151, с. 80-83]. Для ослаблення та невідвортної наступної руйнації Православної Церкви партійно-радянським керівництвом було

обрано інструментарій підпорядкування її маріонетковим архиєреям ледь жевріючої Московської Патріархії - своєрідної заручниці Кремля. Вони мали на певний час перетворити її на церковну інституцію, керовану та лояльну його владі. [329, с. 32-33; 331, с. 295-296].

У вересні 1939 р. на Волині залишалися чинними низка єпископів колишньої ПАПЦ. Це були єпархіальний архиєрей Олексій Громадський, Острозький вікарій Симон Івановський, Луцький вікарій Полікарп Сікорський, а також Камінь-Каширський вікарій Антоній Марценко. Останній підпорядковувався Пінському архиєпископу. Перед цими владиками постало важливе питання, як за нових політичних умов зберігати канонічний зв'язок із митрополитом Діонісієм Валединським, який опинився на території новоствореного німцями державного утворення – польського Генерал-губернаторства з центром у Кракові.

Про це йдеться в постанові від 1 листопада 1939 р. Священного Синоду «Св. Православної Церкви в кордонах Західної України і Західної Білорусії, в складі Високопреосвященних - Олександра, архиєпископа Поліського і Пінського та Олексія, архиєпископа Волинського і Крем'янецького, а також постанови від 15 грудня 1939 р. Священного Синоду «Св. Православної Церкви в межах Західної України і Західної Білорусії, у складі Преосвященних: Олександра, архиєпископа Поліського і Пінського, Олексія, архиєпископа Волинського і Крем'янецького, і Симона, єпископа Острозького» [86, с. 617-620].

Під час засідання Священного Синоду, яке відбулося 1 листопада, було констатовано, що «у зв'язку з військовими діями і приєднанням Західної України і Західної Білорусії до СРСР» і розділом колишньої Польщі з п'яти її єпархій чотири опинилися на територіях, «включених у склад СРСР». Оскільки ж «Священний Синод Православної Польської Церкви опинився тут без проводу, але з двома своїми членами», то на обов'язку їх лежить «даліше канонічне улаштування на вищезгаданій території церковного життя». Для цього слід було «подбати про створення тут Вищого Церковного

Керівництва, щоб церковне життя чотирьох єпархій було забезпечене від анархічного стану і було кероване якнайкраще в нових умовах свого буття й існування». Далі священний Синод постановив: «ПРОДОВЖИТИ в цих межах діяльність Священного Синоду Православної Церкви в Польщі, як вищої Церковної Влади в цих межах» в складі архиєпископів Олександра і Олексія, з включенням до його складу на засадах кооптації Симона, єпископа Острозького. Про це рішення Священного Синоду вирішено було за першої нагоди повідомити «його Блаженство Блаженнішого митрополита Діонісія» [86, с. 617-618].

Впродовж листопада-грудня 1939 р. православний єпископат в межах територій, окупованих СРСР, провів кілька засідань [318, с. 166-171]. Під час них було створено тимчасовий Синод як керівний орган цією частиною Церкви. Наступним стало рішення про організацію Синоду з включенням до його складу, окрім двох правлячих єпископів, вікарія Симона Івановського [86, с. 617-619]. Зміст цього документа, зокрема спосіб подачі слова «продовжити» великими літерами, однозначно свідчить про те, що ці православні ієрархи з приєднаних до СРСР західноукраїнських і західнобілоруських земель мали твердий намір і надалі діяти на засадах канонічної єдності з митрополитом Діонісієм.

Зазначимо, що владика Полікарп як другий вікарій Волинсько-Кременецької єпархії з нез'ясованих обставин не брав участь в роботі цього Синоду.

Наприкінці 1939 р. стало зрозуміло, що необхідно визначитися щодо парафій Ковельського і Любомльського повітів, які перед війною були виведені зі складу Волинської єпархії ПАПЦ і включені до Варшавсько-Холмської. Зрештою, Синод єпископів Західної України і Західної Білорусі постановив повернути їх до складу Волинсько-Кременецької єпархії. Крім цього волинському архиєреєві було підпорядковано кілька парафій, які діяли на території Галичини, а також Почаївську лавру з усіма скитами і Здолбунівським заїздом [86, с. 619-620]

До питань канонічно-юрисдикційного характеру додалася проблема з налагодженням церковного адміністративного апарату. Так, зі встановленням радянської влади довелося скоротити більшість службовців Волинської духовної консисторії, оскільки з її передвоєнного штату залишилося лише 3-4 особи [177, с. 177]. Фактично вона перестала існувати. Замість неї було утворено Волинське єпархіальне управління. Водночас виникали труднощі з оплатою праці його співробітників, оскільки внески від парафій майже не надходили. Високий рівень оподаткування парафій та духовенства руйнував економічне підґрунтя їхнього існування. Іншим болісним ударом по Церкві стало припинення діяльності її духовних навчальних закладів.

Частина православних кліриків використала перші тижні і місяці існування нового політичного режиму для порятунку втечею на Захід. Цим, на їхнє переконання, вони уникали неминучої смерті. Так, новий німецько-радянський кордон перейшли священники В. Сагайдаківський [146, с. 117], Й. Василів, І. Кремінський [145, с. 256-259], М. Малюжинський [137, с. 159] та багато інших. Пізніше частина з них повернулася й увійшла до складу УАПЦ на чолі з митрополитом Полікарпом.

На початку 1940 р. радянська влада активізувала заходи, спрямовані на вирішення питань, пов'язаних з юрисдикційним статусом Православної Церкви в Західній Україні і Західній Білорусі, оскільки наявність значної кількості її вірних, розгалуженої парафіяльної мережі, багатьох чернечих осередків вимагали дій, які б відповідали її політичному курсу.

Щоб охарактеризувати їх, варто, по-перше, зупинити увагу на його тогочасних наслідках у СРСР. Так, дослідники історії російського православ'я доводять, що напередодні німецько-радянської війни кількість храмів і священнослужителів РПЦ складала приблизно 5% від рівня кінця 1920-х рр. [364, с. 116-118]. На початку 1940-х рр. у 25 областях Російської Федерації не діяло жодного православного храму, а в 20 їх функціонувало не більше, як по 5 [271, с. 57; 272, с. 19]. Протягом 1930-х рр. кількість священників у СРСР зменшилася на 95% [285, с. 169]. За підрахунками деяких

західних дослідників, між 1918 та кінцем 1930-х рр. у СРСР загинуло майже 42 тис. православних священнослужителів [285, с. 168]. За іншими підрахунками, їхня кількість наближається до 50 тис. [285, с. 170-171].

У 1935 р. перестав діяти Синод, оскільки більшість його членів опинилася у в'язницях і концтаборах. Митрополит Сергій управління всіма єпархіями здійснював за допомогою свого вікарія єпископа Дмитрівського Сергія Воскресенського та канцелярії, до штату якої входили один секретар і одна друкарка [356, с. 104]. На літо 1939 р. з усіх ієрархів РПЦ на волі залишилися тільки чотири – патріарший місцеблюститель, митрополит Московський Сергій Страгородський, митрополит Ленінградський Олексій Симанський, архієпископ Петергофський Миколай Ярушевич, керуючий Новгородською і Псковською єпархіями, а також архієпископ Дмитрівський Сергій Воскресенський [356, с. 106]. Повноцінних єпархій як адміністративних одиниць Церкви майже не існувало, а розрізнені парафії нерегулярно контактували з Московською Патріархією.

Водночас у Радянській Україні на 1936 р. діючих культових приміщень від їхньої кількості в дожовтневий період зменшилося приблизно на 90%, а 1939 р. на її теренах збереглося 3% парафій із числа дореволюційних. На Вінниччині, Донеччині, Кіровоградщині, Миколаївщині, Сумщині, Хмельниччині не залишилося жодної діючої церкви, а на Луганщині, Полтавщині та Харківщині функціонувало по одному храму [271, с. 56]. На початок 1939 р. у Радянській Україні не було жодного православного архиєрея [239, с. 52-53].

Ситуація в релігійній царині СРСР зазнала значних змін восени 1939 та влітку 1940 рр., коли після приєднання до нього Західної України, Західної Білорусі, країн Прибалтики, Бессарабії та північної Буковини увійшло більше 7 млн. 500 тис. православних, об'єднаних у парафії та єпархії. За рахунок тогочасних територіальних набутоків загальна кількість діючих православних церков у країні збільшилася на 3 350 [364, с. 102]. На цих територіях діяли 64 православні монастирі, 19 з яких – на теренах Західної України, а також

низка духовних навчальних закладів, релігійних видавництв, церковних бібліотек тощо [111, с. 298].

Усвідомлюючи факт значного впливу релігії на свідомість переважної частини населення, а також авторитет його Церков, радянське керівництво під тиском обставин, переважно військово-політичного характеру, спочатку не вдалося до цілковитого й форсованого перенесення на прикордонні території всієї моделі ідеологічного впливу на населення, зокрема його атеїзації, відпрацьованої в минулі десятиліття в СРСР. Воно, здійснюючи тиск на всі конфесії, приступило до внутрішньої трансформації Православної Церкви, яка полягала у скороченні її парафіяльної мережі, економічному та моральному тиску на церковно- та священнослужителів, демонтажі системи підготовки кадрів духовенства, розоренні та доведенні до жалюгідного стану чернецтва, а також зовнішньої трансформації – зміни юрисдикції, тобто підпорядкування Московській Патріархії.

В питанні зміни юрисдикційного статусу Православної Церкви в Західній Україні збіглися інтереси вцілілої ієрархії РПЦ і радянського керівництва. Так, свого часу вона не визнала автокефалії Православної Церкви в Польщі, наданої їй Константинопольською Патріархією 1924 р., і була схильна до того, щоб приєднати до себе її спадок, який опинився в межах СРСР. Радянське ж керівництво, не збираючись відмовитися від свого традиційного курсу щодо релігії і Церкви, спрямованого на обмеження її впливу на населення, а згодом – на остаточне знищення, не допускало можливості продовження юрисдикційної залежності православних західноукраїнських земель від релігійного центру, який знаходився поза межами Радянського Союзу – у польському Генерал-губернаторстві [331 с. 295-296].

В цьому своєрідному тандемі ініціатива та пріоритет належав владним структурам СРСР – партійним, державним, каральним, оскільки без їх санкцій, зокрема відповідних дозвільних документів НКВС, уцілілі православні владики не зважилися б ні на які самостійні кроки. Хоча їх

становище було драматичним, принизливим та гнітючим, вони вимушено піддалися маніпуляційному впливу радянського керівництва [331, с. 296].

Для вивчення ситуації на новоприєднаних до СРСР єпархій Західної України та Білорусі з Москви на Волинь був відряджений архієпископ Дмитровський Сергій Воскресенський. Його завданням було схилення місцевих православних ієрархів до усвідомлення невідворотності їхнього підпорядкування Московській Патріархії, яке всім православним загалом мало сприйматися як «поєднання» з нею. З цього приводу І. Власовський небезпідставно наголошував: у Москві вважали, що оскільки підпорядкування Московській Патріархії «єпископів цієї чи іншої Церкви тягне за собою підпорядкування Москві і цілої тієї Церкви», тому «не питали згоди ані духовенства, ані вірних, соборів для рішення питання про зміну церковної юрисдикції не скликали» [177, с. 196].

Наступником місії архієпископа Сергія став архієпископ Петергофський Микола Ярушевич [369, с. 11]. У приватних розмовах з архиєреями він переконував їх зректися польської автокефалії як такої, що припинила існування з падінням Другої Речі Посполитої. На підтвердження відмови від підпорядкування митрополиту Діонісію єпископам пропонували скласти відповідні заяви на ім'я патріаршого місцеблюстителя, митрополита Сергія.

Одним з інструментів впливу на західноукраїнське духовенство, зокрема його єпископів, сталінський режим обрав фіскальні важелі, оскільки їх змусили сплачувати величезні податки. Про те, як це відбувалося зазвичай, у своєму щоденнику за вересень 1940 р. так занотував православний священник Максим Федорчук: «Мене, як і інших священників, викликано до району для зізнання доходів. Я розумів, що зізнання переведеться до зізнання на підставі даних. Ні. Після кількох різних, ніби комедійних формалістик, запитали: скільки є віруючих, які доходи, покепкували над духовенством і Богом, а потім підсунули раніше написаний протокол на 6500 карбованців доходу. Цей протокол маєш підписати: «Не подобається, так ще добавимо! –

отримую відповідь. Досить того... Протокол я підписав» [134, с. 33]. Дещо пізніше, 3 грудня він так охарактеризував реалії повсякдення вірян своєї парафії: «Порожнеча. Народ озвірів. Привозять до кооперативу трохи хламу – бійки, сварки, нарікання, прокльони. Один одного ще й далі пхне в яму. Що буде, невже має загинути народ, наш богатир-народ, що протягом свого існування вже мав у себе багато різних наїзників, грабителей, дикунів? Ні!. Були часи ще гірші, ще лютіші, але наш нарід виходив переможцем... Ситуація стала грізною. Боюсь, щоб і мені не довелося посидіти. Шкода буде залишати народ без опіки. Народ мені довірився, шукає підтримки, як тільки можна всіх заспокоюю, хоч сам ніколи не спокійний» [135, с. 40].

У 1940 р. архієпископ Олексій Громадський отримав повідомлення про необхідність сплати 22 тис. карбованців. Тільки після «корекції» його ставлення підпорядкуванню РПЦ цю суму було зменшено до 5 тис., тобто приблизно в чотири рази [86, с. 639].

Крім владики Олексія юрисдикцію Московської Патріархії над собою визнали Симон Івановський та Антоній Марценко. Водночас двоє єпископів - Полікарп Сікорський та Олександр Іноземцев не піддалися тиску, залишилися вірними присязі й зберегли підпорядкування Варшавському митрополитові Діонісієві. Безумовно, що непоступлива позиція цих владик загрожувала їхній безпеці. Збереглися свідчення про підготовку до їх арешту: за ними велося стеження, а також збирався компроментуючий матеріал. Покарання як для Полікарпа, так і для Олександра ставало неминучим, і лише випереджуючий напад гітлерівської Німеччини на Радянський Союз уберіг їх від трагічної розв'язки [246, с. 494].

Принципова позиція владик Олександра та Полікарпа обурювала патріаршого місцєблюститєля Сергія, який ніяк не міг утямити, чому ці єпископи дозволяють собі поводитися так незалежно [337, с. 226-227]. На них було накладено церковні заборони. На початку червня 1940 р. владика Олександра викликали в Московську Патріархію для доповіді про стан дорученої йому Поліської єпархії [86, с. 621]. Усвідомлюючи власну

канонічну відповідальність, а також небезпеку для життя, він відмовився від цієї поїздки.

Отже, митрополит Сергій не міг зрозуміти мотивації впертого уникнення цими західноукраїнськими православними владиками підпорядкування Московській Патріархії, а вони, у свою чергу, хоча й володіли певною інформацією про стан релігії та її інституцій у СРСР, усе ж були далекими від усвідомлення масштабів тієї катастрофи, якої вони зазнали. Хоча двоє православних ієрархів уважно спостерігали за тим, що відбувається в суспільно-політичному житті регіону, зокрема його релігійній царині, усвідомлювали, що це суттєво відрізняється від тих умов, у яких їм прийшлося діяти в минулі два десятиліття у Польській державі, але виявилися стійкими, негіддатливими, незважаючи як на цькування, так і на вмовляння.

Водночас переконливими свідченнями деморалізованого, пригніченого стану самого місцеблюстителя патріаршого престолу митрополита Сергія, а також того, що радянський режим використав і його, і рештки Московської Патріархії як інструмент антиукраїнської і, власне, антицерковної політики, є його спілкування восени 1939 р. з єпископом Пантелеймоном Рожновським та влітку 1940 р. з архієпископом Олексієм Громадським.

Так, коли єпископ Пантелеймон приїхав до Москви для зустрічі з ієрархами РПЦ, то митрополит Сергій, який супроводжував його під час огляду московських церков, прошепотів йому на вухо: «Владика, помоліться спочатку, не я вас везу храми оглядати, а нас везуть... Куди нас везуть, сам не знаю» [364, с.113]. Коли ж під час перебування в Москві у червні 1940 р. архієпископ Олексій дізнався, що всього в Радянському Союзі залишилися чинними тільки чотири православні архиєреї, і всі вони були тільки «на корінних російських землях, а на Україні, чи деінде – ні одного», то для нього це було «таким шоком», що він із відчаєм запитав митрополита Сергія: «А куди ж поділася решта архиєреїв? Що діється з «нечинними» владиками?!». Відповіддю стало побіліле від страху обличчя

місцєблєуститєля патріаршого престолу, закриті ним лівою рукою уста та вказання правицею на стіни, де могли бути «підслуховуючи апарати», «замасковані в стінах» [297, с. 483].

Незважаючи на відсутність згоди всіх єпископів ПАПЦ на приєднання, керівництво РПЦ вдалося, зокрема, до перекроювання меж єпархій. Хоча формально це подавалося як їх пристосування до нового цивільного адміністративного поділу, але насправді уможливило обмеження повноважень чи взагалі усунення небажаних єпископів. Зокрема, владика Полікарп залишився у Луцьку, але вже став іменуватися вікарієм Володимир-Волинським. Він публічно не протестував проти такого титулування, вичікував, сподіваючись на зміну політичної ситуації.

Восени 1940 р. усі єпархії ПАПЦ в Західній Україні і Західній Білорусі було включено до складу Західного екзархату РПЦ. Його центр розмістився у Луцьку. Очолив його архієпископ Микола Ярушевич [254, с. 99 - 100].

До його складу входили парафії Волинської, Тернопільсько-Галицької, Гродненсько-Віленської та Поліської єпархій. 28 жовтня архієпископа Миколая було призначено керуючим найбільшою в екзархаті Волинською єпархією. У березні 1941 р. його було підвищено до сану митрополита Волинського. Відтоді владика Олексій Громадський мав іменуватися архієпископом Тернопільським і Кременецьким. Антонія Марценка було перепідпорядковано Волинському правлячому архиєреєві. Єпископ Полікарп став єпископом (вікарієм) Володимир-Волинським [177, с. 197].

Спочатку резиденція екзарха знаходилася в причтовому будинку настоятеля Луцького собору, а з грудня він перебрався в споруду, де знаходилося обласне управління НКВС [86, с. 643; 354, с. 99-100]. Вибір цього приміщення для резиденції екзарха показовий. По-перше, він засвідчував цілковиту залежність московських владик від чинної влади і підпорядкованість їй, а, по-друге, гарантував тотальний контроль за всіма їх діями. Зрештою, він був принизливим і цинічним за своїм характером.

Іншою складовою підпорядкування православ'я західноукраїнського регіону Москві стало активне творення нової генерації єпископату з числа місцевих російських чи проросійськи налаштованих кліриків, які невдовзі мали замінити не цілком лояльних владик. Першим із них став архимандрит Дамаскин Малюта. У серпні 1940 р. у Москві його рукоположили в єпископа Житомирського. Цією висвятою, стверджував І. Власовський, Московська Патріархія зондувала реакцію сталінського режиму стосовно можливості реанімації церковних структур у Радянській Україні [177, с. 197].

Утворення Тернопільсько-Галицької православної єпархії мало приховану експансіоністську мету – ієрархія РПЦ за намовою радянського режиму вже тоді здійснила перші підготовчі кроки до ліквідації ГКЦ. На початку 1941 р. екзарх Микола Ярушевич особисто відвідав Львів і пізніше виклав свої міркування щодо її майбутнього в доповіді місцеблюстителеві патріаршого престолу Сергієві. Для реалізації цього плану керівництво РПЦ постановило висвятити на єпископа Львівського ще одного москвофіла – архимандрита Пантелеймона Рудика. За ним залишили керівництво Почаївською лаврою як кадрове та фінансове джерело для реалізації проекту ліквідації ГКЦ.

Основну ставку в насадженні російського православ'я в Галичині митрополит Микола робив на промосковське волинське духовенство, оскільки іншого кадрового потенціалу він не мав. Лише початок війни зупинив церковну русифікацію Галичини.

Висвята Пантелеймона зумовила чергові зміни церковно-адміністративних меж на території Волині. Так, стрімко втрачав свої позиції владика Олексій. Московська Патріархія доручила йому керівництво парафіями лише Рівненсько-Кременецької єпархії. Олександр Іноземцев наприкінці квітня 1941 р. отримав від влади РПЦ наказ про звільнення за штат [86, с. 635-636].

За тиждень до початку німецько-радянської війни в Свято-Троїцькому соборі Луцька митрополит Микола у співслужінні з іншими єпископами

рукоположив в єпископа Пінського архимандрита Веніаміна Новицького. Він, вихованець почаївського чернецтва, мав замінити у Пінську владикау Олександра. Під час служби екзарх вкотре запитав у єпископа Полікарпа, коли він складе прохання про приєднання до РПЦ [86, с. 648]. Акцентуємо, що російські дослідники трактували участь Полікарпа в цій хіротонії як визнання юрисдикції Московської Патріархії [356, с. 124].

Пізніше один із безпосередніх свідків тих подій – протоієрей С. Грушко, авторитетна постать у середовищі православного кліру Волині, згадував, що митрополит Миколай грубо поводився з владикою Полікарпом, він не раз «люто кричав на нього й осатаніло тупав ногами» [297, с. 479 -480].

Цікаве свідчення про обставини та мотивацію відмови владика Полікарпа від підпорядкування Московській Патріархії знаходимо в наративі «Спогад» за підписом о. Л. Д-ий, який міститься в першому томі Мартирології українських Церков. У ньому йдеться що у липні 1940 р. його автор під час зустрічі з владикою Полікарпом у його помешканні у Луцьку почув від нього наступне: «Їздить московський архиєрей і намовляє наших єпископів зректися автокефалії. Їхати до Москви і там на колінах благи місцеблюстителя патріяршого престолу митрополита Сергія про прийняття (воз'єднання) нас в лоно Московської патріярхії. Ви ж посудіть, о. Леонід, – продовжував єпископ – яка хитрість. Не сьогодні-завтра німець обов'язково вдарить по більшовиках і у них, у більшовиків, – мотлох, а не армія, хоч і мають танки, а вже вірності собі вимагають». Після короткої паузи він додав: «Що далі буде, побачимо... Нарешті все одно я зречення автокефалії не підпишу і до Москви не поїду, бо мені, як українцеві, нема чого туди їхати. Гірше не буде, як є» [86, с. 638].

За цим «Спомином», симптоматичною була його поведінка під час виборів до Верховної Ради УРСР та Верховної Ради СРСР. По-перше, він демонстративно примусив «посланців-агітаторів» ставитися до себе з належною повагою, а на докір дружини отця Степана Грушка, що він такою, ледь не зухвалою, поведінкою, «наражає себе на велику небезпеку», весело і

відчайдушно відповів: «Українському владіці інакше й не годиться. Петлюрівського духу з мене ніхто вже не видмухне, а для таких у більшовиків один кінець: амба (розстріл), або на Сибір. Краще ж вмерти з випростованим хребтом, ніж у три погібелі зігнути» [86, с. 641].

Пригадував він і те, що коли 15 червня 1941 р. після завершення хіротонії на єпископа архимандрита Веніаміна у Луцькому соборі митрополит Миколай «притишеним голосом», оскільки богослужіння у храмі ще тривало, звернувся до єпископа Полікарпа: «Владика Полікарп! Коли ви підпишете декларацію про зречення автокефалії і про приєднання до Московської Патріархії? – Ви відтягуєте і відтягуєте. Мені потрібен ваш підпис на декларації», він, проігнорував його, промовивши: «Не місце тут про це розмовляти» [86, с. 645].

Отець Леонід пригадував, що під час його відвідин владика Полікарпа 20 червня 1941 р. він розповів, що впродовж цього дня митрополит Миколай двічі звертався до нього з вимогою підписати декларацію про підпорядкування Московській Патріархії, але він відмовив йому в цьому, оскільки був переконаний, що от-от почнеться війна. Він заспокоював отця Леоніда, який жив в очікуванні покарання за нелояльність щодо політики митрополита Миколая. Він, зокрема, говорив йому: «Кріпіться, отче, не сьогодні – завтра буде війна з німцями. Радянське військо не буде з німцем битись. Вас не встигнуть вивезти» [86, с. 646].

Для розуміння позиції владика Полікарпа стосовно питання підпорядкування Московській Патріархії значимим є документ, виявлений А. Смирновим у Варшавському Архіві Православної Митрополії ще за 12 січня 1940 р. Це його лист Олексію Громадському, у якому, зокрема, йшлося, що «вирішення такого важкого питання, як прилучення до іншої церковної юрисдикції, я лічу ще не своєчасним, бо «поспішиш – людей насмішиш», як каже народна мудрість, та ще «не уявися, что будет». Треба подождати до того часу, коли будуть установлені постійні державні границі, призначені компетентними чинниками Європи. Коли такі границі будуть, тоді я

підпорядкуюсь тій церковній юрисдикції, в границях якої я буду мешкати» [319, с. 156].

Важливою щодо розуміння релігійно-церковних процесів на теренах Західної України, зокрема й Волині, напередодні німецько-радянської війни є характеристика Православної Церкви, висловлена греко-католицьким єпископом Йосипом Сліпим під час архиєрейського Собору ГКЦ 1941 р. [8, арк. 91-105]. У його звіті стверджувалося, що з приїздом до Луцька митрополита Миколи здійснено зміни в юрисдикції та титулуванні наявних на Волині православних єпископів. Так, Олексій Громадський утратив позиції й став іменуватись Галицько-Тернопільським архиєреєм. Він вважав владика Олексія освіченим єпископом. Полікарпа Сікорського в цьому документі названо свідомим українцем, який у свій час був директором департаменту уряду Симона Петлюри, за Польщі належав до групи «певняків», а також створив комісію та інститут перекладу богослужінь українською мовою. Дамаскіна названо Ковельсько-Любомльським єпископом. Його було охарактеризовано як розумного та начитаного, доброго адміністратора та співбесідника, однак із лихою славою через порушення принципів моралі. Найбільшим авторитетом серед православних єпископів, на думку Йосипа Сліпого, був Симон Івановський, який, однак, у національному питанні стояв на антиукраїнських позиціях.

У цьому звіті повідомлялося, що висвячений у Москві на єпископа Львівського галицький русофіл Пантелеймон Рудик служив у Львові на початку травня 1941 р. Згодом він здійснив поїздку до кількох православних парафій у Галичині і повернувся назад у Почаївську лавру. Йосип Сліпий стверджував, що призначення Московською Патріархією православного єпископа у Львів стало складовою акції проти ГКЦ, яку таємно організував й спрямовував НКВС.

Напередодні війни з Німеччиною Московська Патріархія підвищила до сану архиєпископів Симона Івановського та Антонія Марценка. Олексій Громадський отримав титул архиєпископа Кременецького і Рівненського.

Дамаскин Малюта виїхав у Чернівці, куди був призначений єпископом. У цих рокировках владика Полікарп Сікорський залишався у Луцьку, але з титулом єпископа Володимир-Волинського. Він і надалі виконував функції вікарія Волинської єпархії.

Аналіз усіх трансформацій, які зазнала Православна Церква у західноукраїнському регіоні, засвідчує, що вони вповні кореспондувалися з тими роз'ясненнями, котрі отримали партійно-радянські функціонери у Луцьку відразу після прибуття на Волинь архиєпископа Миколая. За ними, призначення на Західну Україну цього архиєрея з Москви означало підпорядкування православ'я на цих землях місцеблюстителю патріаршого престолу, митрополиту Сергію, а це, по-перше, мало за мету розірвати його зв'язок з митрополитом Діонисієм, бо «для совєцької влади небажаний зв'язок із загралицею»; по-друге, з'являється можливість впливати на Церкву через свою «совєтську» людину, яким є митрополит Миколай; по-третє, хоча кінцевою метою радянської влади є ліквідація Церкви, але робити це вона мусить дуже поволі й обережно, враховуючи сильну прив'язаність до неї місцевого населення. Відтак на «першому етапі ліквідації комунізм мусить опанувати церкву з середини» [128, с.95-96].

Отже, приблизно 22 місяці урядування радянського режиму на західноукраїнських землях стали часом важких випробувань як для всієї їх православної спільноти, так і для владика Полікарпа Сікорського. Йому потрібно було, зокрема, осмислити чинники, перебіг та наслідки тих юрисдикційних і внутрішніх трансформацій, яких зазнавала Православна Церква, та визначитися з позицією щодо них. Він мислив і діяв виважено, обережно, але водночас принципово, оскільки не мав будь-яких ілюзій щодо чинної влади, зокрема ставлення до релігії та її інституцій.

Після початку у вересні 1939 р. Другої світової війни і знищення польської державності єпископат Православної Церкви Західної України мав твердий намір продовжити свою діяльність у канонічному зв'язку зі своїм першоєрархом митрополитом Діонисієм. Із цією метою було створено

тимчасовий Синод, а також ухвалено рішення, які мали врегулювати невідкладні питання церковного управління. Однак на початку 1940 р. радянський режим активізував свою діяльність, спрямовану на зміну її юрисдикційного центру – Варшавської Митрополії Православної Церкви, включеного до Німеччиною польського Генерал-губернаторства, та підпорядкування Московській Патріархії.

Наслідком реалізації чинною владою щодо Православної Церкви цього регіону комплексу заходів силового характеру, зокрема морально-психологічного тиску, а також використання нею «поєднавчої» діяльності ієрархів РПЦ, стало підпорядкування їй трьох із п'яти архиєреїв західноукраїнських теренів. Водночас двоє православних владик – Олександр Іноземцев і Полікарп Сікорський цього уникли. Вони ніяких декларацій про «молитовно-канонічне поєднання з Матір'ю-Церквою Московською» не підписували і для його оформлення до Москви не їздили.

Відтак, єпископ Полікарп виявився одним із двох західноукраїнських православних архиєреїв, які не визнали над собою влади Московської Патріархії. Його ставлення до цього акту мало принциповий характер, оскільки було пов'язане з досвідом багатолітньої різнопланової еkleзіальної та громадської діяльності, спрямованої на українізацію православ'я, а також імплементацією її набутоків у духовно-культурний простір автохтонного населення регіону. Високий рівень національної свідомості, освіченості, значний життєвий досвід, а також такі риси характеру, як твердість у дотриманні переконань, здатність приймати самостійні, глибоко осмислені рішення, стали запорукою впевненості владика в згубності визнання над собою юрисдикції Московської Патріархії, а також у немічності та незначній тривалості радянського режиму, зокрема через наближення його війни з Німеччиною.

Він, зрештою, як і всі інші православні архиєреї, відкрито не конфронтував із чинною владою, публічно лояльно ставився до посланців РПЦ, але протидіяв насиллю тактикою впертих перманентних відтермінувань

свого підпорядкування Московській Патріархії. Є підстави для твердження, що вона себе виправдала, по-перше, через незацікавленість відповідних органів радянської влади в тогочасних гучних ексцесах на релігійному ґрунті, а, по-друге, що її репрезентанти не встигли здійснити щодо нього відповідних санкцій унаслідок неочікуваного наступу німецького війська.

Полікарп Сікорський виявився одним із тих двох православних ієрархів західноукраїнського регіону, які не піддалися партійно-радянській практиці ліквідації Церкви шляхом «опанування» її «зі середини». Навіть володіючи обмеженою інформацією про реальний стан релігії і Церкви в СРСР, але будучи людиною досвідченою, спостережливою, він усвідомлював, що православні архиєреї – емісари РПЦ є особами несамостійними, заляканими, а Московська Патріархія інструментально використовується партійно-радянською владою для упокорення православних українців. Це було засадою його впевненості у правильності вибору поведінки щодо церковної юрисдикції, підтримки найближчого кола однодумців і, зрештою, готовності прийняти покарання за нього.

3.2. Місія владики Полікарпа у процесі інституалізації УАПЦ формації 1942 року

Вибух німецько-радянської війни докорінно змінив політичну ситуацію у світі, оскільки в смертельному двобої зійшлися подібні між собою політичні режими [303, с. 808-809]. До кінця червня 1941 р. німецьке військо окупувало найголовніші міста Волині. Через два тижні після початку війни було захоплено території по радянсько-польський кордон середини 1939 р., а 9 липня було взято Житомир. Відтак, на початку липня край повністю знаходився під німецькою владою. В перші місяці німецької окупації розпочалося спонтанне відродження Церкви: ініціативні групи вірних відкривали храми, відновлювали їх, повертали до них переховувані церковні

речі, вони наповнювалися значною кількістю мирян, зокрема молоді [280, с. 97].

Після того, як німецько-радянський фронт просунувся далі на Схід, західноукраїнські землі, зокрема Волинь, поступово опинилися в епіцентрі українського національно-церковного руху. В результаті встановлення німецького окупаційного режиму Волинь увійшла до складу рейхскомісаріату «Україна» та була відділена кордоном від Холмщини й Підляшшя і всієї Варшавської Митрополії, де процес українського національно-церковного відродження відчутно просунувся вперед. Призначення рейхскомісаром в Україну Е. Коха, відомого як жорстокого правителя, також внесло в нього свої корективи [240, с. 135].

Отже, очікування змін, викликаних відступом радянського війська і встановленням німецької цивільної адміністрації, вимагало вирішення справ у дуже важливій ділянці – церковній. Як зазначав канадський дослідник Олег Герус, у цьому процесі були задіяні три сили, представлені православними ієрархами Олексієм Громадським, Полікарпом Сікорським та Іларіоном Огієнком [371, с. 100]. Загалом церковно-громадський провід був налаштований проти залежності як від Московської Патріархії, так і Варшавської Митрополії [174, с. 97]. Надії на це давала невизначена ситуація перших тижнів окупації, оскільки німці не виявляли чітко своєї позиції в релігійно-церковній царині через розгортання воєнних дій проти СРСР.

Тільки з часом з'ясувалося, що їхня політика в цій значимій сфері життя населення окупованих територій була зорієнтована на реалізацію наступних основних завдань: підтримка певного рівня релігійного життя як ворожого більшовизму; встановлення тотального контролю за діяльністю релігійних організацій; сприяння дробленню традиційних церковних структур та запобігання консолідації їхніх лідерів; недопущення створення уніфікованих конфесій; максимальне використання релігійних об'єднань в інтересах Німеччини, а також подальша поступова примусова зміна християнської віри на нехристиянську неязичницьку [333, с. 91; 319, с. 149].

Проголошення ОУН під керівництвом С. Бандери 30 червня 1941 р. у Львові Української Держави стало виявом політичних ілюзій її очільників щодо німецької політики. На Волині єдиним православним єпископом, який публічно вітав цю подію, виявився владика Полікарп. 10 липня 1941 р. він оприлюднив «Архипастирське послання преосвященнішого Полікарпа єпископа Луцького до всіх українців, сущих на Волині». В ньому він жодним словом не згадав про німців, а свій титул подав так, яким він був до початку війни. Цим він публічно засвідчив про неналежність до Московської Патріархії [66, с. 3-26]. В цьому посланні владика Полікарп закликав «будувати Самостійну Українську Державу» з єдиною Православною Церквою без партій і «боротьби між собою» [30, арк. 12]. «Любі мої діти!, – йшлося в ньому, – Велике Боже милосердя і справедливість приблизилася до нас. Довгі роки терпів наш многотраждальний народ наругу і знуцання над святою вірою православною і над його національними почуваннями, над його людською гідністю. У державі більшовицького антихриста терор і жах дійшов до нечуваних досі розмірів, у порівнянні з якими бліднуть переслідування християн за часів римських імператорів Нерона і Діоклетіана... Оце на наших очах справедливість Бога сповнилася... По нашій звільненій українській землі несеться радісний гомін... український народ із наболілої душі шле щиру молитву-подяку Всевишньому за своє визволення від більшовицької влади і за своє спасіння. Перед нами в блискучому промінні сходячого сонця сяє наша велика ідея: Один Бог, одна нація і спільна краща будучність. Сповнилась наша відвічна мрія. У городі князя Льва з радіовисильні несеться над нашими горами, нивами, ланами, над нашою так густо зрошеною кров'ю землею радісна вістка: проголошено самостійну Українську Державу. Разом з українським народом радіє і наша многотраждальна Церква. Відроджена у вільній українській Державі Українська вільна Православна Церква буде з народом одною нерозривною цілістю» [297, с. 475-476].

Послання мало широкий відгук серед національно свідомих православних українців. Його зміст, а також повага до того, що він нещодавно зайняв тверду позицію щодо невизнання підпорядкування Московській Патріархії, сприяли зростанню його авторитету. Сучасники тих подій пізніше писали: «факт трактування владики Полікарпа, як українського єпископа-патріота й людини непохитної цивільної мужности активом молоді української православної інтелігенції Волині», вивело його в число українських духовних лідерів [297, с. 483].

Упродовж липня 1941 р. ситуація щодо Православної Церкви в Україні залишалася невизначеною. Фактично її доля на Волині та в усій Україні під німецькою окупацією вирішувалася за її межами. Нацистський уряд вирішив не допускати на окуповані землі України як єпископів інших православних Церков, так і Варшавської митрополії Генерал-губернаторства. Міністерство східних територій під керівництвом А. Розенберга заборонило в'їзд на територію України, Білорусі й Прибалтики всім православним архиєреям, без різниці їх юрисдикції [297, с. 478].

У середині липня 1941 р. архієпископ Пінський Олександр відновив єднання зі своїм першоієрархом митрополитом Діонісієм. У листі, датованому 13 липня, він повідомляв його про себе та єпископа Луцького Полікарпа. Владика Діонісій використав це повідомлення як канонічну підставу для відновлення своєї юрисдикції на Сході. Для вияснення церковної ситуації на Волині було відряджено Юрія Мулика-Луцика [264, с. 50-53].

У цей час старшим за хіротонією на Волині залишався архієпископ Олексій Громадський, котрий у 1940 р. без дозволу свого кріарха приєднався до РПЦ. Митрополит Діонісій сподівався, що він як його висвяченець та довголітній правлячий архиєрей Волинсько-Кременецької єпархії ПАПЦ, а також постраждалий від радянської влади, відновить свій канонічний послух. Тому Ю. Мулик-Луцик на прохання голови Українського допомогового комітету у Варшаві полковника І. Поготовка, близького до екзильного уряду

УНР, погодився передати архієпископу Олексієві в Кременці листа і в'яснити його наміри. На початку серпня, попередньо відвідавши Луцьк, Ю. Мулик-Луцик прибув до Кременця і зустрівся із секретарем Волинської духовної консисторії Ф. Юркевичем. Аудієнція в архієпископа Олексія відбулася 3 серпня о 18 годині. Під час неї з'ясувалося, що владика не має наміру повертатися в юрисдикцію митрополита Діонісія й планує очолити Православну Церкву в українських землях під німецькою окупацією. Стало зрозуміло, що архієпископові відомі плани Іларіона Огієнка щодо Київської кафедри. Водночас Олексій Громадський не приховував негативного ставлення до єпископа Полікарпа [297, с. 483-485]. Більше того, у листі митрополитові Діонісію він обґрунтував вихід з-під його юрисдикції та доводив неканонічність самої польської автокефалії, ревним апологетом якої він був у 1920-1930-х рр. [200, с. 165].

Оскільки категоричної відмови від підлеглості митрополитові Діонісію в листі все ж не було, він і надалі сподівався, що його адміністратором в Україні стане саме архієпископ Олексій. Водночас, враховуючи церковні інтереси та вимогу українських церковних кіл Генерал-губернаторства, митрополит Діонісій ужив ряд запобіжних заходів. Так, декретом від 13 серпня 1941 р. він, як канонічний зверхник Волинської єпархії, розділив її на дві частини – Кременецьку на чолі з архієпископом Олексієм та Луцько-Ковельську під керівництвом владика Полікарпа, якому присвоювався титул архієпископа Луцького і Ковельського. Цим декретом керуючим Поліською єпархією залишився архієпископ Олександр Іноземцев. Також планувалося організувати на Східній Волині Житомирську єпархію [297, с. 495-496].

Імовірно, що зміст саме цього декрету став для архієпископа Олексія поштовхом до дій. Маючи у своєму підпорядкуванні чотирьох архиєреїв, він скликав 18 серпня 1941 р. у Почаївській лаврі Обласний Собор єпископів Православної Церкви в Україні [206, с. 178]. На ньому під головуванням архієпископа Олексія та за участю архієпископа Симона Івановського, єпископів Пантелеймона Рудика і Веніаміна Новицького розглядалося

питання церковної юрисдикції. Владики постановили: по-перше, «до помісного Собору Православної Церкви на Україні, у складі ієрархії, духовенства і мирян, уважати нашу Церкву і її ієрархію в канонічній залежності від Церкви російської»; по-друге, «привернути нашій Церкві права автономії і автономного управління; по-третє, «надати старійшому з наличних ієрархів Православної Церкви на Україні, архієпископу Олексію стосовно до 34 Апостольського правила права обласного митрополита»; по-четверте, «рахувати Екзархат в Західній Україні прикоротившим своє існування, а Екзархат митрополита Миколая, покинувшого свій Екзархат і єпархію Волинську і священно-архимандритство в Почаївській Лаврі на час великої небезпеки, утратившим свої уповноваження як по Екзархату, так і по єпархії і Лаврі» [86, с. 678-679].

Таким чином, православні єпископи, які перебували в юрисдикції Московської Патріархії впродовж 1940-1941 рр., спромоглися лише на відновлення автономного статусу Православної Церкви в Україні, спираючись на постанови Всеукраїнського Православного Церковного Собору 1918 р. Якщо взяти до уваги указ патріаршого місцеблюстителя, митрополита Сергія від 15 липня 1941 р. № 610 про призначення митрополитом Київським і Галицьким і екзархом всієї України митрополита Миколи [297, с. 495-496], факт позбавлення автономістами його попереднього титулу – екзарха західних областей України і Білорусі – був незаконним. Таку оцінку цього рішення обґрунтовано відстоював російський історик В. Ципін [356, с. 277].

Участі в роботі Почаївського Собору не брали два архієпископи – Олександр і Полікарп. І. Власовський з цього приводу писав, що владика Олександра не запросили на нього тому, що «Московська Патріархія почислила архієпископа Олександра за непідпорядкування їй за штат» [177, с. 205]. Очевидно, що єпископ Полікарп був поінформований про Собор єпископів у Почаєві, однак не вважав за потрібне брати участь у ньому, оскільки ще 3 серпня у своєму листі він обґрунтував свою думку з приводу

юрисдикції Православної Церкви в Україні. Владика вважав, що насильно накинута влада Московської Патріархії мусить бути відкинута, а єпископат у західних областях України повинен повернутися у підпорядкування митрополита Діонісія, ствержуючи: «те, що було насильно накинута, мусить бути відкинутим» [177, с. 205]. Цього листа було зачитано на Соборі єпископів у Почаєві, але аргументацію владика Полікарпа його учасники відкинули. Зрештою, раніше, 2 серпня 1941 р. архиєпископ Олексій Громадський листом на адресу Діонісія Валединського пояснював неможливість тогочасної юрисдикційної підлеглості Варшаві православних громад України [333, с. 93]. Отже, владика Олександр та Полікарп опинилися в опозиції до рішень єпископів автономної орієнтації на чолі з архиєпископом Олексієм.

Окремого аналізу заслуговують мотиви, які спонукали архиєпископа Олексія очолити консервативний церковний табір на Україні. З усіх архиєреїв краю він був найстаршим за хіротонією, мав вищу богословську освіту. Як досвідчений церковний діяч умів оцінювати ситуацію, йти на виправдані компроміси, водночас адекватно оцінював себе, зокрема адміністративні здібності. Звернемо увагу й на те, що владика Олексій володів ґрунтовними знаннями в галузі церковного права та богослов'я, однак етнічне походження в ньому поступалося пізніше набутій та міцно засвоєній російській духовній культурі, в якій він пройшов вишкіл у роки студій у духовних навчальних закладах Росії [157, с. 22]. У його світогляді національні почуття нівелювалися доведеним до абсолюту християнським космополітизмом.

Водночас владика Полікарп зміцнював свої позиції як духовний провідник в умовах активізації національно-визвольного прагнення. Так, 24 серпня 1941 р. він провів панахиду по жертвах масового розстрілу формуваннями НКВС в'язнів Луцької тюрми у перші дні війни. Участь у ній взяло 78 священники і десятки тисяч людей [140, с. 680].

Промосковське церковне угруповання на Волині поступово розкривало наміри щодо розвитку православ'я як у регіоні, так і всій Україні. На черговому засіданні, яке відбулося 21 серпня 1941 р. у Почаївській лаврі, Собор єпископів автономної орієнтації розглядав одне з важливих питань, яке потребувало вирішення через подальше просування німецьких військ на Схід. Наслідком цього стало те, що в зоні окупації опинилися всі українські території, які знаходились у складі СРСР. Під час цього засідання владика Олексій виголосив доповідь, у якій зазначалося, що на колишній підрадянській Україні доводиться зустрічати синодальних священників, живоцерковників, «самосвятів» (УАПЦ) і потрібно виробити ставлення до них [86, с. 679]. Єпископи автономної орієнтації ухвалили приймати перших і других у дійсному сані через звичайне та прилюдне покаяння, а «самосвятів, – знаходимо в четвертому пункті постанови, – як безблагодатних, не рахувати в священному сані і відмовляти їм в їх просьбах» [86, с. 680].

У той час, коли промосковськи налаштована церковна ієрархія розгортала свою діяльність, український національно-церковний провід на Волині перебував у стані дезорієнтації. В його середовищі були сподівання, що владика Олексій усе ж зважиться на національно свідомі кроки, однак цього не сталося. Прикриваючись демагогічними заявами, він проводив роботу, спрямовану на поширення контролю над православними всієї України. Навіть митрополит Діонисій усе ще сподівався на виправлення ситуації шляхом перемовин під час особистого візиту до Почаєва на початку вересня на свято преподобного Іова Почаївського, але німецька влада не дозволила йому це зробити.

Активний фігурант церковних процесів того часу І. Власовський із цього приводу пізніше писав, що окремі церковно-громадські діячі сподівалися на зміну позиції владика Олексія. Іншою вона виявилася у протоієрея М. Малюжинського, який із відступом радянських військ повернувся у Кременець. Там «на церковних зібраннях о. Миколай перший поставив питання про звернення до Блаженнішого Митрополита Діонисія для

полагодження церковної справи, - це тоді, коли інші церковні діячі вірили в можливість співпраці з архієпископом Олексієм, який мав би очолити незалежну ні від Москви, ні від Варшави Українську Православну Церкву»[137, с. 159-160].

Про особливості оточення владики Олексія писав у спогадах У. Самчук. Так, 10 вересня 1941 р. вони зі С. Скрипником на свято преподобного Іова Почаївського побували в Почаївській лаврі, де після богослужінь українська громадськість провела багатотисячний мітинг. Тоді до православних волинян із промовами звернулися С. Скрипник і У. Самчук. Прикметно, що архієпископ Олексій не тільки не проявив ознак зовнішньої ворожості до них, а й запросив до себе на обід. «За великим у вигляді «П» столом, – згадував Улас Самчук, – на головному місці сидів архієпископ Кременецький Олексій Громадський – солідна, плекана постать церковного ієрарха ще старорежимного виховання, праворуч і ліворуч від нього, зачинами, сиділо багато інших церковних осіб, між ними також два єпископи, прислані за більшовиків з Москви, які зісталися тут і, як казали, були оком і вухом НКВС» [147, с. 205]. Отже, архієпископ Олексій не уникав контактів із чільними діячами українського національно-церковного руху, яким був колишній посол до польського Сейму С. Скрипник. Характерним у цьому уривку є те, що відомий український письменник передав думку, що поширювалася серед населення про підозрілість оточення владики і його ймовірний зв'язок із радянськими спецслужбами.

Поступово ситуація в церковному житті Волині вияснювалася. В Рівному адвокат Іван Карнаухов у серпні 1941 р. створив Українську церковну раду, яка отримала назву «Українська Рада Довір'я на Волині» Хоча вона й не формувалася шляхом виборів представників від парафій, факт її появи свідчив про вихід національно-церковного руху з кризи і про його самоорганізацію. І. Карнаухов, репрезентуючи певні тогочасні настрої, виступав за створення УАПЦ й стояв на позиціях УНР [331, с. 317].

Так, під час її засідання 1 вересня 1941 р. було ухвалено: «Стоячи на тій непорушній основі, що Церква на Україні, як могутній фактор національно-релігійного і морального виховання народу, повинна бути Церквою національною і Українською, Рада Довір'я вважає, що такою Православна Церква могла би бути тільки тоді, коли вона буде незалежною, автокефальною» [331, с. 317].

Водночас творець АПЦ архієпископ Олексій практикував своєрідну багатовекторність комунікації, зокрема зберігав стосунки певного рівня і з митрополитом Діонісієм. Про це свідчить, зокрема, його листування. Так, 8 жовтня у листі до нього владика Олексій намагався пояснити, чому саме збережено молитовне єднання автономістів із Московською Патріархією. У відповідь митрополит Діонісій 23 жовтня писав: «Мови не може бути про підпорядкування Св. Православної Церкви церкві московській... Після звільнення Волині та інших земель, що входили в склад варшавської автокефальної митрополії з-під большевицької влади, поминовення мого імени там під час богослужень мусило бути запроваджене автоматично» [84, с. 4].

У цьому листі митрополит Діонісій також порушив важливу для владика Олексія тему поділу Волинської єпархії на Луцько-Ковельську та Кременецько-Рівненську і підвищення єпископа Полікарпа до статусу архієпископа Луцького і Ковельського. Він наголошував, що архієпископ Олексій помилився, вважаючи цей крок пониженням одного і підвищенням іншого. Митрополит Діонісій пояснював архієпископу Олексію зміну статусу Полікарпа виявом необхідної справедливості, враховуючи ставлення Москви до Олексія і Полікарпа. Поділ Волині на дві єпархії обговорювався ще в 1936 р., а здійснений був за її радянської окупації 1939-1941 рр. Тоді фактично й було утворено Кременецьку та Луцьку єпархії. Далі, стверджував митрополит, відкриваються нові перспективи, коли зміняться і зовнішні форми церковної організації.

Лист митрополита Діонісія був опублікований у лютому 1942 р. у луцькому часописі «Український Голос». Його оприлюднення співпало з необхідністю змістовної дискусії з представниками автономного православного напрямку. Публікацію, очевидно, санкціонував владика Полікарп, який і надав редакції часопису його копію.

Отже, владика Олексій, який прагнув відігравати провідну роль у церковному житті не тільки Волині, а й усієї України, усвідомлюючи непопулярність автономізму на Київщині, де в пам'яті народу ще жила традиція Церкви митрополита Василя Липківського, вирішив під виглядом прихильності до автокефалії оволодіти ситуацією. З цією метою у середині жовтня 1941 р. він встановив зв'язок з І. Карнауховим [297, с. 512]. На цей крок його підштовхнули настрої православних українців, які він уловив під час подорожі до Києва, де він спілкувався з представниками Всеукраїнської церковної ради та Всеукраїнської національної ради. Відтак, архиєпископ Олексій запропонував І. Карнаухову звернутися до архиєпископа Холмського і Підляського Іларіона з проханням бути кандидатом на Київський митрополичий престол.

Адвокат І. Карнаухов погодився стати представником громадської думки і разом з владикою Олексієм поїхати до архиєпископа Іларіона у Холм [297, с. 498]. Очевидно, що він щиро вірив у виправданість та ефективність такого кроку. Оскільки архиєпископу Олексію вдалося переконати голову цієї церковної ради у своїх еклезіально незалежницьких настроях, на початку жовтня вони прибули до Холмської кафедри. Перемовини між членами волинської делегації та владикою Іларіоном тривали впродовж трьох днів. Виробивши погоджувальні положення, архиєпископ Олексій та І. Карнаухов повернулися на Волинь. У цій ситуації владика Олексій дав надію українським православним діячам, заявивши, що відійде від церковних справ, якщо Іларіон займе престол у Києві.

На можливість подальшої співпраці з архиєпископом Олексієм сподівався також митрополит Діонісій [86, с. 681-683]. Тим часом

організаційне оформлення українського православ'я на Волині вирішувалося у столиці Рейху та Генерал-губернаторстві. Провідні кола УНР на чолі з президентом А. Лівіцьким та українське духовенство Варшавської Митрополії, маючи інформацію про напрями церковної політики Берліна в Україні, погодилися, що потрібно створити канонічний мінімум для майбутнього українського єпископату в юрисдикції митрополита Варшавського й у відповідний момент організувати незалежний церковний організм.

Заборона в'їзду до рейхскомісаріату «Україна» православним архиєреям стосувалася й архиєпископа Іларіона, який у співробітництві з владикою Полікарпом могли б створити ядро єпископату УПЦ. У такій ситуації найкращим варіантом було поширення влади Варшавського митрополита на зайняті німцями українські землі як протиставлення автономізму. Дозвіл включити до своєї юрисдикції області, з яких відступила Червона армія, Міністерство східних територій Рейху надало митрополитові Діонісію 2 листопада 1941 р. Канонічною підставою для цього послужив Томос Вселенського патріарха 1924 р. Пізніше стало зрозуміло, що німці погоджувалися лише на Тимчасову Адміністрацію Варшавської Митрополії на українських землях.

Урешті, після довгих очікувань, митрополит Діонісій листом від 13 листопада 1941 р. засудив підпорядкування архиєпископа Олексія і його єпископів Московській Патріархії, назвав Почаївський Собор «псевдо собором», а його постанови недійсними. Всю вину за «хаос у церковно-парафіяльному житті» ним було покладено на автономістів. Як вихід із цієї ситуації Діонісій просив «владику Полікарпа працювати в стислому контакті з владикою Олександром, як старшим єпископом Волинсько-Поліської провінції» [358, с. 8].

Призначення Полікарпа архиєпископом Луцьким і Ковельським несподівано спровокувало критику зі сторони діячів Галичини, котрі в міжвоєнний період належали до УНДО й опозиційно ставилися до політики

ВУО. Шостого листопада 1941 р. видання дистрикту Галичина «Львівські Вісті» опублікувало рефлексії доктора Степана Барана під заголовком «За будову національного життя на власних силах. У своїх намірах знайшов він піддержку і серед деяких людей з колишнього Волинського об'єднання. Україна має змогу впорядкувати відносини на церковній ділянці» [358, с. 8]. Він, побувавши в Холмі, вважав, що творення УПЦ повинне здійснюватися без впливів Москви та Варшави. У статті було наголошено, що Православна Церква вже від козацьких часів була політичним інструментом у руках Москви. Пізніше саме через Церкву пішло обмосковлення українського народу без особливої протидії українського православного духовенства. Згодом освічені священники і ченці з України розбудовували РПЦ. Політика переміщення духовних кадрів призвела, зрештою, до того, що в 1917 р., коли постала Українська держава, її православний єпископат зайняв ворожу до неї позицію. Це призвело до появи УАПЦ з єпископами-самосвятцями. До кінця 1930-х рр. сталінський режим майже повністю знищив Церкву, а її нечисленні недобитки пішли на співпрацю з радянськими каральними органами.

С. Баран вважав, що усунення німецькою армією російського панування в Україні відкриває шлях до упорядкування її церковної ділянки, незалежно від Москви. Це, мовляв, зрозуміла національно свідома й активна частина українського громадянства недавно звільнених українських земель, яка висунула гасло «Будуймо Рідну Церкву!». С. Баран мав на увазі осіб, які ініціювали публікацію відповідної статті в «Крем'янецькому віснику». В ній лунали заклики покінчити з русифікацією та полонізацією, звинувачення на адресу Волинської духовної консисторії, що не зуміла як слід протистояти войовничому польському римо-католицькому духовенству та польським світським «місіонерам» на чолі із сумнозвісним КОП-ом. Однак «Крем'янецький Вісник» виступив не лише проти промосковської церковної верхівки, але й проти варшавського митрополита Діонісія. «Річ у тому, – писав С. Баран, – що варшавський митрополит Діонісій Валединський стоїть

і даліше на становищі, що його канонічна влада сягає й на Волинь, по кордони недавньої Польщі і рад би засісти на митрополичому київському престолі. У своїх намірах знайшов він піддержку і серед деяких людей з колишнього Українського Волинського Об'єднання, сформованого волинським воєводою Юзефським, що недавно перейшли з Холмщини на Волинь. Вони й роблять заходи для створення там для себе окремого своєрідно відгородженого волинського пашалика... Митрополит Діонісій старається з'єднати собі й декого з волинських церковних єрархів. Для себе мав приєднати й вікарного луцького єпископа Полікарпа, українця, надаючи йому без порозуміння зі Собором єпископів, отже, неканонічно сан архиєпископа та доручаючи йому керування повітами: Луцьким, Ковельським, Горохівським, Володимирським і Любомльським. Цього єрархичного підвищення і приділу владиці Полікарпу західної частини Волині Собор волинських єпископів, що відбувся в Почаївській лаврі в днях від 18 до 23 серпня ц. р., не визнав» [158, с. 4].

Отже, С. Баран цією статтею задекларував позицію щодо розвитку українського православ'я тієї частини українських діячів, які зосередилися навколо архиєпископа Холмського і Підляського Іларіона. Ця група виступала проти підвищення статусу владики Полікарпа й упродовж кількох воєнних років між ними не було контактів.

Архиєпископ Олексій тим часом реалізовував власний план розбудови Церкви в Україні. Ним було висвячено нових єпископів, а також продовжено зондування церковного ґрунту в Києві. Як писав професор І. Власовський, він у другій половині листопада 1941 р. ще раз відвідав Київ. Проїжджаючи через Бердичів, владики Олексій відправив архиєрейську службу в присутності півтори сотні осіб, а в самому Києві його зустрічала обмаль вірян. Після візиту в гестапо він залишив місто [177, с. 210].

Натомість архиєпископ Полікарп реалізовував кроки з церковно-адміністративної розбудови підвладної єпархії. Так, першого грудня 1941 р. розпочала діяльність Луцька духовна консисторія. Спочатку вона

розташовувалася в будинку Чеснохресного братства, а пізніше мала переїхати в єпархіальний будинок за адресою: вул. Соборна, 3 [351]. У цей час владика Полікарп ще залишався на становищі єпархіального архиєрея.

Звістки про візит і переговори владика Олексія з архиєпископом Іларіоном та зміст постанов Собору автономістів від 25 листопада 1941 р. про Київську кафедру дійшли до Варшави на початку грудня. Українські церковно-політичні кола в порозумінні з митрополитом Діонісієм постановили діяти рішуче. Єдиним виходом із ситуації, що склалася, вони вбачали негайне призначення адміністратором Варшавської Митрополії в Україні архиєпископа Полікарпа [308, с. 149].

З цією метою члени Української церковної ради М. Корнилів-Василів та А. Шумовський переконали голову церковної ради І. Карнаухова скликати 13 грудня 1941 року у Рівному конференцію під назвою «Всеукраїнський Церковний Собор». І. Карнаухов сподівався, що це зібрання офіційно запросить архиєпископа Іларіона на посаду глави незалежної Української Церкви. Саме тому він виголосив промову, поінформувавши присутніх про поїздку до Холма, але не згадав архиєпископа Олексія як про свого супутника. Після цього він поставив на голосування питання прибуття владика Іларіона до Києва. Присутній на зборах С. Скрипник рішуче розвіяв ілюзії щодо такого варіанту розвитку подій і спромігся припинити безплідні дискусії з цього питання. Виступ відомого громадського діяча міжвоєнного періоду Неофіта Кибалюка переконав делегатів звернутися до митрополита Діонісія щодо призначення адміністратором владика Полікарпа [297, с. 508]. Наступного дня комісія у складі С. Скрипника, Н. Кибалюка та Ю. Мулика-Луцика уклала відповідне звернення до глави Варшавської Митрополії в Генерал-губернаторстві.

Декретом від 24 грудня 1941 р. митрополит Діонісій призначив архиєпископа Луцького Полікарпа, «Тимчасовим Адміністратором Православної Автокефальної Церкви на звільнених землях України» [177, с. 214].

Таким чином, наприкінці 1941 р. український національно-церковний рух вийшов з інституційної невизначеності й оформив статус українського православ'я у формі Адміністрації Варшавської Митрополії. Що ж до справи про Київський престол, то архієпископ Іларіон листом від 26 грудня 1941 р. подякував владі Олексієві й усьому Собору єпископів АПЦ, заявивши, що погодиться стати архієпископом Київським і кандидатом на Київський і всієї України митрополичий престол, якщо це буде УПЦ на засадах автокефалії.

Відтак, як доводить А. Смирнов, «Зі створенням Адміністрації Варшавської Митрополії в українських землях було започатковано процес конституювання УАПЦ» [319, с. 131]. Він акцентує, що у вітчизняній церковній історіографії на означення цієї еклезіальної структури утвердився термін «УАПЦ формації 1942 р.», яким часто послуговувався І. Власовський на противагу «УАПЦ формації 1921 р.». На нашу думку, переконливими є його аргументи стосовно її фактичної самостійності. Так, він поділяє позицію І. Власовського, котрий дійшов висновку, що юрисдикція митрополита Діонісія «по призначенні Владика Полікарпа Адміністратором і благословенні Владикам Олександрові і Полікарпові висвятити українських єпископів, зводилась властиво до духовної опіки над Українською Автокефальною (de facto) Церквою» [177, с. 226]. Він також наголошував, що 28 липня 1942 р. Адміністрація УАПЦ надіслала у рейхскомісаріат «Тимчасовий Статут Святої Православної Автокефальної Української Церкви», що, як писав владика Полікарп у листі рейхскомісару 25 грудня 1942 р., фіксує устій і керівництво Автокефальною Церквою на підставі «Статуту», «основаному на канонічному кодексі Східньої Православної Церкви, прийнятому у цілому православному світі» [177, с. 226-227]. Деякі положення цього Статуту, копія якого була виявлена А. Смирновим в Архіві Варшавської Митрополії, що їх оминув своєю увагою І. Власовський, додають аргументів на користь її самостійності, помісності. В них йшлося, що, по-перше, Церква «в своїм внутрішнім житті користується з цілковитою

вільності управління в межах праводавства державного, а зокрема цього статуту». По-друге, Адміністратор «має права обласного митрополита, себто являється згідно 34 правила Апостольського першим єпископом, зверхнім управителем і представником у всіх зовнішніх і внутрішніх відносинах церкви». На переконання цього дослідника, яке суголосне з нашим, «Останнє дає підстави стверджувати, що лідери національно-церковного руху бачили рідну церкву помісною, оскільки без незалежного архієрея не може бути автокефалії» [319, с. 131-132].

Солідаризуємося й з низкою наступних його аргументів стосовно того, що декрет митрополита Діонісія від 24 грудні 1941 р. став першим кроком на шляху інституалізації УАПЦ як помісної Церкви з канонічним єпископатом [319, с. 133]. Дійсно, в «Акті поєднання» автокефалістів і автономістів від 9 жовтня 1942 р. неодноразово фігурує назва «Українська Автокефальна Православна Церква» [86, с. 729-731]. Владика Діонісій – офіційний предстоятель Української Православної Церкви не мав можливості реалізувати будь-які канонічно-ієрахові функції. Отже, попри те, що формально УАПЦ перебувала у складі Православної Церкви Генерал-губернаторства, але фактично була «самодостатнім еклезиальним організмом» зі своїм Собором єпископів на чолі з Полікарпом Сікорським [319, с. 132].

Про свій статус Тимчасового Адміністратора владика Полікарп офіційно повідомив німецьку владу під час аудієнції в рейхскомісаріаті в Рівному 24 січня 1942 р. Від імені рейхскомісара з ним розмовляв його заступник фон Ведельштедт. Він інформував німецького урядовця, що митрополит Діонісій призначив його Тимчасовим Адміністратором православних епархій України [92, с. 1]. Глава АПЦ митрополит Олексій був прийнятий в рейхскомісаріаті через місяць.

Легалізація статусу керівника Адміністрації УАПЦ в очах цивільної влади дозволила архиєпископу Полікарпу здійснити кроки з розбудови її організаційної структури на всіх українських теренах, оскільки раніше він міг

керувати церковними справами тільки у своїй Луцько-Ковельській єпархії. З благословення митрополита Діонісія владика Полікарп спільно з архиєпископом Олександром, який також відновив свій канонічний послух главі Православної Церкви в Генерал-губернаторстві, намітили здійснити єпископські висвяти з метою розбудови єпархій у Центрі, на Сході та Півдні України, що вже перебували під німецьким контролем.

Оскільки архиєпископ Олександр був старшим за хіротонією, то рукоположення єпископів для УАПЦ у рейхскомісаріаті було вирішено здійснити у Пінську. Цим митрополит Діонісій прагнув гарантувати збереження контролю за розвитком церковного життя в окупованих територіях України, а також створити єпископський мінімум для можливої розбудови Православної Церкви в Білорусі.

Отже, перед архиєпископом Полікарпом постало питання вибору кандидатів у єпископи, що мали творити УАПЦ в центральних, південних та східних областях України. Відомими діячами з українізації Православної Церкви на Волині у міжвоєнний період були протоієреї Никанор Абрамович та Ігор Губа. Перший був нащадком давньої волинської священничої династії, мав вищу богословську освіту, значний пастирський досвід, керував не лише парафією, але й справами благочиння, а на початку 1920-х рр. входив до складу Володимирського духовного правління. Він активно здійснював духовно-просвітницьку та видавничу діяльність, рішуче виступав за відновлення українських церковних традицій. Зазначимо, що в Никанора Абрамовича не було канонічних перепон щодо рукоположення, оскільки ще в міжвоєнний період він овдовів, і після чернечого постригу міг прийняти сан єпископа.

Другий кандидат на єпископа – Ігор Губа – теж мав значні пастирські здобутки в міжвоєнний період. Колишній військовий Армії УНР він прийняв сан священника на початку 1920-х рр. і був парафіяльним кліриком у Ковелі до початку Другої світової війни. Ковельський Благовіщенський храм у

період його служби перетворився на осередок українського православ'я не лише для навколишніх сіл, але й для всього Ковельського повіту.

Кандидатури Никанора Абрамовича та Ігоря Губи підтримали церковні ради Волині. Лише на початку лютого 1942 р. архієпископ Полікарп із двома кандидатами в єпископи потрапили до Пінська, де планувалися висвяти. Прикметно, що рішення про висвяту було формально стверджено на Соборі єпископів голосами архієпископів Олександра та Полікарпа [181]. На ньому було ухвалено, що єпископом-помічником владики Олександра буде рукоположений 8 лютого архимандрит Георгій Кореністов, а вже тоді будуть висвячені кандидати для інших українських земель. Георгій Кореністов отримав титул єпископа Берестейського, вікарія Поліської єпархії. Уже наступного дня архієпископи Олександр, Полікарп та єпископ Юрій висвятили архимандрита Никанора в єпископа Чигиринського, а 10 лютого – Ігоря Губу у єпископа Уманського. Оскільки, єпископи з такими титулами були в давній Київській митрополії, це символічно вказувало на тяглість українських церковних традицій та їх продовження. «Висвячення двох єпископів-українців, писала газета «Волинь», є актом великого значення в житті української церкви, яка, завдячуючи цій хіротонії, має тепер українську ієрархію та у своєму подальшому житті й розвитку є незалежна від ієрархії московської» [266, с. 1]. Постановою Собору єпископів у Пінську єпископи Никанор та Ігор отримали статус тимчасових вікаріїв митрополита Полікарпа з місцем перебування в Києві.

Серед питань, які розглянув Собор єпископів УАПЦ у Пінську, було питання про ставлення до духовенства та єпископів, якщо такі виявляться, УАПЦ митрополита Василя Липківського. Єпископів цієї Церкви в 1921 р. було вимушено рукоположено шляхом «всенародної» висвяти, покликаючись на стародавню практику Олександрійської Церкви. Відповідно і рукоположення священників такими єпископами теж мало особливості. Тому владикам Полікарпу, Олександрю, Юрію, Никанору та Ігореві потрібно було прийняти непросте рішення. Архієпископ Полікарп, який свого часу довго

працював у Київській духовній консисторії, знав особисто багатьох провідних діячів УАПЦ Василя Липківського. Владика Никанор та Ігор належали до активу церковно-громадських діячів Волині міжвоєнного періоду. Архієпископ Олександр симпатизував українському національно-церковному рухові, а єпископ Юрій лояльно ставився до вимог українців. Для розбудови структури УАПЦ у колишній підрадянській Україні необхідно було врахувати позиції Церкви Василя Липківського, зрештою владика Полікарп та інші автокефальні єпископи вважала себе спадкоємцями традицій українського православ'я.

Відтак, на засіданні 10 лютого Пінський Собор єпископів вирішив прийняти у свою юрисдикцію священників УАПЦ митрополита Василя Липківського «в суцшому сані», тобто без перевисвяти [245, с. 153]. Ця ухвала, в основі якої було врахування історії та реалій розвитку українського православ'я, дала йому багато переваг, але одночасно й підставу для спекуляцій опонентам. Акцентуємо, що рішення Собору про приєднання священників Церкви митрополита Василя Липківського до УАПЦ опублікувала на першій сторінці газета «Волинь», яку видавав у Рівному С. Скрипник, а редагував У. Самчук [209, с. 1].

Що ж до опонентів УАПЦ, то вони скористались постановою про приєднання священників колишньої УАПЦ митрополита Василя Липківського «в суцшому сані». Ще в міжвоєнний період факт висвяти єпископів цієї Церкви за олександрійським чином, що практикувався лише перші століття після Різдва Христового, давав підстави російському єпископату та духовенству в Радянській Україні звинувачувати УАПЦ у «самосвятстві» і цим дискредитувати в очах вірних. Уже в роки війни цей же аргумент активно використовували творці та адепти АПЦ, реанімуючи й нав'язуючи населенню негативний образ УАПЦ, сформований у радянську добу.

Таким чином, призначення владика Полікарпа Адміністратором УАПЦ в українських землях під німецькою окупацією стало визначною,

поворотною віхою розвитку українського православ'я. Пізніше архієпископ Никанор Абрамович писав митрополиту Полікарпу: «По справедливості треба сказати: не стали б Ви тоді в році 1942 одважно на захист Правди Божої і чести Українського Народу, то Церква наша знаходилася б тепер в іншій ситуації. Все, що пов'язане з відродженням УАПЦ, не існувало б. Ваша залізна, любов'ю до свого Народу натхненна воля перемогла. Ми, як Українська Православна Церква, переможно існуємо, і вже, як пов'язання церковно-національної ідеї з чином, ніколи не загинемо!» [5, арк. 45].

Отже, з початком німецько-радянської війни місією владики Полікарпа Сікорського, тобто сенсом і водночас відповідальним завданням його еклезіальної праці, стало збереження набутків українізації православ'я, його консолідація і, зрештою, конституювання. Саме тому він категорично відкинув ідею юрисдикційної «залежності» Православної Церкви України «від Церкви російської», а також автономного управління нею. Водночас єпископ Полікарп непорушно дотримувався її канонічного підпорядкування митрополиту Діонісію Валединському, маючи на меті за допомогою нього набутти для українського православ'я автокефального статусу.

Чітка, послідовна, яскраво окреслена національна самосвідомість владики Полікарпа, яка в недавньому минулому реалізувалася в активній українізації Церкви, невизнанні підпорядкування РПЦ, знайшла свої чергові вияви у публічному вітанні проголошення ОУН Української Держави 30 червня 1941 р. у Львові, а також проведенні 24 серпня панахиди по масових розстрілах НКВС в'язнів Луцької тюрми. Вона стала визначальною для призначення саме його тимчасовим Адміністратором Варшавської Митрополії на українських теренах, що вкотре потрапили під іноземну окупацію. По суті ж, він став очільником самодостатнього еклезіального організму, оскільки Декрет митрополита Діонісія від 24 грудня 1941 р. був першим кроком на шляху інституалізації УАПЦ як помісної Церкви з канонічним єпископатом.

Після виходу національно-церковного руху в окупованій німцями Україні зі стану інституційної невизначеності наприкінці 1941 р., найбільш значимими викликами для владики Полікарпа стала легалізація свого статусу як Адміністратора УАПЦ, розбудова її організаційної структури, підбір гідних претендентів на майбутніх архиєреїв та їх єпископські висвяти, що відбулися у лютому 1942 р. у Пінську. Наслідком цієї еклезіальної праці владики Полікарпа та його кліриків-однодумців стала динамізація розбудови церковної мережі, внаслідок чого автокефальний рух поступово, але невідворотно перетворювався на Церкву загальнонаціонального масштабу.

3.3. Основні вектори архипастирської праці в окупованій Україні

Стрімка втрата Радянським Союзом територій у перші місяці німецько-радянської війни й встановлення німецької окупаційної влади в українських землях актуалізувала перед Берліном і Москвою багато питань. Одним із них була релігійна політика на окупованих землях. Із тактичних міркувань німецький режим використав очікування православних, а також представників інших конфесій щодо відновлення певної свободи діяльності релігійних інституцій та здійснення духовних практик.

Щодо Православної Церкви в Україні Берлін узяв курс на паралельне існування двох самодостатніх з управлінсько-адміністративного погляду структур: АПЦ і УАПЦ. Відповідно було обмежено контакти єпископату і духовенства рейхскомісаріату «Україна» з першоієрархами РПЦЗ, Православної Церкви в Генерал-губернаторстві і тим більше – з Московською Патріархією [257]. Першою організаційно оформилась у серпні 1941 р. в Україні АПЦ, яка зберігала молитовне єднання з РПЦ. У грудні того ж року митрополитом Варшавським Діонісієм було започатковано заходи, спрямовані на відновлення юрисдикції над православними, що свого часу входили до складу ПАПЦ.

Потенційні втрати від такої політики оперативно врахувала верхівка сталінського режиму. Боротьба за настрої населення на окупованих територіях розгорнулася уже на початку 1942 р. Серед інструментів зміни ситуації на свою користь нею була використана дискредитація духовних осіб, які виступили проти підпорядкування Московській Патріархії, зокрема нав'язування їм ярлика прони́мецької структури [90, с. 47-50].

Розрахунок на очорнення українського духовенства міг мати успіх, оскільки в немалої частини православної спільноти залишалися міцними проросійські духовні орієнтири. Одна з причин збереження прихильності православних вірян в Україні до РПЦ у міжвоєнний період полягала в їх традиційному консерватизмі та конформізмі проросійськи налаштованого духовенства, яке для збереження парафій інколи навіть погоджувалося на запровадження української мови у відправах [273, с. 170].

Окремо необхідно зупинити увагу на спробах Московської Патріархії дискредитувати владика Полікарпа Сікорського шляхом церковного суду. Перша з них була реалізована 5 лютого 1942 р. Так, у посланні «До православної пастви України» патріарший місцеблюститель митрополит Московський і Коломенський Сергій звинуватив владика Полікарпа у вчиненні церковних злочинів. На той момент він уже очолював Адміністрацію УАПЦ, яка мала молитовне спілкування з усіма православними Церквами світу, окрім, звісно, Російської.

Адміністрацію УАПЦ митрополит Сергій назвав «явищем виключно політичного характеру». Ця характеристика базувалася винятково на твердженні, що владика Полікарп до чернечого постригу належав до уенерівських політичних кіл. За висловом місцеблюстителя патріаршого престолу, він був «справжнім петлюрівцем», оскільки розмовляв українською, уникав служити церковнослов'янською мовою і залишився петлюрівцем у душі, навіть коли «підпорядковувався» Москві [107, с. 130]. Очевидно, що в основу засудження лягли надумані звинувачення, оскільки владика Полікарп твердо дотримувався канонів, не відрікався від

православ'я, незважаючи на тяжкі умови радянського режиму в Західній Україні впродовж 1939-1941 рр.

Водночас митрополит Сергій охарактеризував українську позицію луцького єпископа як симонію [347, с. 47]. Це звинувачення було безпідставним, оскільки владика Полікарп єпископський сан не придбавав за гроші. Поставлення його вікарним єпископом Луцьким відбулося в 1932 р. після багаторічної і тривалої боротьби волинян за те, щоб мати єпископа-українця, оскільки в міжвоєнній Польщі сотні тисяч православних українців отримували духовну опіку з рук єпископів-росіян, які не надто прагнули розуміти народну душу та її запити.

Наступною підставою засудження митрополитом Сергієм дій владики Полікарпа було названо 8 правило св. Григорія Неокесарійського. У ньому йдеться: «А ще хто, поєднавшись із варварами і з ними під час свого положення брали участь у нападах, забувши, що були понтійцями і християнами, і пожорсткішали до того, що вбивали одноплемінних своїх або деревом, або удавленням, також виказували незнаючим варварам шляхи або житла: таким повинно заборонити вхід навіть до чину слухаючих, доки що-небудь побажають про них, разом зійшовшись, святі отці, і раніше за них Дух Святий» [77, с. 294]. Однак у наступних рядках цього послання місцеблюстителю заперечив собі, твердячи, що це правило стосується тих, хто спокушається на грабунок спільно з варварами. Провина владики Полікарпа та українського духовенства в очах Московської Патріархії полягала в «бажанні» насильно позбавити українців їх відданості Православній Церкві за допомогою німців. У дійсності ж, відродження українського православ'я відбувалося в межах канонів і не вносило жодних змін у догматичну сторону життя Церкви. Відтак твердження про вилучення УАПЦ українців з православ'я було безпідставним.

Наступним стало звинувачення владики Полікарпа в колабораціонізмі. Воно базувалося лише на тому, що він залишився зі своєю паствою на окупованій території і не втік, як це зробив, наприклад,

митрополит Микола Ярушевич. Для українців і нацистський, і більшовицький режими були рівновартісними, а тому говорити про колабораціонізм не мали права ті, хто вільно чи невільно допомагав сталінському режиму знищувати РПЦ, погоджуючись на співпрацю з ним. Якщо ж виходити з позицій об'єктивності, то Московська Патріархія мала б засудити також єпископат АПЦ, який взаємодіяв з окупаційною владою, а відтак також підпадав під категорію «зрадників», але цього так і не сталося.

Є підстави для твердження, що діяльність Московської Патріархії з дискредитації українського православного єпископату була продиктована не наміром урегулювати церковне життя в Україні, а цілеспрямованим прагненням підготувати церковно-громадську думку до наступних дій, спрямованих на повне очорнення УАПЦ в очах православного світу. Очікувано, що митрополит Сергій закінчив послання зверненням до архиєпископів України залишатися в юрисдикції Московської Патріархії. Це й було головним завданням усіх викривальних закидів на адресу владики Полікарпа. Мовляв, перебувайте в юрисдикції РПЦ, а всі ваші порушення будуть непоміченими.

Архиєпископ Полікарп не міг залишити ці звинувачення без відповіді. На початку березня 1942 р. в одній із проповідей він відкинув як необґрунтовані звинувачувальні закиди на свою адресу з боку місцеблюстителя Московського патріаршого престолу.

І тут несподівано на допомогу йому прийшли єпископи АПЦ. Вони не бажали, щоб їх ототожнювали з ієрархами РПЦ, які тісно співпрацювали з радянськими спецслужбами. Заява автономних єпископів на чолі з владикою Олексієм Громадським роз'яснювала особливості розвитку церковного життя Волині того часу. «Архиєпископ Полікарп, – читаємо в цьому документі за підписами владик Олексія, Антонія та Симона, – відмовив митрополитові Сергієві у праві звертатися до православних вірних, бо він віддавна є інструментом у руках московських безбожників. Ми, підписані архиєпископи й єпископи Православної Церкви в Україні,

заявляємо цим самим перед усім світом, що напади митрополита Сергія на архієпископа Полікарпа також відносяться і до нас, хоч ми є представниками іншого напрямку Православної Церкви в Україні. Ми заявляємо урочисто, що не вважаємо з свого боку митрополита Сергія за виразника настроїв православних вірних в Україні» [220, с. 4]. Ця заява спростовувала претензії митрополита Сергія, а також засвідчувала, що ієрархія АПЦ не воліла публічно визнати свою приналежність до Московської Патріархії, оскільки усвідомлювала себе складовою зовсім іншого напрямку розвитку. Це було пов'язано з тим, що в середовищі автономістів частина єпископів орієнтувалася на Російську Закодонну Православну Церкву і не вважала себе частиною РПЦ на чолі з митрополитом Сергієм Страгородським.

Отже, послання митрополита Сергія від 5 лютого 1942 р. стало першим кроком кампанії з дискредитації владики Полікарпа. Наступним проти нього виступив митрополит Київський і Галицький, екзарх України Микола Ярушевич. Так, російська дослідниця А. Шаповалова свого часу стверджувала, що митрополиту Миколі «належить остаточне викриття єпископа Полікарпа Сікорського, який використав своє становище православного архієрея для принизливих політичних цілей», для «особистої користі» з метою «внесення розколу в Російську православну церкву на угоду Гітлерові та його політикам» [361, с. 10]. Насправді ж високопоставлений клірик і водночас агент радянських спецслужб Ярушевич не оприлюднив жодних доказів церковної провини владики Полікарпа, оскільки їх не було [141, с.183]. Вона полягала лише в одному – він ламав ретельно відпрацьовану в Москві модель розвитку Православної Церкви в умовах німецької окупації. Власне, російських ієрархів і сталінський режим не так турбувала доля православних українців, як необхідність збереження контролю за церковною структурою, яка мала відіграти свою роль у протистоянні сталінського і гітлерівського режимів.

Додамо, що співробітництво митрополита Миколи з органами радянської влади негативно відбилося на його морально-етичних якостях. Він перетворився на егоїстичного і замкнутого церковного адміністратора, зокрема розірвав майже всі зв'язки з рідними та близькими, відмовлявся підтримувати будь-які зв'язки з колишніми однокурсниками по навчанню. З рідним братом він інколи спілкувався лише телефоном. Останній навіть усіляко приховував, що є братом одного із керівників РПЦ. Мабуть саме тому під час його поховання в 1961 р. ніхто з архиєреїв Московської Патріархії не сказав про покійника жодного доброго слова [141, с. 197].

Виступом митрополита Миколи кампанія проти владики Полікарпа та УАПЦ, організована московським церковним центром на замовлення сталінського режиму і за його активної підтримки, не закінчилася. Так, патріарший місцеблюститель, митрополит Сергій, отримавши інформацію про відповідь архиєпископа Полікарпа на його звернення від 5 лютого 1942 року, у великодньому посланні «До православних архіпастирів, пастирів і пасомих в областях України, поки що зайнятих гітлерівськими військами» у традиціях РПЦ оголосив про «канонічний суд собору російських архиєреїв» [107, с. 137].

Докладний аналіз звинувачень, висунутих у цьому посланні, виявляє їх штучність та безпідставність. Перше, що закинув митрополит Сергій владиці Полікарпу, це вихід з-під юрисдикції Московської Патріархії, оскільки в 1939-1941 рр. він «фактично відмовився від польської автокефалії» і визнав Московську Патріархію своєю законною владою. На обґрунтування цього твердження наводилися «докази» – вичікувальна поведінка єпископа Полікарпа та відсутність з його сторони будь-яких претензій до Патріархії за радянської влади на теренах Західної України. Зрозуміло, що в ситуації, коли російська церковна експансія підтримувалася сталінським режимом, кожен необережний крок владики Полікарпа міг коштувати йому життя, тим більше апеляції на адресу керівництва РПЦ. Що ж до заяви митрополита Сергія про «незаконне» присвоєння ним титулу

архиєпископа Луцького і Ковельського, то воно було тісно пов'язане з канонічною юрисдикцією. Оскільки в часи гонінь він не склав письмового зречення Варшавській Митрополії, надання владиці Полікарпові гідності архиєпископа його законним первоієрархом митрополитом Діонісієм відповідало всім канонам Церкви. Полікарп Сікорський не вважав себе єпископом РПЦ і його вимушений конформізм у роки радянської окупації був нічим іншим, як засобом самозбереження.

В кінці цього послання митрополит Сергій апелював до авторитетів східних патріархів, які знаходилися в зоні впливу альянтів, а тому не могли висловити своєї позиції стосовно цього питання. Перед оприлюдненням «пасхального» послання патріарший місцеблюститель телеграфом повідомив патріархів Антіохійського та Олександрійського про церковну діяльність архиєпископа Полікарпа у власній інтерпретації. Про це свідчать тексти їхніх відповідей. Так, Антіохійський патріарх Олександр у телеграмі від 20 березня 1942 р. писав: «Засмучені виступом Полікарпа, єпископа Волинського, схвалюємо застосування канонічних покарань» [107, с. 171]. Через кілька днів до Москви надійшла відповідь від Олександрійського патріарха Христофора. «Не схвалюємо, – зазначалось у ній, – авантюрної поведінки в Україні єпископа Сікорського на користь фашистів. За сучасної виняткової ситуації, що обтяжує обставини, Сікорський повинен бути покараний, підданий церковному покаранню зі всією суворістю» [107, с. 172]. Як видно з тексту послання митрополита Сергія, «злочин» владики Полікарпа полягав у свідомому співробітництві з німецькими окупантами. Отримана інформація з вуст далекого від об'єктивності джерела спонукала цих патріархів унаслідок тодішньої політичної кон'юнктури схвалити кроки Московської Патріархії. Водночас акцентуємо, що Вселенський Патріарх, з яким зберігали спілкування владики Діонісій і Полікарп, не підтримав митрополита Сергія.

У квітні 1942 р. владики Полікарп дав дві обґрунтовані відповіді на звинувачення зі сторони московської церковної ієрархії. Перша, датована

квітнем, містить факти співробітництва єпископів РПЦ із радянською атеїстичною владою. Серед іншого, він заявив, що варшавської автокефалії «ми не позбавлені через те, що ці землі часово були захоплені безбожними більшовиками» [73, с. 657].

Характеризуючи радянську церковну політику на Волині впродовж 1939-1941 рр., владика Полікарп писав, що безбожна радянська влада використала представників Московської Патріархії для підпорядкування православних волинян РПЦ. Це стало продовженням традицій політики московського імперіалізму, претензіями на душу українського народу. Водночас він акцентував, що єпископи РПЦ, виконуючи вказівки сталінського режиму, тоді взяли за релігійну та національну асиміляцію Галичини, висвятивши в Москві архимандрита Пантелеймона Рудика на православного Львівського єпископа.

Стверджуючи, що автокефалія 1924 р. давалася не Польщі, а православної церковній громаді на землях, які тоді входили до складу Польської держави, владика Полікарп обґрунтовував право на існування УАПЦ вже в умовах німецької окупації, а призначення Адміністратором він мотивував почуттям обов'язку перед Богом і своїм українським народом. Украй негативна реакція РПЦ на створення тимчасової Адміністрації викликана, вважав він, загрозою для Москви втратити контроль за ситуацією в церковному житті, адже жодної критики не пролунало на адресу владика Олексія Громадського та рішень Почаївського Собору серпня 1941 р. Очевидно, у Московській Патріархії вважали, що на цьому етапі тактично не вигідно висувати звинувачення автономістам, навіть враховуючи те, що вони не тільки приховували свого різко негативного ставлення до радянської влади, а й відверто неодноразово славили німецьких окупантів [73, с. 657; 331, с. 338, 347-349].

Наступну відповідь архиєпископа Полікарпа на звинувачення з боку Московської Патріархії було спрямовано проти звинувачень у співробітництві з фашистами. Так, митрополит Сергій поширював

неправдиву інформацію про заплановане німцями призначення архиєпископа Полікарпа Керченським патріархом. Ця дезінформація використовувалася ієрархами РПЦ для очорнення цього українського єпископа в очах православного світу. Зокрема стало відомо, що один із єпископів Сходу ініціював скликання Синоду з метою застосування церковних санкцій та, можливо, накладення анафема на владика Полікарпа. І саме чутка про іменування його Керченським Патріархом слугувала підставою для цієї ініціативи.

У відповідь він заперечив ці чутки і заявив, що митрополит Сергій не має права втручатися у справи УАПЦ, адже в Томосі 1924 р. стверджено про її канонічну незалежність від Московської Патріархії. В його відповіді також ішлося, що митрополит Сергій «боронив тільки інтереси Сталіна, а ніколи не заступав інтересів Церкви», «санкціонував антирелігійну акцію Сталіна тоді, коли лилася кров духовенства та коли цілий християнський світ протестував проти масових вбивств православних єпископів та духовенства» [73, с. 659].

У другому листі владика Полікарпа з приводу санкцій Московської Патріархії пролунала знакова для того часу теза про дозвіл німців відкривати церкви, які більшовики перетворили на зерносховища, театри та клуби, і що під їхньою владою вільно та без перешкод розвивається церковно-релігійне життя. Зрозуміло, що це порівняння двох режимів було не на користь сталінської влади. Тут зрозумілим є те, чому Й. Сталін із часом змінив своє ставлення до РПЦ: в роки війни вона була необхідна йому для боротьби за свідомість православних українців.

«І коли митрополит Сергій – писав із цього приводу архиєпископ Полікарп – наважується тепер в інтересах більшовизму нападати безправно та безсторонньо на Православну Церкву в Україні та прибавити християнську радість мирян, він виступає проти церковних законів, грішить проти Церкви та Христа, заступаючись за більшовизмом та Сталіним, який своїми кривавими п'ятилітками хотів прогнати Бога з людської душі» [86, с.

659]. У кінці владика висловив упевненість, що православні єпископи «Левантійських держав та Сходу» не приєднаються до сталінської антиукраїнської церковної кампанії [86, с. 659-660].

Вагомим свідченням того, що масштабна кампанія Московської Патріархії з дискредитації владика Полікарпа Сікорського й усієї УАПЦ здійснювалася в інтересах Москви та під пильним контролем радянських спецслужб, є видрук звинувальної на їх адресу відозви патріаршого місцеблюстителя, митрополита Московського і Коломенського Сергія «К православної пастві України» у вигляді російськомовної листівки в комуністичному підпільному видавництві «Червоний прапор» 26 червня 1943 р. [52].

Отже, засудження Московською Патріархією архиєпископа Полікарпа було неканонічним. Воно являло собою продовження політики Російської імперії, коли «Російська Церква і держава боролася не за чистоту віровчення і християнської моралі, а за зміцнення держави, тобто церковними засобами домагалися мирські цілі» [345, с. 63].

Одним із векторів архиєпископської діяльності владика Полікарпа в роки німецької окупації України стала гостра критика, зокрема аргументоване спростування, звинувачень очільників Московської Патріархії на його адресу, а також УАПЦ, які спрямовувалися на персональну та колективну дискредитацію її ієрархів та духовенства, оскільки вони стали опозицією російській церковній експансії в Україні.

Після призначення владика Полікарпа Адміністратором УАПЦ в рейскомісаріаті «Україна» та висвяти єпископів у Пінську для неї наступним етапом легалізації стало затвердження її статуту цивільною владою. Перша зустріч українських церковних діячів із представниками німецької цивільної адміністрації відбулася ще на початку вересня 1941 р. Її учасник І. Власовський писав, що разом з іншими представниками української делегації зустрічав на подвір'ї рейскомісаріату Еріха Коха. «І досі пам'ятаю прижмурений погляд Коха з презирством до делегації, коли

слухав коротке привітання до нього голови делегації, на яке нічого не відповів і «прослідував» до будинку» [177, с. 201]. Такий «холодний» прийом делегації церковних діячів рейхскомісаром свідчив про реальне ставлення німецької окупаційної влади до українського питання і до УАПЦ. Отже, її очільникам потрібно було налаштовуватися на непрості відносини з тодішньою владою.

Як уже йшлося, 24 січня 1942 р. владика Полікарпа в Рівному прийняв представник німецької цивільної адміністрації – заступник рейхскомісара фон Ведельштедт. Це був перший крок із легалізації УАПЦ. Натомість затвердження її Статуту відкривало ширші можливості для здійснення духовної опіки над вірними в умовах окупації [194, с. 114]. На початку травня 1942 р. німецька цивільна влада визнала існування в Україні двох православних церковних напрямів – автокефального й автономного. Отже, Берлін влаштувала можливість мати в підконтрольній Україні дві православні юрисдикції, які б конкурували між собою і взаємопослаблювалися.

«Тимчасовий Статут Святої Православної Автокефальної Української Церкви» було скеровано в рейхскомісаріат наприкінці липня 1942 р. Зауважимо, що він, маючи хронологічно обмежений термін, був головним нормативним актом до моменту скликання Помісного Собору. За цим Статутом, у його роботі в дусі української церковної демократії мали брати участь єпископат, духовенство і представники мирян. Право скликання Собору належало архиєпископу Полікарпу, або його заступнику. До моменту виявлення соборного голосу щодо майбутнього устрою УПЦ, усі владні повноваження концентрували Собор єпископів Адміністрації та тимчасовий Адміністратор, яким у грудні 1941 р. митрополитом Діонісієм був призначений владика Полікарп.

Головним виконавчим органом при Адміністраторові було церковне управління з офіційною назвою «Адміністрація святої Православної Автокефальної Української Церкви». До її складу входили: голова –

владика Полікарп, заступник та два члени. Два останні представляли духовенство і мирян. Її секретарем із самого початку був професор І. Власовський [143, с. 17].

Іван Федорович Власовський – близький співробітник владики Полікарпа ще з міжвоєнного періоду. У 1908 р. він закінчив Київську духовну академію. Пізніше трудився на педагогічній ниві. У 1918 р. його було призначено директором державної гімназії у Луцьку. Невдовзі вона стала українською за характером діяльності. Одночасно він був активним учасником громадського і політичного життя Польської держави: одним з організаторів «Просвіти» на Волині, співробітником повітового відділу Луцького сеймику, депутатом польського Сейму, членом Луцького Чеснохресного братства, Товариства імені митрополита Петра Могили. З 1934 по 1939 рр. він працював секретарем Волинської духовної консисторії. В цей час єпархіальним архиєреєм був архиєпископ Олексій Громадський. Отже, духовна освіта, церковно-адміністративний та громадсько-політичний досвід І. Власовського виявилися затребуваними для праці в Адміністрації.

Іншим співробітником Адміністрації УАПЦ у Луцьку був протієрей Микола Малюжинський [164, с. 94]. Він також мав вищу богословську освіту, належав до молодшої генерації українського духовенства, яка сформувалася на Волині у міжвоєнний період. М. Малюжинський закінчив Волинську духовну семінарію в Кременці, а згодом навчався на православному богословському відділі Варшавського університету. У 1934 р. його кандидатура висувалася на заміщення посади члена Волинської духовної консисторії. До 1938 р. служив настоятелем церкви у м. Ланівці Кременецького повіту та благочинним. Саме цьому священнику випало протистояти польському насиллю – брутальній ревіндикаційній акції у селі Гриньки на Кременеччині. Як покарання польська влада домоглася його переведення у Ковельський повіт. Із початком Другої світової війни служив на Холмщині, а 1941 р. повернувся на Волинь і невдовзі отримав

призначення у Луцьк, ключарем Луцького кафедрального собору. Як пастир із вищою богословською освітою та церковно-адміністративним досвідом, став найближчим співробітником владики Полікарпа у справах Адміністрації УАПЦ. Відомо, що неодноразово супроводжував його під час аудієнцій із представниками вищої німецької цивільної влади.

Ще одним співробітником владики Полікарпа у Луцьку був настоятель місцевого Троїцького кафедрального собору протоієрей Стефан Грушко. Він належав до генерації холмського духовенства, яке в 1930-х роках за сприяння тодішнього волинського єпархіального архиєрея Олексія Громадського отримало парафії у Волинсько-Кременецькій єпархії. Призначення його в Луцьк у березні 1935 р. стало виявом компромісу польської адміністрації, українського національно-церковного руху та церковної влади. Отже, у Луцьк він прибув, коли там уже служив вікарієм владика Полікарп. Без сумніву, тісні особисті та службові контакти між ними впливали на вирішення низки питань не лише соборного чи єпархіального рівня, але й усієї Адміністрації УАПЦ.

С. Грушко народився на Холмщині у селянській родині. Освіту здобув у Варшавському духовному училищі та Холмській духовній семінарії. Після завершення студій він деякий час учителював, пізніше був псаломщиком. У 1896 р. його рукоположили у сан ієрея. Священником служив у низці парафій Холмщини. Під час Першої світової війни разом із парафіянами був евакуйований у Білорусь, а згодом – у Росію. Лише в 1922 р. стало можливим його повернення на малу Батьківщину. Спочатку клірик стає настоятелем православного храму в Грубешові, а через рік очолює місцеве благочиння. Його адміністративний хист помітив митрополит Діонісій, який у 1925 р. призначив його представником єпархіальної влади на Холмщині. Пізніше він став настоятелем у Холмі, благочинним Холмської округи та членом Варшавсько-Холмської духовної консисторії.

З 1935 р. С. Грушко проживав у Луцьку. Він органічно вписався в процес українізації Церкви на Волині: був включений до складу Луцького Чеснохресного братства, Товариства імені митрополита Петра Могили, тісно співпрацював із владикою Полікарпом. У 1939-1941 рр. С. Грушко продовжував служити у Луцькому кафедральному соборі. Він мешкав у соборному будинку, де з 1940-х рр. оселився екзарх Західної України і Західної Білорусі, архієпископ Луцький і Волинський Микола Ярушевич. Його дипломатичний хист сприяв тому, що було налагоджено співіснування з цим російським архиєреєм. З початком німецько-радянської війни він залишається серед духовних осіб, які були провідниками розбудови УАПЦ. Його заслуги владика Полікарп оцінив найвищою священничою нагородою – саном протопресвітера.

Серед найближчих співробітників владика Полікарпа у творенні УАПЦ та її Адміністрації бачимо церковно-громадського діяча Неофіта Кибалюка. Він походив із с. Івниця Житомирського повіту Волинської губернії. Здобув освіту у Волинській духовній семінарії в Житомирі. Далі студював право у Харківському університеті. З початком Першої світової війни його мобілізували у військо й відправили на навчання у військову школу. В роки українських визвольних змагань він боровся в лавах Армії УНР в чині поручика, займав посаду штатного викладача, а пізніше – інспектора Житомирської юнацької школи. Після поразки визвольних змагань Н. Кибалюк оселився в Дубно, де відкрив книгарню й був обраний головою повітової «Просвіти» [292, с. 105]. Пізніше він працював у Почаєві. За активну політичну діяльність був ув'язнений польською владою, а згодом висланий за межі Волинського воєводства. Лише в 1941 р. він повертається в Рівне. У роки німецької окупації України допомагав адвокату Івану Карнаухову у творенні Української церковної ради, яка 13 грудня 1941 р. звернулася до митрополита Діонісія Валединського з проханням призначити владика Полікарпа Адміністратором УАПЦ [321, с. 146-153]. Очевидно, що включення Н. Кибалюка до складу Адміністрації

УАПЦ розглядалося як представництво від Української церковної ради. Пізніше Н. Кибалюк зосередився на церковно-громадській праці в Рівному.

Отже, ці особи складали Адміністрацію УАПЦ. Це були духовні та світські особи з відповідними морально-релігійними якостями, освітнім рівнем та адміністративним досвідом. Зосередження їх в Адміністрації сприяло організації духовної опіки вірних у Центральній, Східній та Південній Україні, а також забезпечувало достатній рівень комунікації з німецькою цивільною владою. Зауважимо, що хвиля німецьких репресій проти УАПЦ у 1943 р. охопила й членів Адміністрації. Тоді були заарештовані І. Власовський і М. Малюжинський.

Одним із важливих питань, на яке потрібно було реагувати владі Полікарпові та Адміністрації УАПЦ, була порушена митрополитом Андреем Шептицьким справа потенційного об'єднання ГКЦ та православних конфесій. Для започаткування комунікацій з приводу цього об'єднання митрополит Андрей Шептицький видав ряд архиєпископських листів: до високопреосвященнішого Іларіона, архиєпископа Холмського і Підляського (21 жовтня 1941 р.), православних архиєреїв в Україні і на українських землях (30 грудня 1941 р.), української віруючої православної інтелігенції (3 березня 1942 р.) тощо.

Глава українських греко-католиків вважав, що усунення радянського режиму з українських земель та наявні церковно-релігійні процеси є зручним підґрунтям для реалізації об'єднаної справи [213, с. 42]. З усіх послань митрополита Андрея Адміністрація УАПЦ в особі Неофіта Кибалюка відреагувала на відкритий лист «До всіх Високопреосвященних і Преосвященних Архиєреїв в Україні і на українських землях». Текст цього листа, датованого 30 грудня 1941 р., було опубліковано в газеті «Краківські вісті» 15 лютого 1942 р. У ньому митрополит стверджував, що потрібно усунути всі чвари, а релігійна єдність стане могутнім поштовхом до досягнення національної єдності. На думку митрополита, обговорення ідеї об'єднання потрібно обмірковувати як у середовищі мирян і парафіяльного

духовенства, так і єпископату [65, с. 55]. Він просив православних єпископів висловитися з цього приводу.

Невдовзі до митрополита дійшла інформація про неоднозначну реакцію православних єпископів на його пропозицію. Однією з болючих її пунктів було питання особи майбутнього очільника Церкви. Так, зокрема, в листі до української віруючої православної інтелігенції від 3 березня 1942 р. Андрей Шептицький запевняв, що оскільки він не претендує на посаду Київського митрополита, то ним має бути православний чи автокефальний архиєрей. Водночас митрополит вважав за необхідне запевнити православних, що у випадку об'єднання, не буде потреби зрікатися православного обряду [65, с. 56-57].

Отже, від імені вірних УАПЦ відповідь на звернення митрополита Андрея дав член її Адміністрації Неофіт Кибалюк з благословення і схвалення митрополита Полікарпа. В ній Н. Кибалюк зауважував, що причина відсутності належного розуміння закликів митрополита Андрея в середовищі православної ієрархії крилася в національній площині – митрополит Олексій та його єпископат підпорядкований Московському Патріархату. Вони використали нагоду, що їх називають єпископами-українцями і розгорнули широку пропагандистську кампанію. Листи митрополита Шептицького потрапили в розпорядження Адміністрації з «Львівських архієпархіальних відомостей» [9, арк. 7-17]. Митрополит Полікарп отримав це послання разом з іншими православними єпископами України. Окресливши сутність УАПЦ, Неофіт Кибалюк запевнив, що переважна частина її кліру і вірних прихильно ставиться до ідеї об'єднання.

Легітимізація церковного поділу в Україні формально була завершена під час наради за участю німецької цивільної адміністрації та представників УАПЦ й АПЦ 4 травня 1942 р. Адміністрацію рейхскомісаріату представляли керівник її політичного відділу Пальцо та референт у церковних справах Майнке. Владика Полікарп відрядив на нараду своїх представників – членів Адміністрації М. Малюжинського та

І. Власовського. АПЦ репрезентували єпископ Веніамін Новицький та секретар Волинської духовної консисторії Ф. Юркевич. Перекладачами на нараді від німецької адміністрації були д-р Пушкар, а від автономістів – М. Жихарєв [238, с.2].

Від імені рейхскомісара керівник політичного відділу рейхскомісаріату Пальцо оголосив, що відтепер на теренах України існує дві православні конфесії: УАПЦ на чолі з архієпископом Полікарпом та АПЦ зі зверхництвом Москви під керівництвом архієпископа Олексія. Німецький урядовець акцентував, що влада не підтримує жодної з них, а також висловив сподівання, що між ними можливо настане порозуміння. Їхні вірні мають обирати, до якої церковної інституції належати. Можливо, пізніше влада втрутиться в церковні справи, але зараз потрібно вирішувати справи мирно. Кордонів між Церквами не встановлено і їх владики можуть призначати священника на парафію, де вже служить клірик іншої юрисдикції. Залишається той, за яким підуть вірні. Прикметним стало твердження Пальцо про звільнення священників, що мало відбуватися засобом подання мирянами відповідних звернень у канцелярію гебітскомісара, у суперечливій ситуації апеляційною установою має бути рейхскомісаріат. Урядовець вимагав припинити церковну полеміку на сторінках періодичних видань. І. Власовський пізніше стверджував, що ця категорична вимога завдала більшого удару по українській стороні, адже всі легальні україномовні видання в окупованій Україні стояли на позиціях УАПЦ [177, с. 221]. Щодо церковної землі, то німецька влада відмовила в реституції, оскільки, за німецьким законодавством, наділ міг мати тільки той, хто на ньому працює. Духовенству заборонили обкладати вірних податками і дозволили розраховувати лише на їхні добровільні пожертви. Священникам було суворо заборонено викладати релігію в школах, натомість формально дозволялася організація духовних навчальних закладів.

Таким чином, нарада 4 травня 1942 р. засвідчила позицію німецької окупаційної адміністрації щодо церковного життя в Україні: підтримка поділу Церкви, жорсткий контроль за діяльністю духовенства, заборона полеміки у пресі, суттєве обмеження суспільної ролі Церкви, а також її господарсько-економічної діяльності.

Акцентуємо що саме на цей час, тобто весну 1942 р. припав період гострої полеміки між очільниками УАПЦ і АПЦ, яка потрапила у публічний простір через пресу та різні їхні звернення і відозви. Хоча її витoki, перебіг і наслідки, докладно висвітлені у низці публікацій Н. Стоколос, але все ж потребує акцентування на її підґрунті, висловленим Полікарпом Сікорським. Він вважав, що ця полеміка, яка була одним із виявів протистояння двох Православних Церков, з'ясовувала, «чи бути нашій Православній Церкві дійсно українською національною Церквою з своєю рідною мовою в богослужінні, Церквою, овіяною традиціями соборноправними, всією її національно-культурною красою, чи, навпаки, бути їй зряддям у руках купки москвофілів-єпископів для панування над українським народом Москви і духу московського» [60].

Владика Полікарп, усвідомлюючи, що хоча він не знайшов порозуміння у цьому питанні з главою АПЦ, але ситуація підтримки німцями поділу українського православ'я на дві церковні інституції, потребує порозуміння з Олексієм Громадським. Із цією метою 9 травня 1942 р. він звернувся до очільника автономістів зі спеціальним листом. У ньому він зосередив увагу на відповідальному моменті в житті Православної Церкви, коли вкрай необхідно припинити протистояння, і з позицій справжньої любові до українського народу об'єднатися в один церковний організм [333, с. 104]. Олексій Громадський не відкинув пропозиції, але зауважив, що АПЦ твердо стала на шлях автокефалії. Риторика глави автономістів змінилася вже у червні, коли він погодився на зустріч і конструктивну розмову щодо об'єднання.

I. Власовський пізніше наголошував, що німецька цивільна адміністрація тривалий час стояла осторонь вирішення церковних справ. «Очевидно, що Церква теж повинна була стати об'єктом втручання окупаційної влади і адміністрування в ній німців. Але на Церкву прийшла черга востаннє. Цілий рік німецька адміністрація майже не вмішувалась в церковне життя, щоб потім, з літа 1942 р. і далі, наробити в ньому через своє втручання і утиски багато лиха» [177, с. 202]. На наше переконання, це трактування німецької церковної політики все ж дещо поверхове. Окупаційна влада з самого початку скоординувала інституційний розвиток українського православ'я, але робила це «м'якими» методами, використовуючи невизначеність із напрямом руху українських організованих спільнот, самих православних українців. Але вже з літа 1942 року у неї відпала необхідність у завуальованих діях. Водночас у свідомості національно визначених українців розвіялася ейфорія щодо справжніх намірів окупаційної влади.

Отже, Адміністрація УАПЦ на чолі з владикою Полікарпом була змушена працювати в умовах суворої дійсності, коли німецька цивільна адміністрація контролювала всі її кроки. 15 липня 1942 р. канонічний зверхник Адміністрації митрополит Діонісій Валединський був змушений звернутися до німецької влади з «Меморандумом», у якому він захищав своє право на духовну опіку православними на окупованих територіях. Владика вважав, що очолена ним Церква є правонаступницею Київської Митрополії й про це чітко сказано в Томосі Вселенської Патріархії від 13 листопада 1924 р. [327, с. 49]. Для посилення аргументації він використав і той факт, що його як главу помісної Церкви визнали всі автокефальні Церкви, крім Російської. Тому саме він мав право й обов'язок визначити вектори відбудови церковного життя на територіях окупованої України: по-перше, Волинь і Полісся до початку 1940 р. формально залишалися у складі Православної Церкви з центром у Варшаві; по-друге, Православна Церква в Генерал-губернаторстві була єдиною легальною

силою, яка мала право зайнятись адміністративним устроєм православних єпархій рейхскомісаріату «Україна». Саме через особу митрополита Діонісія зберігалося канонічне спілкування з усіма східними патріархами та главами автокефальних Церков.

Важливим моментом для розуміння концепції митрополита Діонісія щодо розвитку православ'я в окупованих територіях колишнього СРСР є пропозиція в «Меморандумі» про створення окремих Соборів єпископів для України, Білорусі та, можливо, Литви. Отже, він вважав, що здатен очолити відновлення церковно-адміністративного апарату, парафій та монастирів в окремих національних регіонах, які нещодавно були під радянською владою. Звісно, що всі ці Собори мали перебувати в підпорядкуванні Варшавського митрополита. В такий спосіб він забезпечував собі першість претендентства у випадку об'єднання всіх православних на територіях колишнього СРСР [327, с.49]. Проте цей план митрополита Діонісія не був реалізований, оскільки німецька адміністрація бачила ситуацію по-іншому, тобто з позицій доцільності та корисності в освоєнні нових територій.

Ситуацію з наміром митрополита Діонісія стати на чолі церковних процесів на територіях колишнього СРСР розуміли українські церковні кола. Так, якщо Адміністрація УАПЦ намагалася не виходити за межі визначених відносин, то її єпископи в Центральній та Східній Україні бачили дійсність по-іншому. Вони зберігали формальне підпорядкування Луцьку, але фактично демонстрували певну самостійність у прийнятті рішень. Йдеться, зокрема, про висвяти нових єпископів, а також вирішення низки церковно-адміністративних питань. Так, єпископи Никанор Абрамович та Ігор Губа після прибуття до Києва розпочали організацію церковно-адміністративного апарату в Центральній Україні, а також на її Сході та Півдні. Першим вагомим кроком у цьому напрямі стала висвята єпископів 9-17 травня 1942 р. в Андріївському соборі Києва. Визначитися з кандидатами в архиєреї владикам доручав митрополит Полікарп, хоча висвяти відбулися без попереднього йому повідомлення. Отже, новими

архиєреями УАПЦ тоді стали: єпископом Чернігівським Фотій Тимощук, єпископом Білоцерківським Мануїл Тарнавський, єпископом Єлисаветградським Михаїл Хороший, єпископом Переяславським Мстислав Скрипник, єпископом Лубенським Сильвестр Гаєвський та єпископом Житомирським Григорій Огійчук. Цими хіротоніями Адміністрація УАПЦ вагомо заявила про розбудовчі наміри і можливості. Єпископські висвяти відбувалися напівтаємно, враховуючи вірогідну заборону німецької влади. Вона насправді була доведена керівництву Церкви наприкінці травня. Серед інших рішень Собору єпископів у Києві було прохання до архиєпископів Олександра і Полікарпа прийняти титули митрополитів. Єпископи також засудили рішення Почаївського Собору 18 серпня 1941 р., припинили молитовне єднання з духовенством автономного напрямку, вирішили до проведення Всеукраїнського Церковного Собору вважати митрополита Діонісія місцеблюстителем Київського митрополичого престолу. Керуючим Київською єпархією у сані архиєпископа було визнано Никанора Абрамовича.

Випробуванням для владики Полікарпа, Адміністрації та всієї УАПЦ стала справа висвячення 10 травня 1942 р. у Києві в єпископи Фотія Тимощука. Якщо інші кандидати на єпископів, рукоположені тоді, були запропоновані єпископами Никанором та Ігорем, то Ф. Тимощук був направлений саме владикою Полікарпом. Адміністрація УАПЦ призначила місцем його служби Вінницьку кафедру. Однак уже влітку 1942 р. було оприлюднено інформацію щодо недавнього минулого цього єпископа, яка ставила під сумнів законність його висвяти [162, с. 16-36]. Виявилось, що в 1932 р. тодішній православний священник Пилип Тимощук перейшов радянсько-польський кордон і став кліриком Православної Церкви в Польщі. Служив він на Волині. Польська поліція виявила, що він підтримує зв'язок із певними особами з Радянської України. Їй вдалося, зокрема, зафіксувати передачу ним секретної інформації військово-політичного значення. Тоді його заарештували і

судили. На підставі доказів про шпигунство на користь Радянського Союзу, Рівненський окружний суд покарав П. Тимощука 12 роками ув'язнення. З набуттям чинності вироку Синод Православної Церкви в Польщі прийняв рішення про позбавлення його сану священника. У 1939 р. Тимощук вийшов із в'язниці і подав прохання архієпископу Олексієві Громадському про відновлення у сані та призначення на парафію. Оскільки засудили П. Тимощука за шпигунство в інтересах СРСР, конформізм владики Олексія став причиною його повернення на службу в Церкві. Спочатку він служив у Володимирі-Волинському, а згодом – в Олиці. На початку німецької окупації він уже займав посаду благочинного і спромігся увійти в довіру до Полікарпа Сікорського. Останній вирішив, що він буде гідним кандидатом в єпископи УАПЦ в ситуації, коли гостро стояло питання кадрів, а для її інституційної розбудови необхідні були єпископи, благочинні і парафіяльні священники.

З часом стала очевидною помилка владики Полікарпа у висуненні П. Тимощука на єпископську гідність. На запит Адміністрації з Варшави з архіву Синоду ПАПЦ надійшли документи, які підтверджували позбавлення його сану священника через вирок світського суду. Окрім цього, було виявлено документальне підтвердження про його другий цивільний шлюб.

Факт повернення П. Тимощуку священничого сану Олексієм Громадським у 1939 р. згодом було використано в епістолярній полеміці між ним і митрополитом Діонісієм Валединським. По суті, митрополит покладав саме на владику Олексія провину за помилку щодо здобуття Тимощуком єпископського сану.

Владика Полікарп на підставі наявних доказів про порушення Тимощуком церковної дисципліни та провини заборонив його в священнослужінні. Наступним кроком щодо нього мало стати рішення собору єпископів Адміністрації УАПЦ. У відповідь П. Тимощук відмовився визнавати розпорядження Адміністратора УАПЦ. Німецька

адміністрація в Житомирському генералкомісаріаті підтримала позицію єпископа Фотія, використовуючи ситуацію для досягнення більшої керованості УАПЦ. Владика Полікарп на початку листопада направив у рейхскомісаріат у Рівне та генералкомісаріат у Житомир листи з інформацією про підстави заборони діяльності Фотія Тимощука. Ці звернення було проігноровано. Владика Полікарп не відмовився від завершення цієї справи. Він, обмежений у можливості скликати Собор єпископів Адміністрації для вирішення цього питання, застосував метод анкетування для визначення позиції щодо нього архиєреїв.

Утративши позиції в УАПЦ, Фотій Тимощук за прикладом Мануїла Тарнавського намагався перейти в альтернативну православну юрисдикцію. З цією метою він звернувся до владика Олексія Громадського з проханням прийняти його до АПЦ. Однак вагомість звинувачень на його адресу не змогла переважити потенційних набутків пропагандистського характеру і, зрештою, оскільки ці події відбувалися після підписання Акту 8 жовтня, коли склалася якісно нова ситуація у відносинах між УАПЦ та АПЦ, митрополит Олексій відмовився прийняти Фотія Тимощука.

На тлі втрати позицій у Церкві від нього відвернулася й німецька влада. Фотія затримали, а новим представником УАПЦ в генералкомісаріаті «Житомир» було визнано Григорія Огійчука. У міжвоєнний період він був священником УАПЦ, очолюваної митрополитом Василем Липківським, а в 1942 році отримав єпископський сан в УАПЦ, якою керував владика Полікарп. Пізніше він був ув'язнений німецькими окупантами в Житомирі, а звільнений лише в травні 1943 р.

Оскільки справа Фотія Тимощука стала своєрідним викликом авторитету владика Полікарпа, тому для нього було принципово важливо розв'язати ситуацію у відповідності з церковними правилами. Це не лише сприяло збереженню іміджу глави Церкви, але й рівня церковної дисципліни.

Одним із головних векторів архипастирської діяльності Полікарпа Сікорського було створення єдиної Православної Церкви. У полеміці з владикою Олексієм Громадським він постійно наголошував, що всі православні повинні об'єднатися [333, с. 96-104]. Після періоду взаємних гострих висловлювань та заборон між ними окреслилася можливість налагодження відносин. Так, 9 травня 1942 р. архієпископ Полікарп звернувся до глави АПЦ, митрополита Олексія з листом, в якому висловив пропозицію про припинення розбрату [333, с. 104; 29, арк. 42-44]. Одна з причин згоди митрополита Олексія на переговори з владикою Полікарпом полягала у внутрішніх процесах в АПЦ, оскільки серед її єпископату виникла радикальна група єпископів, які орієнтувалися на архієпископа Берлінського РПЦЗ Серафима Ляде. Вони були готові в зручний момент перейти в її юрисдикцію.

Одним із засобів збереження верховенства в АПЦ митрополит Олексій обрав переговори з єпископатом УАПЦ про об'єднання. Хоча окремі дослідники вважають, що він погодився підписати Акт 8 жовтня 1942 р. з огляду на небезпеку, яка нависла над священниками-автономістами на Волині [202, с. 23]. Позаяк, глава АПЦ ще 29 червня в листі владиці Полікарпу писав, що обидві сторони витримали вже іспит на «українця», а тому пора зустрітися й обговорити, як подолати роз'єднання, що виникло між православними в Україні [29, арк. 42-46].

Полікарп Сікорський приділяв багато уваги подоланню розколу і протистояння в українському православ'ї. Так, це питання було розглянуто на нараді єпископів УАПЦ 4 жовтня 1942 р. у Києві, але німецька адміністрація заборонила проведення Собору єпископів УАПЦ. Оскільки священнослужителі вже прибули до Луцька, то було вирішено провести Собор під виглядом нарад архиєреїв. У приватних розмовах вони прийняли рішення підвищити до сану митрополитів архієпископів Олександра Іноземцева та Полікарпа Сікорського, а єпископу Никанору Абрамовичу надати гідність архієпископа.

Однак головним питанням цих єпископських нарад стала справа об'єднання УАПЦ та АПЦ. Для його реалізації було створено відповідну комісію. До її складу увійшли архієпископ Никанор, єпископ Мстислав, а також протоієрей М. Малюжинський і І. Власовський як члени Адміністрації. Тоді ж було розроблено положення про об'єднання. Також були визначені члени делегації від УАПЦ до митрополита Олексія. Ними стали архієпископ Никанор та єпископ Мстислав. Обидва архиєреї 8 жовтня 1942 р. виїхали в Почаївську лавру для зустрічі з очільником автономістів.

Нарада в справі об'єднання Церков відбулася того ж дня. Владика Олексій погодився на запропоновані пункти Акту поєднання [64, с. 729-731]. Перша позиція цього документа свідчила, що УАПЦ фактично вже існує. Визнавався її зв'язок зі всіма православними Церквами світу через митрополита Діонісія. Отже, враховуючи підпорядкування православних України Варшавському митрополиту, закладалася теза про потенційну незалежність та тимчасову юрисдикцію. Перше його положення свідчило про готовність підписантів створити за сприятливих умов помісну УПЦ. Власне, цим представники УАПЦ домоглися від владики Олексія відмови від проросійської орієнтації. Це стало значною перемогою владики Полікарпа над своїм колишнім опонентом.

Друге положення Акту поєднання містило аргументовану відповідь на звинувачення опонентів автокефалії Української Церкви в неканонічності. Стверджувалося, що УАПЦ має єднання з усіма православними Церквами через блаженнішого Діонісія Валединського, який до проведення Помісного Собору є місцеблюстителем Київського митрополичого престолу. В цьому простежувалася чітка логіка можливих кроків із проголошення самоглавності Української Церкви. Отже, використовуючи Томос 1924 р., передбачалося інституалізувати українське православ'я в канонічному полі Православної Церкви Генерал-губернаторства. Помісний Собор мав легітимізувати право на автокефалію,

а митрополит Діонісій затвердити її як духовно-канонічний опікун. У цій ситуації Церквою-Матір'ю виступила б автокефальна Православна Церква в Генерал-губернаторстві [64, с.730].

Наступні положення Акту поєднання стосувалися діяльності вищих органів управління Церквою. Передбачалося, що Помісний Собор буде найвищою законодавчою владою, а до його скликання всі справи вирішуватиме Собор єпископів через Синод. Важливим питанням для владики Полікарпа став склад майбутнього Синоду. Від співвідношення сил у ньому залежало те, хто визначатиме напрям розвитку об'єднаної УПЦ. Його персональний склад став результатом компромісу. Олексій Громадський не міг заперечувати проти входження до складу майбутнього Синоду митрополита Олександра Іноземцева, з яким вони в міжвоєнний період творили ПАПЦ. Другим членом Синоду називався сам митрополит Олексій. Наступними були митрополит Полікарп, архієпископ Симон та архієпископ Никанор. Секретарем та заступником відсутнього члена іменовано єпископа Мстислава Скрипника [64, с. 730]. Таким чином інтереси автономістів були достатньо презентовані, але перевага залишалася на боці автокефалістів.

Щоб зняти можливі напруження з приводу поділу єпископських кафедр в УПЦ, це питання мали розглянути на першій сесії її Синоду. Зауважувалося, що призначення отримають усі дійсні єпископи. Найважливішим у тактичному вимірі положенням Акту поєднання від 8 жовтня стала його сьома позиція про розгляд та відсутність усіх різниць канонічного характеру, що зумовили розкол. Це означало, що сторони відмовилися від взаємних звинувачень і визнали канонічність діяльності двох церковних напрямів.

Визнання законності діяльності автокефального єпископату автономістами давало значну перевагу в дискусіях із проросійським духовенством. Незалежно від реалізації Акту поєднання, констатувалася надуманість усіх звинувачень представників українського православ'я в

порушенні канонів, церковних традицій, відступі від правил. Останнім пунктом Акту поєднання передбачалося негайне інформування всіх православних єпископів про результат перемовин [64, с. 730].

I. Власовський писав, що після підписання Акту поєднання учасники переговорів зайшли в Успенський собор Почаївської лаври, приложилися до престолу, чудотворної ікони та стопи Божої Матері [177, с. 243]. Цей акт духовного єднання свідчив про щирість намірів і рішучість сторін.

Виконуючи рішення переговорів у Почаєві, митрополит Полікарп терміново оприлюднив відповідне послання до духовенства і вірних. У ньому він висловлював радість із приводу припинення поділу Церкви. Дванадцятого жовтня він інформував німецьку цивільну адміністрацію про результати візиту автокефальних єпископів у Почаївську лавру. Сам Акт поєднання було оголошено в Луцькому кафедральному соборі 18 жовтня.

Якщо єпископи УАПЦ одностайно позитивно відреагували на Акт поєднання 8 жовтня 1942 р., то серед архиєреїв АПЦ утворилися два табори. Один із них представляли архієпископ Чернігівський Симон Івановський, єпископ Львівський, керуючий Київською єпархією, єпископ Пантелеймон Рудик та єпископ Полтавський Веніамін Новицький. Вони представляли русофільську групу духовенства міжвоєнного періоду. Симон Івановський через проросійську орієнтацію не досяг позицій вище вікарія Волинської єпархії, однак у 1940-1941 рр. став керуючим єпархією екзархату Московської Патріархії в Західній Україні. Його авторитет і вплив на консервативне духовенство та мирян спонукали владу Олексія Громадського з початком війни призначити Симона Івановського керуючим Чернігівською єпархією. Пантелеймон Рудик належав до проросійського чернецтва Почаївської лаври, як і Веніамін Новицький, який отримав єпископський сан від Московської Патріархії в червні 1941 р. Саме ці єпископи категорично виступили проти Акту поєднання 8 жовтня 1942 р.

Митрополит Олексій розіслав текст Акту поєднання підвладним єпископам 12 жовтня. Враховуючи тогочасні засоби комунікації,

припускаємо, що не всі архиєреї отримали його одночасно. Тому троє опозиційних до Олексія Громадського єпископів у своєму Меморандумі звернули увагу, що вони представляють думку лише частини єпископату, духовенства і вірних АПЦ [87, с. 731-733]. Вони заявили, що, оскільки митрополит Олексій, підписуючи Акт поєднання, діяв самостійно з порушенням постанови Обласного собору єпископів від 23 серпня 1941 р., а також без відповідного узгодження з усіма архиєреями АПЦ, то цей документ немає канонічної сили.

Друга позиція, на якій наполягали проросійські єпископи, – це трактування положень цього Акту як приєднання АПЦ до УАПЦ. На нього вони не могли погодитися, оскільки, на їх переконання, це було включенням до «розкольніцької» інституції. У меморандумі також констатовано, що оголошення Акту поєднання викликало обурення і неспокій серед мирян і кліру АПЦ. У їх середовищі, мовляв, стали лунати протести проти позиції митрополита Олексія, зокрема заклики не поминати його під час відправ, оскільки він об'єднався з «липківцями».

З огляду на ці аргументи, єпископи Симон, Пантелеймон і Веніамін із метою заспокоєння православного духовенства і мирян та захисту гідності АПЦ вирішили просити митрополита Олексія «зняти свій підпис з так званого «акту поєднання», запропонували йому «зложити з себе звання «Екзарха усієї України». А також до рішення Всеукраїнського Церковного Собору, зосередити вище церковне управління в священному Синоді в складі митрополита Олексія як голови та трьох обраних анкетуванням преосвящених [87, с.733]. Отже, консервативна частина єпископів шантажувала митрополита Олексія можливістю втрати становища глави Церкви, якщо він не відмовиться від Акту поєднання.

Фактично ці єпископи творили альтернативний орган керівництва в АПЦ. Отже митрополит Олексій постав перед складним вибором. У цей же час німецька цивільна адміністрація рішуче виступила проти об'єднання Церков. Усе це призвело до того, що глава АПЦ публічно відмовився від

Акту поєднання, заявивши, що це був документ про наміри. Ще 23 жовтня митрополита викликали в рейхскомісаріат у Рівному для пояснень у справі об'єднання. Уже тоді митрополит Олексій трактував ситуацію як спробу узгодження позицій. Пізніше він повідомляв підвладним єпископам, що 27 листопада він мав ще одну зустріч з представником вищої німецької цивільної адміністрації в Україні з приводу об'єднання. Уже знаючи негативне ставлення німців до Акту поєднання, владика Олексій заявив, що єпископи АПЦ вирішили розглянути справу подолання розколу на Соборі єпископів. Оскільки ж цей Собор не може відбутися в умовах війни, то й розгляд цього питання переноситься на невизначений термін [85, с.735].

Інформація про зміну позиції владики Олексія щодо об'єднання Церков стала відома митрополиту Полікарпу. Щоб отримати достовірну інформацію з перших уст, на початку листопада 1942 р. він здійснив поїздку в резиденцію митрополита Олексія у Кременці. Зустріч митрополитів тривала впродовж 11-12 листопада. Під час неї з'ясувалося, що митрополит Олексій дійсно трактує Акт поєднання від 8 жовтня як проект. Проте митрополит Полікарп на підставі запевнень владики Олексія продовжував вважати, що глава автономістів вірить в об'єднання, наразі ж чекає на відгуки решти автономних архиєреїв у цій справі.

Сподівання митрополита Полікарпа на церковне єднання не виправдалися, оскільки владика Олексій Громадський змінив позицію щодо нього. Визначальним чинником цього було ставлення до цього Акту німецької влади. Демарш єпископів Пантелеймона, Симона та Веніаміна з погрозами перейти в юрисдикцію РПЦЗ також змусив його маневрувати. Наголошуючи на Акті поєднання від 8 жовтня як на проекті, він тим самим залишав можливість для продовження діалогу.

Важливим і відповідальним вектором діяльності митрополита Полікарпа в 1943 р. залишалися відносини з німецькою цивільною адміністрацією, яка мала вирішальний вплив на церковне життя окупованих територій України. На початку січня 1943 р. заступник генерал-комісара

Волині і Поділля Ляндрат запросив його для повідомлення про новий порядок організації церковного життя в рейхскомісаріаті «Україна», ухвалений Кохом.

Під час цієї зустрічі, окрім Ляндрата, були присутні начальник політичного відділу генерал-комісаріату Краузе, керівник бюро перекладачів Цупінгер. УАПЦ представляв митрополит Полікарп у супроводі члена Адміністрації протоієрея Миколи Малюжинського. Причиною змін в організації церковного життя німцями називалися воєнні труднощі та складність транспортного сполучення окупованих територій. З огляду на це було оприлюднено рішення про обмеження юрисдикції православних єпископів територією генерал-комісаріатів. У кожному з них єпископ мав перебувати під захистом генерал-комісара й відповідальним за свою діяльність перед ним та власним сумлінням. Відповідно, компетенція Адміністрації УАПЦ мала поширюватися лише на територію генерал-комісаріату «Волинь і Поділля». Собор єпископів УАПЦ втрачав свою легітимність, натомість міг діяти лише Собор єпископів відповідного генерал-комісаріату. З огляду на ці зміни потрібно було внести корективи і у Статут Церкви.

Зауважимо, що у випадку наявності в межах генерал-комісаріату кількох православних єпископів, саме німецька адміністрація в особі генерал-комісара призначала одного старшим і відповідальним за стан справ Церкви [102, с. 751-752]. Щодо митрополита Полікарпа, то статус старшого єпископа УАПЦ генерал-комісаріату «Волинь і Поділля» надавався йому. Проте, він втрачав право вирішувати церковні справи в інших регіонах, де знаходились автокефальні єпархії.

Окрім цих змін німецька адміністрація заявила, що буде контролювати висвяти в єпископи. Нові хіротонії могли бути здійснені лише після згоди відповідного генерал-комісара. Відповідно призначення в парафії священників також могло відбуватися тільки після попередньої згоди німецької влади. Нелояльного священника міг усунути генерал-

комісар після відповідного подання гебітскомісара. В цій ситуації однак враховувалася думка головного єпископа комісаріату.

На закінчення розмови Ляндрат закликав митрополита Полікарпа якнайшвидше організувати Церкву в генерал-комісаріаті «Волинь і Поділля». Він зауважив, що оголошені зміни викликані лише війною і будуть відмінені з настанням мирного часу. Отже, нове розпорядження рейхскомісара Е. Коха ознаменувало суттєве посилення контролю окупаційної влади над Церквою. Це було викликано прагненням мати вповні підконтрольну Православну Церкву в умовах змін на фронті та в тилу, яка повинна була зосередити свою діяльність на забезпечення інтересів окупаційного режиму. Для УАПЦ та особисто митрополита Полікарпа розпорядження рейхскомісара означало появу значних перепон у реалізації канонічних церковно-адміністративних функцій, фактичне дроблення церковного організму з усіма його негативними наслідками.

У відповідь на такі дії окупаційної влади митрополит Полікарп намагався неофіційно підтримувати зв'язок із підвладними єпископами, апелюючи до їхнього архиєрейського сумління, хоча це не завжди спрацьовувало. Прикладом цього можуть слугувати випадки з Фотієм Тимощуком чи Феофілом Булдовським.

1943 рік став дуже важким для митрополита Полікарпа. Поразки німців на східному фронті та протидія їм у тилу активізувала репресивний апарат чинної влади. Гинули як миряни, так і клірики. Життя єпископів також було під загрозою. Легальна діяльність архиєреїв давала радикальним силам підстави звинувачувати їх у колабораціонізмі. Траплялися й трагічні випадки. Так, 7 травня 1943 р. українські повстанці мельниківського напрямку на шосе Кременець – Луцьк обстріляли машину кременецького гебітскомісара, якою на прийом у генерал-комісаріат «Волинь і Поділля» їхав митрополит Олексій зі співробітниками. Серед українських дослідників є ті, хто твердив, що вбивство глави АПЦ було вигідне німецькій окупаційній владі [195, с. 82-84]. Російські історики намагалися трактувати

цю трагедію як наслідок протистояння між ієрархами двох православних напрямів і безпосередню причетність до організації цього вбивства митрополита Полікарпа [356, с. 235].

Смерть митрополита Олексія максимально використала німецька пропаганда. Так, у всіх легальних друкованих виданнях рейхскомісаріату «Україна» було поміщено відповідні матеріали. Газета «Наші вісті» писала «Смерть митрополита Олексія вірні Автономної церкви, а разом з ними цілий християнський світ відчув дуже боляче. Большевицька підлість виявилась у цьому вбивстві владики ще раз з усією можливою яскравістю. Нікчемні советські бандити виконали факт огидної помсти супроти архієпископа, який з цілою рішучістю поборював ворогів Бога й Церкви – жидівсько-московських большевиків» [265, с. 2].

Владика Полікарп дізнався про трагічну загибель митрополита Олексія від урядовця генерал-комісаріату С. Тимошенка. З приводу цієї трагічної події він оприлюднив послання до архипастирів, духовенства і вірних УАПЦ, зазначивши, що сам факт вбивства митрополита свідчить про «оскудіння віри в Бога і правду Його та про здичавіння моральне». Він наголосив, що: «обов'язок наш, як християн православних, помолитись за нього, щоб відпустив йому Господь усі провини його» [177, с. 263-264].

Загострення ситуації на Волині, де щораз міцнішав український рух опору, спонукав німців апелювати до керівництва як УАПЦ, так і АПЦ. Німецька цивільна адміністрація вважала, що Адміністратор УАПЦ зобов'язаний зробити свій внесок у приборкання наростання Руху Опору. Зрештою відомо, що він долучився до оприлюднення декількох відозв, у яких ішлося про заклики до молоді виїжджати на роботу в Німеччину, а також активної допомоги німецькій владі «для самозбереження народу, «для кращого майбутнього нас, як нації та цілого цивілізованого людства» [331, с. 374]. З їх змісту зрозуміло, що владика Полікарп не був ініціатором їх підготовки, але водночас у їх змісті найбільш сильними були тези, які

стосувалися мобілізації сил «проти більшовицького фронту на всіх ділянках життя» [331 с. 374].

Водночас наголосимо, що чітка національна ідентифікація очільника УАПЦ уже давно не тільки дратувала, а й відчутно непокоїла окупантів. Так, ще 1942 р. в одному з таємних документів поліції безпеки та СД ішлося, що «Полікарп як колишній політичний діяч, на даний момент діяв як сепаратист і перетворював свої богослужіння на політичні маніфестації української незалежності» [331, с. 342]. Більше того, німецькі аналітики фіксували: «Керівництво автокефальної церкви... своєю поведінкою довело, що його лояльність, яка завжди підкреслювалася перед верхами, лише зовнішня і по відношенню до німецьких установ різко нехтувальна і ворожа..., автокефальний напрям церкви сприяв посиленню антигерманської націонал-української пропаганди» [331, с. 342]. Отже, німці, добре усвідомлюючи, що хоча «Церква та політичний рух» в автокефальному православному напрямі «майже ідентичні», але він їм був конче необхідним, щоб протистояти виявам народного опору їх режиму [331, с. 341-348].

Саме з метою мобілізації зусиль кліру УАПЦ, спрямованого на підтримку німців, 28 травня 1943 р. було організовано зустріч митрополита Полікарпа з генерал-комісаром Шене. Його супроводжував протоієрей Микола Малюжинський. Із німецької сторони були присутні начальник політичного відділу Краузе, керівник шкільного і церковного відділу Шмідт і перекладач Цупінгер [33, арк. 83-86].

Генерал-комісар жорстко заявив, що на Волині вже відбувається повстання українців. Спочатку було спокійно, але згодом з'явилися поодинокі випадки нападу. У відповідь німецька влада застосовувала репресії до окремих осіб і навіть сіл. Раніше, стверджував Шене, банди були радянські, а нині картина змінилася, і все частіше з'являються націоналістичні формування. Прикладом цього є банда Тараса Боровця. Тепер націоналістичні партизани копають окопи, прорубують просіки,

формують укріплення і господарюють так, як їм заманеться. На тлі таких подій Шене звинуватив духовенство УАПЦ в агітації на «користь бандитів».

В інших моментах німецький урядовець закидав православним українцям відмову працювати на користь Рейху, у нерозумінні свого обов'язку щодо «визволителів». Для зміни ситуації в регіоні Шене запропонував митрополиту Полікарпу через підвладне духовенство сприяти організації відправки робітників у Німеччину. Генерал-комісар наголосив, що запросив митрополита для розмови, аби востаннє запропонувати зробити все можливе, щоб зупинити «повстання», інакше українське населення не уникне біди.

У відповідь митрополит Полікарп дипломатично стверджував, що чутки, які вже давно поширювалися, а він їм не вірив, виявилися частково правдивими. Він говорив, що повністю не розуміє причин цього явища. Очевидно, воно є результатом більшовицької агітації, адже молодь завжди захоплюється гаслами. Владика припускав, що молодим людям, які прийшли з німецьким військом, обіцяли незалежну Україну, але вона так і не отримала її. Саме тому молодь перестала довіряти чинній владі. І ніякі запевнення з його боку та благочинних не дають жодного результату. Щодо виїзду на роботу в Німеччину, то, оскільки звідки надходять звістки про тяжкі умови праці, цю інформацію підхопила радянська агітація.

У розмові з генерал-комісаром митрополит дорікнув німецькій адміністрації, що вона відмовила УАПЦ у праві скеровувати своїх священників для духовної опіки українських робітників у Німеччині. Водночас він, зупинившись на проблемі застосування відплатних акцій, висловився проти знищення мирного населення. Митрополит акцентував, що ця практика колективної відповідальності не забезпечить спокою й знищення банд. Священники, вважав митрополит Полікарп, бояться висловлюватися щодо політичних питань, оскільки вже фіксуються випадки, коли таких отців убивають. Так, митрополит навів приклад

вбивства польською поліцією священника в Ківерцях, якого звинуватили в освяченні ножів українським партизанам. Після цього православні священники бояться не лише партизан, але й польської поліції. Також відомо, що немало кліриків кидають свої парафії і таємно переміщуються в інші місцевості. Проте, незважаючи на це, він запевнив генерал-комісара, що зробить все можливе для покращення ситуації. Коли генерал-комісар запевнив митрополита Полікарпа у «повному розгромі більшовиків», владику на це відповів: «По вірі Вашій хай Вам буде. Ви вірите в перемогу над ворогом, а я вірю в краще майбутнє свого народу. Нехай по вірі нашій нам буде» [33, арк. 86].

Отже, зміст розмови митрополита Полікарпа з генерал-комісаром Шене свідчив про прагнення окупаційної влади використовувати УАПЦ у воєнно-політичних цілях. Володіючи інформацією про її авторитет у населення, німці тиснули на митрополита, вимагаючи вплинути на повстанців, зупинити наростання руху опору. Він, зі свого боку, усвідомлюючи невідворотність жорстокого покарання за непослух, наскільки це було можливо, уникав розпоряджень своїм підлеглим щодо виконання німецьких вимог, оскільки на цей час позбувся колишніх ілюзій щодо дійсних намірів німецьких окупантів щодо українців, зокрема забезпечення їх духовно-культурних потреб.

Іншим вектором архиєпископської діяльності владики-адміністратора залишався зовнішньо-церковний. Так, у листопаді 1943 р. митрополит Полікарп Сікорський із кафедри Луцького Троїцького собору виголосив проповідь, в якій заявив про неканонічність проголошення митрополита Сергія Страгородського Московським патріархом. Це було зумовлено як логікою церковного життя в Україні, так і запитами німецької окупаційної влади, оскільки вибори патріарха РПЦ стали вагомою пропагандистською акцією сталінського режиму. У відповідь Берлін здійснив низку контракцій з метою нівеляції цієї події, передовсім в очах населення окупованих територій і світової громадськості. Так, зокрема, у Відні була проведена

конференція з участю представників Православних Церков, підконтрольних німцям країн. У її резолюції йшлося, що здійснене в Москві обрання патріарха є неканонічним, а через це немає сили закону. Водночас у ній усіх вірних було закликано безоглядно викривати сутність нового московського обману [357, с. 3]. Вагомість цієї заяви мав підтвердити представницький рівень конференції. Так, у Відні були присутні митрополит Анастасій Грибановський із Белграда, митрополит Серафим із Парижа, митрополит Серафим Ляде з Берліна, архієпископ Гродненський і Білостоцький Венедикт Бобковський та єпископи Сергій із Праги, Пилип із Потсдама, Василь із Відня, Григорій із Гомеля та архимандрит Серафим, ігумен монастиря св. Іони в Словаччині. Зазначимо, що в її роботі не брав участь жоден єпископ УАПЦ і АПЦ.

Підтримку резолюції конференції висловили православний єпископ Шанхаю, голова Православної Церкви в Аргентині, який очолював православні громади в Бразилії, Чилі, Парагваї та Уругваї, а також Синод єпископів Православної Церкви в Генерал-губернаторстві.

Засудили дії сталінського режиму окремим посланням глава АПЦ, а також архієпископ Євлогій із Вінниці, єпископ УАПЦ Григорій Огійчук та інші. «Криваві руки, – застерігала газета «Нова Шепетівщина», – що коронували нового патріарха, готові вчинити з ним те саме, що зроблено колись з патріархом Тихоном, коли він виконав свою повинність» [357, с.3].

Двадцять восьмого листопада митрополит Полікарп в проповіді заявив, що не визнає обрання митрополита Сергія Страгородського патріархом. «Безбожницька большевицька влада, – за його словами, – яка настановлює митрополита Сергія на високий церковний пост російського патріарха, виказує найвищу ступінь фарисейства, безприкладного у світовій історії. Большевизм цим актом зайвий раз виказує брак послідовності та консекветности в той час, коли загрожене його існування» [262, с. 4]. Незважаючи на те, що текст заяви був узгоджений з німецьким бюро пропаганди, її положення відображали дійсність і відповідали українським

інтересам. Відновлення Сталіним патріаршого управління РПЦ мало винятково політичну причину. Зрештою, обрання митрополита Сергія патріархом, яке відбувалося лише Собором уцілілих та вибраних сталінським режимом єпископів, не вповні відповідало інтересам усього духовенства та мирян РПЦ. Їм «обрали» патріарха. Отже, заява митрополита Полікарпа мала на меті звернути увагу православних вірян-українців на сутність інституційних процесів у маріонетковій РПЦ, їхню неканонічність. Для німецької влади ця заява владики Полікарпа – ще один важливий аргумент у боротьбі за свідомість окупованого населення. Дозволи на відкриття храмів у 1941 р., урочисті перепоховання жертв більшовицького терору, відновлення чернечого та парафіяльного життя, які протиставлялися сталінській церковній політиці, забезпечили німцям прихильне ставлення українського православного населення на початку війни. Проте в 1943 р. ситуація кардинально змінилася. Коли українці взяли за зброю в лавах УПА, німці намагалися реагувати на пропагандистські кроки сталінського режиму в церковній ділянці.

Необхідно зауважити, що німецька релігійна політика в роки війни завдала трагічних втрат УАПЦ. Унаслідок застосування принципу колективної відповідальності, переслідувань українського духовенства загинуло багато священно- і церковнослужителів, мирян. Активний учасник інституювання УАПЦ Н. Кибалюк із цього приводу писав, що мучениками за національно-релігійну ідею 1942-1943 рр. стали протоієрей А. Кирилюк, диякон М. Фірковський із сином Юрієм та вірними парафії с. Варковичі на Дубенщині, член Адміністрації Автокефальної УАПЦ М. Малюжинський, члени Рівненського церковного управління В. Мисечко, І. Левчук, К. Лозинський та десятки інших [226, с. 4].

Об'єктом репресій став і сам митрополит Полікарп. Шістнадцятого липня 1943 р. гестапівці здійснили обшук у приміщенні Адміністрації й заарештували близьких співробітників митрополита: М. Малюжинського [214, с. 23-31], І. Власовського [177, с. 265], члена Луцької духовної

консисторії А. Селепину. Погрожували й митрополиту, але до його арешту так і не дійшло. Так, за спогадами М. Малюжинського, 15 липня 1943 р. «між 2-ою і 3-ьою ночі вдерлися гестапівці до нашого помешкання, перед тим побили вікна при вході в дім Митрополита та, вбїгши до спальні Владики, грозили йому кулаками за переховання людей, ворожих німцям» [86, с. 759]. Отже, тільки масштабність та впливовість постаті митрополита стримувала нацистів у застосуванні проти нього репресій. Окрім священників та церковно-громадських діячів, у ті дні окупаційна влада репресувала авторитетних представників української інтелігенції, намагаючись таким чином вплинути на український рух опору [182, с. 157-163].

Доля багатьох заарештованих громадян, зокрема кліриків, виявилася трагічною. Так, священника М. Малюжинського розстріляли, а його тіло спалили 15 жовтня 1943 р. у Рівному як відповідь на акт помсти німцям, здійснений М. Кузнецовим. Того ж дня було знищено члена Рівненського церковного управління УАПЦ протоієрея В. Мисечка. Загалом десятки православних священників стали жертвами німецького терору, а також акцій помсти з боку радянських і польських партизан.

Яскравим виявом гострого засудження представниками автокефального кліру «відплатних акцій» німців щодо мирного населення, зокрема спалення людей у церквах сіл Малин, Губків та Великі Селища, став лист єпископа Рівненського Платона, вікарія Адміністратора, керуючого Крем'янецько-Рівненською єпархією митрополиту Полікарпу, в якому писав, що ці методи «переходять не тільки межі християнської моралі й етики, й загальнолюдської і нагадують часи жорстокого переслідування християн». Він, звертався до глави УАПЦ «увійти з внеском... про повищі ганебні факти сатанинського нищення людности через чинники поліційної влади до відома генерал-комісара Волині і Поділля зі зложенням при цьому від імені українського автокефального єпископату в генерал-комісаріяті рішучого протесту проти такого

нелюдського обходження з українською православною і чеською людністю» [86, с. 754-755].

Друга половина 1943 р. стала періодом значних випробувань для Адміністратора УАПЦ. Окупаційна влада обмежила його в повноваженнях, забороняючи керувати єпархіями за межами генерал-комісаріату «Волинь і Поділля». Натомість німці вимагали активної участі в антирадянській пропагандистській кампанії. Особливо турбував нацистів ріст українського руху опору. Вони вважали, що звернення митрополита Полікарпа матимуть вплив на українську молодь, яка з різних політичних переконань опинилася у лісах.

Наближення німецько-радянського фронту до Волині призвело до того, що митрополит Полікарп вимушений був залишити українські землі. Водночас він надіявся, що все ж повернеться на них. У січні 1944 р. владику виїхав із Луцька на Захід. Разом із ним виїхала частина священників і вірних УАПЦ.

Отже, впродовж 1942 – 1943 рр. архиєпископська праця Полікарпа Сікорського як очільника Адміністрації УАПЦ була багатовекторною насиченою турботами, пов'язаними з потребою зміцнення українського православ'я, зокрема конституювання помісної УАПЦ.

Він доклав неабияких зусиль до того, щоб вчасно й аргументовано спростувати дискредитацію безпосередньо його, а також підлеглого кліру, який здійснювала ієрархія РПЦ із намови й активного сприяння радянських спецслужб. Тоді він чи не перший серед православних ієрархів публічно заявив: вона в 1939 – 1940 рр. була використана радянськими органами влади не для зміцнення Церкви шляхом підпорядкування православних єпархій західноукраїнського регіону Московській Патріархії, а, навпаки, щоб, скориставшись нею з політичних мотивів, у майбутньому внутрішньо розкласти та знищити. Переконливими були докази владики стосовно відсутності в його діях симонії та колабораціонізму, а також твердження,

що ієрархія РПЦ, закривши очі на багатолітнє нищення її святинь, кліру та мирян, нині ревно обстоює сталінський режим.

Значимими для нього в ці роки були заходи з легітимізації УАПЦ, зокрема розробка і представлення чинній владі «Тимчасового Статуту Святої Православної Автокефальної Української Церкви», на підставі якого розбудовувалося українське православ'я у всіх регіонах окупованої України, розширення кола однодумців та укомплектування персонального складу Адміністрації з осіб, котрі були вірні ідеї набуття ним автокефального статусу, а також мали відповідну освіту й адміністративний досвід.

Оскільки для владики Полікарпа в цей час дуже важливим був вихід УАПЦ із західноукраїнського «загомінку», поширення її впливу у Центральній, Східній та Південній Україні, він активно сприяв висвятам низки єпископів навесні 1942 р, котрі відразу приступили до виконання цієї місії.

До честі Полікарпа Сікорського й те, що він усвідомив згубність для Церкви і всього українського загалу міжправославного конфлікту, зокрема його гострої полеміки з митрополитом Олексієм Громадським, яка через поширення відповідних відозв, заяв, а також через пресу, вийшла в публічний простір, і першим запропонував очільнику автономного православного напрямку церковне поєднання. Більше того, він був не тільки одним із його ініціаторів, а й активним фігурантом усіх перемовин, якими воно супроводжувалося. І хоча зрештою це поєднання не було реалізоване переважно через протидію німців, але стало яскравим свідченням доцентрової тенденції, яка в цей час переважала в українському православ'ї.

На початку 1943 р., коли німецька цивільна адміністрація вдалася до заходів зі зруйнування традиційного устрою православного церковного життя в Україні з метою його тотального підпорядкування інтересам Німеччини, владики Полікарп основні зусилля докладав до збереження

УАПЦ, а також уникнення використання її потенціалу для протидії руху опору чинній владі.

В цей час він не обійшов своєю увагою геополітичної сталінської акції – обрання митрополита Сергія Страгородського Московським Патріархом. Він його не визнав, назвав неканонічним, виявом фарисейства, політичних розрахунків Москви, яка, власне, й «обрала» вірянам РПЦ Патріарха.

Відтак, уся архипастирська праця митрополита Полікарпа Сікорського впродовж 1942 – 1943 рр. була спрямована на збереження та зміцнення УАПЦ, виконання нею функції інтегратора українського народу, його спільнотного життя.

3.4. Митрополит Полікарп і конфесійно-інституційні трансформації українського православ'я на завершальному етапі війни

Евакуацією єпископату та духовенства УАПЦ й особисто митрополита Полікарпа курувала німецька окупаційна влада. Оскільки вона була легальною інституцією, то вирішення таких питань, як надання транспорту для виїзду її кліриків чи їхнє розміщення в нових місцях перебування, вимагало узгодження з представниками влади. Все це було пов'язано з тим, що Міністерство окупованих територій Сходу розраховувало на єпископат і духовенство УАПЦ у своїх майбутніх політичних, зокрема пропагандистських, розрахунках і планах.

Евакуація православних кліриків відбувалася групами. Так, митрополит Полікарп із найближчими співробітниками залишив Луцьк 16 січня 1943 р., а 24 січня вони прибули у Варшаву. Єпископ Мстислав, що виїхав із Києва під контролем німецьких офіцерів ще 20 вересня 1943 р., спочатку прибув до Львова, а звідти у жовтні потрапив до Варшави [319, с. 170]. Після єпископа Мстислава Центральну Україну залишили архієпископ Никанор Абрамович, який виїхав на Волинь, а також єпископ

Сильвестр Гаєвський. Владика Никанор дев'ять тижнів перебував у Рівному. У першій половині листопада спільно з єпископом Рівненським Платоном він провів кілька архиєпископських візитацій. Вони, зокрема, відвідали Квасилів Чеський, де певний час перебували у єпископа Дубенського Вячеслава Лісицького [32, арк. 30].

Ті архиєреї УАПЦ, які опинилися у Львові, спочатку не могли відправляти служби в його Георгіївському храмі. Лише після відповідного рішення Синоду Православної Церкви Генерал-губернаторства цю ситуацію вдалося змінити. На неї вплинув давній конфлікт за київську митрополичу кафедру, що виник у 1941 – 1942 рр. між владиками Іларіоном Огієнком та Полікарпом Сікорським. Зрештою німецька влада вирішила перевезти всіх архиєреїв УАПЦ у Варшаву. «Німці не хотіли дозволити автокефальним єпископам залишитися у Львові, – повідомляв у Рим у 1944 р. митрополит Андрей Шептицький, - одним вони призначили місце проживання у Холмі, другим у Варшаві. Холмський єпископ Іларіон (Огієнко) не хотів приймати своїх колег. Таким чином, усі знайшлися у Варшаві» [82, с. 469].

І. Власовський пізніше акцентував, що з часу перебування митрополита Полікарпа на території Генерал-губернаторства цивільна німецька адміністрація в офіційних документах знову стала іменувати його адміністратором УАПЦ. Водночас було відновлено статус Собору її єпископів. І. Власовський вважав, що це сталося через відповідну позицію губернатора Варшавського дистрикту [177, с. 272]. Очевидно, що на політику німців у церковному питанні вплинули їхні поразки на Сході, а, значить, виникла необхідність заручитися прихильністю православних українців у війні з Радянським Союзом.

Отже, зосередження єпископату УАПЦ у Варшаві стало для митрополита Полікарпа можливістю визначити її канонічний статус. Весною 1944 р. у Варшаві перебували архиєреї відразу трьох юрисдикцій: Православної Церкви Генерального-губернаторства на чолі з митрополитом Діонісієм, Адміністрації УАПЦ на чолі з владикою Полікарпом та АПЦ.

Якщо зі статусом Православної Церкви в Генерал-губернаторстві було все зрозуміло, оскільки вона базувала свою самоуправність на Томосі 1924 р., то з визначенням двох інших виникали труднощі. Так, Адміністрація УАПЦ була тимчасовим органом управління на окупованих німцями українських територіях, але рішенням Соборів у Києві (травень 1942 р.) та в Луцьку (жовтень 1942 р.) вона була перетворена на автономну структуру в лоні Православної Церкви Генерал-губернаторства з претензіями на самостійність. Єпископи АПЦ по суті представляли РПЦ [309, с. 75].

З огляду на задум творців Адміністрації УАПЦ та очікування українського православного громадянства, перебування її єпископату у Варшаві було зручною нагодою трансформувати існуючий статус в якісно новий [309, с. 75-76].

Відтак, упродовж 11 березня – 8 квітня 1944 р. у Варшаві було проведено Собор єпископів УАПЦ, на якому були присутні: митрополит Полікарп Сікорський, архієпископ Никанор Абрамович, єпископи Ігор Губа, Геннадій Шиприкевич, Мстислав Скрипник, Сильвестр Гаєвський, Платон Артемюк, Вячеслав Лісицький, Сергій Охотенко, а також архимандрит Досифей. У його роботі не взяли участь митрополит Олександр Іноземцев та єпископ Юрій Кореністов, яких німці вважали православними владиками Білорусі. Вони визначили для них іншу роль та місце перебування. Зі складу архиєреїв УАПЦ митрополит Феофіл Булдовський залишився в Харкові в момент зайняття його радянським військом. Пізніше він помер у катівнях радянських спецслужб [339, с. 68]. Заборонений у священнослужінні Фотій Тимощук також опинився на радянській території. Мануїл Тарнавський, який свого часу перейшов в юрисдикцію АПЦ, був страчений українськими повстанцями за вироком їхнього суду ще восени 1943 р. Поза столицею Генерал-губернаторства також перебували архієпископ Михаїл Хороший та єпископ Григорій Огійчук. Отже, оскільки основна частина єпископату УАПЦ опинилася у

Варшаві, вони були правомочні вирішувати нагальні питання церковного життя.

На початку роботи Собору митрополит Полікарп закликав єпископів до єдності та солідарності, зокрема просив уникати виступів, що можуть завдати шкоди його результативності. Побоювання владики були небезпідставними. Досвід його архипастирської роботи в окупованій німцями Україні, коли в середовищі православних архиєреїв ситуативно виникали різні центри тяжіння, спонукав владика упередити потенційні ексцеси. Серед перших рішень Собору була декларація лояльності щодо чинної влади. Для створення її проекту було організовано спеціальну комісію. Її очолив владика Полікарп. Тринадцятого березня його винесли на розгляд Собору й затвердили. Наступного дня українські єпископи передали декларацію Варшавському губернатору [243, с. 2]. Це уможливило їхню подальшу легальну роботу. «Разом з їхнім єрархічним головою, митрополитом Полікарпом, – писав у 1944 р. митрополит Андрей Шептицький кардиналу Тіссерану, – вони усі [єпископи Адміністрації] разом підписали меморандум, у якому коротко наводять історію Автокефальної церкви та висловлюють вдячність німецькій адміністрації... за гостинність, якою на даний момент втішаються у Варшаві. Цей лист, чи меморандум, не має в собі нічого особливого» [82, с. 468].

Найважливішим досягненням Собору єпископів стала ухвала 4 квітня документу з назвою «Тимчасове положення про управління Святої Української Автокефальної Церкви» [177, с. 273]. Він став результатом роботи спеціальної комісії на чолі з митрополитами Полікарпом і Діонісієм, яка тривала впродовж кількох тижнів.

Тимчасове положення надавало Собору єпископів (у складі всіх архиєреїв) найвищі повноваження в управлінні Церквою до моменту скликання Всеукраїнського Помісного Собору. Ініціатива його скликання й очолення належала митрополиту. Йому ж надавався титул «Місцєблєститєля Київського Митрополічного Престолу». Виконавчим

органом Собору єпископів було визначено Священний Синод у складі голови - митрополита Полікарпа, його заступника – архієпископа Геннадія Шиприкевича та членів – архієпископів Никанора Абрамовича та Ігоря Губи [207, с. 54]. Секретарем Синоду призначили єпископа Платона Артемюка. Склад Синоду свідчив, що під тиском німецької влади в керівному органі Церкви було послаблено позиції найактивніших єпископів з так званої «київської» групи. Так, владики Никанор та Ігор стали лише звичайними членами Синоду, тоді, як в 1942-1943 рр. саме вони розбудовували УАПЦ у Центральній, Східній і Південній Україні. Зазначимо, що владика Мстислав Скрипник узагалі не ввійшов до складу Синоду.

Історик А. Смирнов писав, що цей проект Статуту УАПЦ після війни опублікував єпископ Сильвестр Гаєвський у книзі з назвою «Церковний устрій в Україні» [319, с. 188]. За ним, офіційною назвою майбутньої церковної інституції мала бути «Українська Православна Церква» [121, с. 9-43]. Його дев'ятий параграф стверджував, що в її богослужбовій науці, проповіді та зносинах мала вживатися українська мова.

Другий розділ статуту визначав керівні органи Церкви. Згідно з 34 Апостольським правилом, главою УПЦ мав бути всеукраїнський патріарх, який би представляв Церкву в зовнішніх відносинах, керував внутрішнім життям, скликав церковний Собор та Синод і головував у них, затверджував вибори єпископів, вирішував спірні питання, надавав церковні відзнаки, здійснював зносини з главами інших автокефальних Церков, дбав про своєчасне виготовлення св. Мира та інше [121, с. 11-12]. Титул глави УПЦ був наступним: «Святіший Патріарх Української Православної Церкви, Митрополит Київський і Галицький, архієпископ Таврійсько-Чорноморський і Січеславський та Священноархимандрит Києво-Печерської Лаври» [121, с. 12]. Передбачалося, що патріарха обиратиме елекційний Собор у складі духовенства і мирян.

Вищим законодавчим, адміністративним та судово-контрольним органом в УПЦ, за ним, мав бути Всеукраїнський Православний Собор. Раз на три роки він мав розглядати справи, пов'язані з питаннями віри, традицій та церковного устрою, задоволення духовно-моральних потреб вірних Церкви, організацією та матеріальним станом УПЦ. Її виконавчим органом мав бути Синод. Скликання і головування в ньому покладалося на патріарха. Синод формувався з чотирьох чинних єпархіальних єпископів, двох кліриків (один із них – голова військового духовенства) та трьох мирян. До компетенції Синоду автори проекту Статуту відносили розгляд і підготовку церковних правил, регулювання справ щодо віри, таїнств та обрядів, перегляд справ із канонізації, контроль за моральністю духовенства та мирян, висвяту єпископів, розгляд дисциплінарних справ архиєреїв, підготовку духовних кадрів, затвердження нових молитов, підручників Закону Божого та інше.

Крім патріарха, Собору та Синоду влада в УПЦ мала бути представлена також Вищим церковним управлінням. На його членів покладалася функція безпосереднього ведення освітніх, господарських та судових справ. В інших розділах проекту Статуту регламентувалося церковне і церковно-громадське життя на єпархіальному та парафіяльному рівнях.

Заслуговує на окрему увагу також рішення Собору надати митрополиту Полікарпу титул місцеблюстителя Київського митрополичого престолу, який раніше належав митрополиту Діонісію. Це свідчило про поступове дистанціювання УАПЦ від митрополита Діонісія і намагання перетворити її на повноцінний церковний організм.

Спеціальна комісія в складі єпископів Мстислава, Сильвестра й Платона отримала від Собору завдання розробити докладний проект організації Синоду та канцелярії Собору. Владика Полікарп особисто контролював цей процес. А. Смирнов з цього приводу писав, що оскільки

його не влаштував проект, розроблений Мстиславом Скрипником, він запропонував власний [319, с. 175].

Серед інших важливих питань, які обговорювалися під час Собору, були питання про матеріальне становище кліриків-емігрантів, звернення до німецької влади щодо духовно-релігійної опіки українських робітників у Рейху, а також духовно-освітні справи.

Роботу Собору єпископів УАПЦ було підсумовано спеціальним архиєпископським Посланням «До Всечесного духовенства, побожного чернецтва й боголюбивих вірних, в Україні й поза Україною сущих». Авторами цього, певною мірою програмного документа, стали архиєпископ Ігор та єпископ Мстислав. Його текст, попередньо апробований німецькою владою, містив дві міцно пов'язані між собою ідеї – своєрідний заповіт вірним, які опинилися під радянською окупацією, а також критику сталінської церковної політики. Перш за все, єпископат висловлював надію, що як і в попередні віки, так і нині, чергова, вже радянська окупація України «не вб'є душі живої й слова живого» [74, с. 766]. «Хресна доля, що знову прийшла до Тебе, – читаємо в посланні, – наш Многострадальний Народе, наповнила наші серця сумом, бо знаємо, що віра в Бога знову буде причиною до знущань і переслідувань зі сторони безбожників-комуністів, що на протязі 23 років закривали Твої святі церкви, обертали їх на клуби, театри, кіна, або й зовсім руйнували; мощі святих, образи й інші християнські святощі прилюдно зневажали; усі християнські святині касували; закидали Тебе всякими безвірницькими-блудницькими часописами-книжками, а всякі видання релігійні забороняли; запровадили антирелігійне виховання молоді, переслідували жорстоко всіх, настроєних релігійно...» [74, с. 766].

Критика в посланні нового радянського релігійного курсу, який втілювався в обранні Московського Патріарха та зміні церковної політики, була не тільки правдивою, відповідала інтересам православних українців, але й реакцією на реалії існування єпископату УАПЦ.

В іншій частині послання містилася програма дій Церкви в умовах еміграції. У ній ішлося, що на чужині опинилися «кілька мільйонів утікачів з України, котрі воліли відійти з Батьківщини й поневірятися в тяжких умовах еміграції, бо свідомі вони були того, що коли б зісталися на місці, то їх чекає страшне рабство, знуцання, а в кращому випадкові смерть». На переконання його авторів, ці страждання «послано для випробування нашої віри, нашої християнської гідності, сили нашого духа, нашої любови до Церкви й України». Водночас завданням єпископів УАПЦ вони вважали не посипати «голову попелом жалю й смутку», а вважати «за свій святий обов'язок і надалі опікуватися духовенством і вірними УАПЦ». Її архиєреї закликали вірних «благати Милосердного Господа», щоб «ласкаво помилував і зберіг нас та сподобив дочекатись Воскресіння нашої Батьківщини», «бути готовими, коли проб'є слухна година, сповнити святий обов'язок», а також, усвідомивши «хто ми й чий діти», воскресити в собі «того величного духа прадідного та незламну волю до боротьби за кращі ідеали людства та свої рідні ідеали». Вони наполягали на тому, що православним українцям слід «міцно згуртуватись коло своєї української Церкви, що цементом духовної єдності злучила б в одно весь український народ», «не вірити облесливій і шкідливій безбожницько-більшовицькій пропаганді про толеранцію релігії», а також апелювати «всіма способами до християнських народів світу про облудну фальш і сатанинську загрозу безбожного більшовизму християнській культурі». Українські архиєреї запевнювали свою паству, що «Господь не забуде нас до кінця, що чудо станеться й прийде Воскресіння – воскресне Україна» [74, с. 766-768].

Великоднє соборне архиєпископське Послання підписали всі одинадцять учасників Собору єпископів. Першим серед них був «Смиренний Полікарп Митрополит Луцький і Ковельський, Адміністратор і Голова Собору єпископів Української Автокефальної Православної Церкви» [74, с. 768]. Час показав, що воно стало своєрідною програмою дій

для православних українців в еміграції, а владика Мстислав Скрипник, виконуючи його, повернувся в Україну 1990 р. й очолив відроджену УАПЦ.

Собор єпископів постановив вважати всіх преосвящених правлячими архиєреями та підніс до сану архиєпископів Михаїла Хорошого та Геннадія Шиприкевича.

Серед багатьох контраверсійних питань, що постали перед учасниками Собору єпископів у Варшаві, було надання титулу патріарха митрополиту Діонісію Валединському. Першим про це написав після війни російський дослідник С. Ранєвський [291, с. 16]. Обґрунтовану крапку щодо цього поставив А. Смирнов на базі джерельної інтерпретації справи [319, с. 176-179]. На його думку, надання титулу патріарха владиці Діонісію не обговорювалося на засіданні Собору єпископів УАПЦ у Варшаві. Підписи під проханням до нього збиралися приватно, але троє з усіх архиєреїв – Ігор, Мстислав та Сильвестр – відмовилися підтримати його. Справа стала відома німцям і вони застосували наявні засоби впливу для нейтралізації їх позиції. Справа надання патріаршого титулу Діонісію Валединському засвідчила наявність серед єпископату УАПЦ двох груп – Полікарпа Сікорського та Мстислава Скрипника. Можна стверджувати, що за домінування тоді боролися прихильники поміркованих та радикальних дій.

Надання патріаршого титулу митрополиту Діонісію можна розглядати як ланку справи набуття УАПЦ у майбутньому канонічного статусу. Припускаємо, що таким чином українські архиєреї розраховували отримати від Діонісія Валединського автокефалію для УАПЦ. У цій ситуації Адміністрація УАПЦ розглядалася б як Церква-Донька і митрополит Діонісій мав усі повноваження надати їй самостійність в управлінні. Отже, є підстави для твердження, що проведення Собору єпископів УАПЦ стало найбільшим досягненням владики Полікарпа та українських владик на завершальному етапі війни. Водночас цілком поділяємо твердження А. Смирнова, що перебіг подій на Соборі, а також його ухвали засвідчили: статус УАПЦ залишається канонічно не

врегульований; її єпископат не мав «спільного бачення» Церкви у Вселенському православ'ї, а також «шляхів набуття» нею «повноцінної автокефалії»; він «не був готовий до церковної діяльності в еміграції і тішив себе ілюзіями повернення до України» [319, с. 12].

В цей час німецька влада не дозволила більш активної участі у церковному житті Генерал-губернаторства, де постійно проживала значна кількість православних українців, перебували сотні тисяч робітників зі Сходу, а також значна кількість полонених. Цим вона упереджувала їх потенційну інтеграцію та консолідацію на релігійно-етнічному ґрунті. На звернення єпископату УАПЦ про дозвіл опікуватися православними робітниками та полоненими генерал-губернатор Ганс Франк відповів відмовою [245, с. 149].

Однак, попри всі негаразди, митрополит Полікарп і його однодумці-архиєреї робили спроби трансформувати УАПЦ у самодостатню інституцію. Однією з них було звернення українського єпископату до Вселенського патріарха Веніаміна. Воно датоване 27 квітня 1944 р. У ньому повідомлялося про відновлення діяльності української православної ієрархії та прохання про тимчасову духовну опіку над паствою, що опинилася в межах юрисдикції Вселенського Патріархату [155, с. 9]. Так єпископат УАПЦ демонстрував, що залишається в канонічній юрисдикції Православної Церкви митрополита Діонісія Валединського. Водночас це був крок до налагодження відносин із Константинополем із метою подальшого визнання автокефалії УАПЦ.

Події на завершальному етапі війни змусили єпископат УАПЦ переміститися в курортне містечко Криниця в Карпатах. Він залишив Варшаву влітку 1944 р. Далі були Тренчин, Братислава (Словаччина). З Братислави німецька влада організувала виїзд українського єпископату, а також духовенства з родинами в Німеччину, у місто Кісінген, але звідти їх було повернуто в Австрію. Зрештою, в жовтні 1944 р. втікачі опинилися в залізничних вагонах у Марбурзі, де перебували майже два тижні. Оскільки

ж залізницю обстрілювали з літаків, то під час бомбардувань загинули члени родини єпископа Мстислава та священника Бориса Яковкевича.

Наступні три місяці 1944 р. єпископат УАПЦ на чолі з митрополитом Полікарпом знаходився у Бреслау. Але і в цих умовах, коли, здавалось би, усе перешкоджало повноцінній пастирській, духовно-освітній праці українських православних архиєреїв, вони не нехтували нею. Так, відомо, що владика Полікарп благословив провести семінар для підлеглого йому духовенства. Також у цей час працювала Комісія перекладу богослужбових чинів українською мовою. На Різдво 1945 р. митрополит звернувся з посланням до духовенства та вірних. Його лейтмотивом стала констатація гнітючого духовного стану українського народу, який залишився без духовної опіки під радянською окупацією, але водночас не може її мати і на території Німеччини [309, с. 79].

Збереглися свідчення, що у січні 1945 р., коли митрополит Полікарп перебував у Берліні, він спільно з єпископом Мстиславом відправив Службу Божу. Тоді ж владика Полікарп був прийнятий у Міністерстві окупованих території Сходу. Німці, враховуючи ситуацію на фронтах, обіцяли йому надати УАПЦ у Рейху такі ж права, що й Церкві, очолюваній митрополитом Серафимом Ляде.

Атаки британської та американської авіації на Бреслау змусили митрополита Полікарпа та єпископат УАПЦ виїхати в Дрезден, а звідти 3 лютого – в Ерфурт. Капітуляцію Німеччини 8 травня 1945 р. він разом з єпископами Никанором, Ігорем, Сильвестром та Григорієм зустріли в Тюрингії. Інші православні владика тоді потрапили в різні місцевості Німеччини.

Влітку 1945 р. митрополит Полікарп опинився поблизу Ганновера в британській зоні окупації. Зрозуміло, що це його врятувало від примусового вивезення в Радянський Союз та невідворотних репресій, але владика був відрізаний від основної маси українських емігрантів і не міг організувати духовну опіку над ними. Лише у липні в Бад-Кісінгені він провів першу

нараду з єпископами Михаїлом, Мстиславом, Платоном та В'ячеславом щодо збереження ієрархії УАПЦ в еміграції.

Опинившись далеко від рідної землі, православні українці почали поступово самоорганізовуватися. Так, у таборах переміщених осіб виникали православні громади, знаходилися й священники, які опікувалися ними. Завершенням ієрархічної православної структури повинна була стати єпископська опіка і влада. Канонічний єпископат УАПЦ мав відіграти свою інтегруючу роль у цьому процесі. Отже, головна ухвала наради в Бад-Кісінгені полягала в тому, що УАПЦ на чолі з митрополитом Полікарпом зберігала єдність у вигнанні і базувала свою наступну діяльність на рішеннях Собору єпископів у Варшаві березня-квітня 1944 р. Тоді ж було враховано всі звернення й меморандуми митрополита Полікарпа до англійської й американської владних інституцій, церковних та світських харитативних структур стосовно становища українського православного єпископату та кліриків.

Першим кроком до структурування діяльності Церкви стало закріплення зон відповідальності між єпископами. Так, владика Полікарп узяв на себе опіку над православними в британській зоні окупації, а в американській зоні їх доручили архиєпископу Михаїлу. У той час радянські спецслужби вимагали від союзників видати їм «колишнього радянського громадянина» владика Платона Артемюка, але його вдалося захистити від депортації. З благословення митрополита Полікарпа 10 листопада 1945 р. у Мюнхені під головуванням владика Михаїла Хорошого була проведена нарада єпископату УАПЦ. На ній обговорювалися актуальні питання церковного життя: організація парафій, призначення священників, утворення братств і сестринств, використання україномовних богослужбових текстів, підготовка кандидатів у священники. Одним із важливих її рішень стало закріплення за наявними автокефальними єпископами областей в американській зоні окупації та створення Богословсько-наукового інституту [309, с. 79].

У березні 1946 р. у м. Еслінген під головуванням митрополита Полікарпа було проведено Собор єпископів УАПЦ. У вступному слові він наголосив, що суперечки між єпископами слід залишити в минулому і далі діяти лише солідарно на добро Церкви і народу. Собор єпископів визначився із зонами відповідальності архиєреїв, а також ухвалив, що владика Полікарп є обласним митрополитом. Отже, це рішення ознаменувало новий етап архипастирської діяльності митрополита Полікарпа як глави УАПЦ, що опинилася в еміграції. Саме у 1946 р. Адміністрація УАПЦ остаточно трансформувалась у самодостатній церковний організм [309, с. 80].

У 1950 р. владика Полікарп переїхав у Францію. У цей час більшість з єпископату колишньої Адміністрації УАПЦ уже влилася в існуючі церковні інституції Європи, Америки та Канади, а він очолював єпархії УПЦ у Західній Європі.

Відійшов у вічність митрополит Полікарп Сікорський 22 жовтня 1953 р. у митрополичій резиденції Ольней-су-Буа поблизу Парижа. «Постать Митрополита Полікарпа – писав у десяти роковини його упокоєння священник Анатолій Дублянський – стала історичною. Вона увійшла в книгу буття нашої Церкви, як того її ієрарха, що з волі Божої, ставши Єпископом серед свого рідного українського народу в часі великих надій його й сподівань, був завжди вірний Божим заповітам і ідеям свого народу. Положений на нього хрест ніс віддано й впевнено, а сподівання, які покладав на нього український народ, виконав з честю. Доба відродження нашої Церкви на рідних землях в 1941-1943 роках пов'язана з його ім'ям, яке вписане в історію Української Православної Церкви золотими літерами, а пам'ять про Митрополита Полікарпа буде вічно жити в українському народі» [261, с. 2-3].

Отже, на завершальному етапі німецько-радянської війни митрополит Полікарп Сікорський залишався однією з головних постатей УАПЦ. Незважаючи на вимушену еміграцію, а також конкуренцію груп впливу у

середовищі її єпископату, він зберіг лідерські позиції, наполегливо консолідував його задля збереження набутків українізації православ'я, конституювання його як помісної Церкви. Важливими віхами зусиль владики, спрямованих на набуття нею автокефального статусу, став Варшавський Собор УАПЦ (11 березня – 8 квітня 1944 р.). На ньому було ухвалене «Тимчасове положення про управління Святої Української Автокефальної Церкви» – проект Статуту майбутньої автокефальної УПЦ, а також архиєпископське Послання «До Всечесного духовенства, побожного чернецтва й боголюбивих вірних, в Україні й поза Україною сущих», першим підписантом якого був «Смиренний Полікарп Митрополит Луцький і Ковельський, Адміністратор і Голова Собору єпископів Української Автокефальної Православної Церкви». Воно за своїм змістом було програмним документом, своєрідним заповітом вірним, які опинялися в умовах радянської дійсності.

Під час поневіряння єпископату та частини вірних УАПЦ у низці країн Європи, зокрема Німеччині, а потім – в Американській та Британській зонах окупації, митрополит Полікарп використовував найменші можливості для налагодження духовної опіки вірних та церковних структур, консолідації дій архиєреїв, підготовки їх до праці з набуття в майбутньому Православною Церквою України автокефального статусу.

Висновки до третього розділу

Отже, владику Полікарпа Сікорського відіграв одну з головних ролей у релігійно-церковних трансформаціях в Україні в період Другої світової війни, а пізніше став їх знаковою постаттю. Упродовж 1939-1941 рр. він обрав вичікувальну модель поведінки, яка дозволяла йому виграти час і зберегти життя. В цей період він утримувався від будь-яких публічних заяв з оцінкою радянської дійсності та єпископату РПЦ. Єпископ Полікарп фактично співпрацював із російськими ієрархами, місією яких було підпорядкування західноукраїнських єпархій РПЦ, однак не визнав над собою юрисдикції Московської Патріархії.

З початком німецько-радянської війни він підтвердив своє канонічне підпорядкування митрополиту Діонісію Валединському і категорично відмовився визнати постанови Почаївського церковного Собору серпня 1941 р. про автономію Православної Церкви в юрисдикції Московської Патріархії. Авторитет єпископа Полікарпа Сікорського як лідера українського національно-церковного руху, сформованого в міжвоєнний період, його чітка позиція щодо необхідності творення автокефальної Української Православної Церкви, стали запорукою визначення саме його кандидатури на керівника тимчасової Адміністрації УАПЦ рейхскомісаріату «Україна». Наприкінці 1941 р. архієпископ Полікарп Сікорський отримав це призначення і почав розбудову її церковно-адміністративних інституцій.

Основними векторами архиєпископської праці владыки Полікарпа в окупованій Україні стали: спростування аргументів ієрархів РПЦ щодо його «колабораціонізму», виявів у його діяльності «симонії», а також творення іміджу УАПЦ як неканонічної структури, перебування в лоні якої не дає її вірним шансів на спасіння; задоволення духовних потреб вірних, зокрема через забезпечення кадрового потенціалу Адміністрації УАПЦ із рукоположенням єпископів та духовенства; ретельний підбір фахових співробітників управлінського апарату Адміністрації; подолання міжконфесійного конфлікту в Україні, зокрема ініціатива щодо поєднання УАПЦ та АПЦ; вироблення моделі таких відносин з німецькою окупаційною владою, яка б уможлиблювала збереження основних набутків українізації Церкви, а також її поступове конституювання.

На заключному етапі війни митрополит Полікарп Сікорський спромігся зберегти авторитет і повноваження глави УАПЦ, організувати український єпископат в еміграції для праці з метою розробки нормативних церковних актів, які в майбутньому мали привести до проголошення автокефалії УПЦ.

ВИСНОВКИ

Визначний вплив на формування світоглядних засад майбутнього митрополита Полікарпа Сікорського, зокрема його духовно-національної ідентичності, справили батько – православний священник, традиції українського православного родинного кола, а також освітньо-культурне середовище Умані та Києва.

Феномен свідомості майбутнього митрополита УАПЦ полягав у тому, що він, тривалий час результативно працюючи у структурах РПЦ, де завдяки цьому набув неабиякого авторитету, інтуїтивно зрозумів, що в Україні склалася парадоксальна ситуація: не росіяни пристосовувалися до українців на їхній землі, а навпаки, українці вимушені були прилаштовуватися до них. Він не піддався русифікаційним впливам, не перестав уболівати за українську національну справу.

Владика Полікарп, який ще в юності почав усвідомлювати, що русифікаційна діяльність самодержавства і РПЦ в Україні значно послабили етноконфесійну ідентичність українців, із роками лише утверджувався в цих переконаннях. Національно-патріотичний характер церковно-громадської діяльності П. Сікорського викристалізувався під час участі в роботі Всеукраїнського Православного Церковного Собору та виконання обов'язків віцедиректора департаменту загальних справ Міністерства ісповідань УНР. Тоді він упевнився, що етноконфесійна ідентичність набуває багато виявів у пориваннях молодого української інтелігенції, родовим корінням пов'язаної з православним духовенством, яке вийшло з народу й не порвало зв'язок із традиціями його духовної культури. Він, будучи одним із її представників, вирішив присвятити своє життя Церкві, щоб у її лоні сприяти національному й духовно-культурному відродженню свого народу. Отже, духовна та життєва позиція П. Сікорського формувалася в середовищі українських церковних і світських політичних

сил, які після падіння Російської імперії опинилися в авангарді інституційної розбудови українського православ'я й Української держави.

За дуже короткий термін після появи на теренах Західної Волині і постригу в ченці 1922 р. архимандрит Полікарп завдяки своєму інтелекту, компетенції у сфері церковного адміністрування, наполегливості з налагодження православного життя, зокрема в чернечих осередках, й особливо його українізації, набув неабиякого авторитету в середовищі національно свідомого кліру та мирян.

Послідовна проукраїнська церковно-громадська діяльність архимандрита Полікарпа неодноразово викликала не тільки спротив із боку проросійськи налаштованого православного кліру і чернецтва, а й польської влади. Одним із наслідків цього стали його неодноразові переміщення, а також своєрідні «заслання» з Волині до Віленського (1923 р.) , а потім – Жировицького (1927 р.) монастирів.

Але ні гостре несприйняття його проукраїнської діяльності частиною православного кліру, ні неприхильне ставлення з боку польської адміністрації, чого не могла ігнорувати церковна ієрархія, не зменшили його авторитет у середовищі національно свідомих православних українців. Понад те, оскільки важливою ланкою послідовної українізації Православної Церкви в Польщі вони вважали набуття нею національного єпископату, то одним із його претендентів усе частіше називали архимандрита Полікарпа. Чи не найбільш виразно це виявилось під час підготовки до Луцького церковного з'їзду (1927 р.), коли одним із потенційних претендентів на єпископську висвяту вважали саме його. Відтак, завдяки наполегливій і цілеспрямованій церковно-громадській діяльності він став значущою постаттю національно-церковного руху на Волині. Попри протидію як із боку представників кліру, так і світських чинників, 1932 р. він був висвячений у єпископи. Це мало велике духовне і морально-психологічне значення для українського національно-церковного руху в Польщі, особливо на теренах Західної Волині, де він був найпотужнішим. Тоді

православні українці вперше отримали тут канонічного єпископа, і цим нівелювалися всі пропагандистські закиди з боку місцевих православних росіян про незаконність їхніх вимог, зокрема запровадження української мови у богослужбову практику.

Упродовж 1932 – 1935 рр. він здійснив низку візитацій православних парафій Луцького, Горохівського та Володимир-Волинського повітів, які стали дієвим засобом впливу на духовно-культурне життя місцевих жителів, оскільки мали виразний український характер.

Цілеспрямоване обмеження архипастирських візитацій владики Полікарпа, яке санкціонував правлячий Волинський архієрей на вимогу воєводського уряду, призвело до того, що він поступово переорієнтував свою діяльність на активну участь у роботі низки національно зорієнтованих церковно-громадських інституцій. Особливе місце серед них займало Товариство імені митрополита Петра Могили. Важливим етапом діяльності владики Полікарпа впродовж 1930-х рр. стала участь у роботі Волинських єпархіальних зібрань духовенства і мирян у січні 1935 р. і лютому 1936 р. Їхні ухвали зміцнили процес українізації Церкви в краї, зокрема демократизацію єпархіального управління.

1930-ті рр. стали часом напруженої й результативної єпископальної і громадської праці єпископа Луцького. Саме тоді він перетворився на одного з лідерів національно-церковного руху, спрямованого на українізацію православ'я, тобто запровадження в його сакральний комплекс української мови, соборноправного устрою, відновлення й плекання давніх автентичних традицій культово-обрядових практик.

Жодним чином не знецінюючи тогочасну церковно-адміністративну діяльність владики, акцентуємо, що саме на цей період припав найбільший його набуток у царині громадської духовно-просвітницької місії – активна участь у справі перекладу українською мовою богословської, богослужбової і катехітичної літератури, її видання та розповсюдження. Результати цієї праці виправдано вважати національним надбанням.

Негативне ставлення єпископа Полікарпа до зміни юрисдикційного статусу українського православ'я західного регіону, тобто його підпорядкування РПЦ, а також невизнання особисто над собою влади Московської Патріархії в 1940 – 1941 рр., мало принциповий характер. Він непорушно стояв на позиції неканонічності приєднання до неї 1686 р. Київської Митрополії, що було зафіксовано в Томосі Вселенського Патріарха 1924 р. про надання автокефалії Православній Церкві в Польщі. Владика Полікарп пересвідчився у несаможитності «упокореної» радянським режимом ієрархії РПЦ, використовуваної ним для внутрішніх і зовнішніх трансформацій православ'я в Західній Україні, а також нетривкості його урядування в ній через наближення війни з Німеччиною.

Очевидці тих подій пізніше свідчили, що він уповні усвідомлював загрозу «ціни» за вою непоступливість, але був готовий за будь-яких обставин відстоювати її. Високий рівень національної свідомості, освіченості, значний життєвий досвід, а також такі риси характеру, як твердість у дотриманні переконань, здатність приймати самостійні, глибоко осмислені рішення, стали запорукою впевненості владика Полікарпа в згубності визнання над собою юрисдикції Московської Патріархії.

Він, непорушно дотримуючись канонічного підпорядкування Варшавському митрополитові Діонісію, його Декретом від 24 грудня 1941 р. став Адміністратором Тимчасової Адміністрації Варшавської Митрополії на «визволенених українських землях», а по суті, очільником Адміністрації УАПЦ як самодостатнього єпископального організму. Це, зрештою, уможливило всю його наступну діяльність під час Другої світової війни, спрямовану на її інституційну розбудову.

Оскільки владика Полікарп із початком Другої світової війни всі свої зусилля зосередив на єпископальній праці, його місією стало збереження і розбудова УАПЦ, консолідація її духовних провідників і, зрештою, конститування, саме тому пішов на співпрацю з німецькою цивільною адміністрацією. Її засудження, зафіксоване в низці документів Московської

Патріархії і церковних публікацій періоду війни, а пізніше широко тиражоване як вияв колабораціонізму не тільки в радянську добу, а й у багатьох сучасних російських церковних і світських виданнях, не витримує критики. Він особисто не вдавався до ініціатив, спрямованих на зміцнення німецької окупаційної влади, не брав участі в її злочинах і лише в окремих випадках під тиском і загрозою для життя та виконання пастирського обов'язку вимушено поступався певним вимогам німецької адміністрації. Поліція безпеки та СД, яка відслідковувала кожний крок владики Полікарпа, у своїх документах характеризувала його сепаратистом, який «перетворював свої богослужіння на політичні маніфестації української незалежності». Водночас варто визнати, що він тривалий час мав ілюзії щодо церковної політики німців, переоцінив їхню удавану «церковну свободу», навіть глорифікував її, порівнюючи з недавнім ставленням до релігії та її інституцій радянського режиму. Ці ілюзії значною мірою розвіялися тоді, коли окупанти вдалися до демонтажу всієї традиційної системи управління православним церковним життям, його повного підпорядкування урядуванню своїх генерал-комісарів, масового терору проти цивільного населення, зокрема й кліриків. Але навіть тоді, коли він усвідомив принципову рівноцінність радянської і німецької церковної політики, його антибільшовицькі переконання живили надії, що німці можуть сприяти набуттю УАПЦ повноцінної автокефалії. Зрештою, цим сподіванням митрополита судилося зникнути тільки з падінням гітлерівської Німеччини.

Хоча не владику Полікарп був промотором поєднання УАПЦ і АПЦ у жовтні 1942 р., оскільки це більшою мірою заслуга єпископа Мстислава Скрипника, але він одним із перших серед православних владик усвідомив, що конфронтація УАПЦ і АПЦ, одним із активних фігурантів якої був саме він, безперспективна, дискредитаційна щодо реалій і майбутнього українського православ'я, в інтересах виключно іноземних державних і церковних чинників. Як відомо, цього поєднання, зрештою, не вдалося

досягти переважно через категоричне несприйняття німецької влади. Її репрезентанти, діючи за давнім принципом завойовників «розділяй і володарюй», певний час толерували український церковний рух, але на підставі таємної директиви, в якій ішлося, що автокефалія за своєю суттю «завжди була пов'язаною зі самостійницьким державництвом», не допустили створення єдиної УПЦ.

Митрополит Полікарп, докладаючи неабияких зусиль до викриття розкольницької діяльності Московської Патріархії щодо українського православ'я, зокрема персональної та колективної дискредитації його провідників, інспірованої й активно підтримуваної радянськими спецслужбами, акцентував на її безпідставності й аморальності, оскільки її реалізували ті, хто змирився з нищенням РПЦ сталінським режимом.

На завершальному етапі війни він за умов вимушеної еміграції наполегливо консолідував єпископат, протистояв відцентровим тенденціям у його середовищі, вдався до низки заходів, спрямованих на конституювання українського православ'я, не полишаючи сподівань на набуття ним автокефального статусу.

Митрополит Полікарп – особа з яскраво окресленою національною самосвідомістю. Упродовж свого життя він неодноразово виявляв риси не тільки візійнера, здатного передбачати майбутнє українського православ'я, генерувати ідеї щодо засобів його розвитку, а й пасіонарія, котрий репрезентував внутрішню спроможність і прагнення до діяльності, спрямованої на реалізацію надважливої мети свого життя – набуття Православною Церквою України автокефального статусу задля збереження українців як народу. Він – видатний менеджер українського православ'я, його спільноту-організуючий діяч, котрий завдяки особливостям свого інтелекту, вдачі, а також набутим компетенціям справив значний вплив на його розвиток на західноукраїнських землях упродовж 1920 – 1930-х рр., під час Другої світової війни, а також в умовах вимушеної еміграції. Органічно поєднуючи впродовж багатьох десятиліть еклезіальну й

громадську діяльність, владика зробив значний внесок у розвиток вітчизняної духовної культури, а відтак – відродження й утвердження української державності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. Архівні матеріали

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

1. Лист департаменту ісповідань Міністерства внутрішніх справ УНР до Інформаційного бюро Міністерства внутрішніх справ УНР, № 163, 10 квітня 1918 р. ЦДАВОУ, ф. 1071, оп. 1, спр. 44, арк. 7.
2. Лист департаменту ісповідань Міністерства внутрішніх справ УНР керуючому Київською єпархією єпископу Никодиму, № 179, 10 квітня 1918 р. ЦДАВОУ, ф. 799, оп. 1, спр. 19, арк. 1.
3. Письмо управляющего Киевской епархией епископа Никодима департаменту исповеданий Министерства внутренних дел УНР № 253, 20 апреля 1918 г. ЦДАВОУ, ф. 799, оп. 1, спр. 19, арк. 3.
4. Мнение членов причта Киево-Софийского собора по вопросу богослужения на украинском языке, 14 апреля 1918 г. ЦДАВОУ, ф. 799, оп. 1, спр. 19, арк. 5.

Центральний державний архів зарубіжної україніки

5. Лист архієпископа Никанора (Абрамовича) митрополиту Полікарпу (Сікорському), 10 квітня 1952 р. ЦДАЗУ, ф. 51, оп. 1, спр. 7, арк. 45.
6. Лист митрополита Полікарпа (Сікорського) протоієрею Петру Білону, 20 квітня 1951 р. ЦДАЗУ, ф. 51, оп. 1, спр. 2, арк. 13.
7. Лист священника Степана Дмитришина митрополиту Полікарпу (Сікорському), 5 квітня 1952 р. ЦДАЗУ, ф. 51, оп. 1, спр. 7, арк. 10.

Центральний державний історичний архів України у Львові

8. Доповідь єпископа Йосипа Сліпого на архиерейському соборі Української Греко-Католицької Церкви, 1941 р. ЦДАЛ, ф. 201, оп. 1т., спр. 16, арк. 91 - 105.

9. Лист Неофіта Кибалюка митрополиту Андрію Шептицькому, 1942 р. ЦДАЛ, ф. 201, оп. 1т., спр. 91, арк. 7 - 17.

Державний архів Волинської області

10. Заява протопресвітера Павла Пащевського, протоієрея Олега Мількова, протоієрея А. Огибовського та інших, 9 листопада 1934 р. ДАВО, ф. 63, оп. 1, спр. 2, арк. 71 - 72.

11. Лист архимандрита Полікарпа (Сікорського) Петру Певному, 24 березня 1927 р. ДАВО, ф. 199, оп. 2, спр. 1, арк. 68.

12. Лист голови управи Товариства імені митрополита Петра Могили міністру віросповідань та освіти, 13 лютого 1934 р. ДАВО, ф. 63, оп. 1, спр. 1, арк. 4.

13. Лист єпископа Діонісія (Валединського) Володимирській повітовій «Просвіті», 24 лютого 1921 р. ДАВО, ф. 390, оп. 1, спр. 2, арк. 32.

14. Pismo Ministerstwa wyznań religijnych i oświecenia publicznego Ministerstwu spraw wewnętrznych, № VI .c II/10629/26, 18 stycznia 1927 r. ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 699, арк. 4.

15. Pismo starosty powiatowego w Równem do pana komendanta powiatowego PP w Równem, L. Dz. 271/Pf., 11 kwietnia 1927 r. ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 699, арк. 16.

16. Pismo urzędu Wojewódzkiego Wołyńskiego, №A. 870 /adm/ c., 9 marca 1927 r. ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 669, арк. 6.

17. Podanie delegatury ukraińskiej ludności prawosławnej z Wołynia d-ra Arsenjusza Reczyńskiego, Platona Domanieckiego, Eugenjusza Petrykowskiego do pana Ministra spraw wewnętrznych 25 grudnia 1926 r. ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 699, арк. 4.

18. Protokół organizacyjnego zebrania Wołyńskiego komitetu wojewódzkiego uczczenia dziesięciolecia Odrodzenia Niepodległości Polski, 26 października 1928 r. ДАВО, ф. 199, оп. 2, спр. 2, арк. 9 - 10.

19. Протокол засідання управи Богословської секції, 4 березня 1935 р. ДАВО, ф. 63, оп. 1, спр. 2, арк. 3.
20. Протокол засідання управи Богословської секції, 8 жовтня 1935 р. ДАВО, ф. 63, оп. 1, спр. 2, арк. 8.
21. Протокол засідання управи Богословської секції, 1 квітня 1936 р. ДАВО, ф. 63, оп. 1, спр. 16, арк. 11.
22. Протокол засідання управи Богословської секції, 30 вересня 1937 р. ДАВО, ф. 60, оп. 1, спр. 16, арк. 18.
23. Протокол засідання президії управи Товариства імені Петра Могили, 6 березня 1932 р. ДАВО, ф. 63, оп. 1, спр. 2, арк. 27.
24. Протокол Організаційних зборів філії Товариства імені Петра Могили в Рівному, 28 лютого 1932 р. ДАВО, ф. 63, оп. 1, спр. 7, арк. 1.
25. Протокол Організаційних зборів філії Товариства імені Петра Могили в Крем'янці, 17 квітня 1932 р. ДАВО, ф. 63, оп. 1, спр. 8, арк. 10 - 12.
26. Рапорт тимчасово виконуючого обов'язки настоятеля Милецького монастиря ієромонаха Ананія благочинному монастирів Волинської єпархії ієромонахові Полікарпові (Сікорському), 6 січня 1923 р. ДАВО, ф. 522, оп. 1, спр. 1, арк. 3 - 4.
27. Фінансовий звіт Товариства імені Петра Могили, січень 1933 р. ДАВО, ф. 63, оп. 1, спр. 1, арк. 11.

Государственный архив Гродненской области (Республика Беларусь)

28. Sytuacyjne sprawozdanie miesięczne № 35 za miesiąc październik. Urząd Wojewódzki Nowogrodzki, № ВР /3820/tjn, listopad 1929 r. ГАГО, ф. 93, оп. 1, д. 4, л. 173 - 180.

Державний архів Рівненської області

29. Алексій (Громадський), митрополит. Одвертий лист до владики Полікарпа. ДАРО, ф. Р-281, оп. 1, спр. 17, арк. 42 - 46.

30. Архипастирське послання преосвященнішого Полікарпа, єпископа Луцького до всіх українців, суших на Волині, 10 липня 1941 р. ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 5, арк. 12.
31. Лист митрополита Варшавського Діонісія (Валединського) архієпископу Луцькому і Ковельському Полікарпу (Сікорському), 24 грудня 1941 р. ДАРО, ф. Р-281, оп. 1, спр. 10, арк. 10.
32. Повідомлення для духовенства Рівненсько-Крем'янецької єпархії за листопад 1943 р. ДАРО, ф. Р-281, оп. 1, спр. 17, арк. 30.
33. Протокол зустрічі митрополита-адмінстратора Полікарпа (Сікорського) з генерал-комісаром Волині і Поділля Генріхом Шене, 28 травня 1943 р. ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 38, арк. 83 - 86.
34. Sprawozdanie miesięczne za sierpień 1923 r. Urząd wojewodzki Wołyński, L dz. 1764/Taj., 9 września 1923 r. ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 1, арк. 94 - 117, арк. 106.

Державний архів Тернопільської області

35. Допит ставленику монахові Полікарпу (Сікорському) перед висвятою його на ієромонахи, 27 липня 1922 р. ДАТО, ф. 148, оп. 1, спр. 41, арк. 97.
36. Наказ Волинської духовної консисторії, № 9120, 3 липня 1922 р. ДАТО, ф. 148, оп. 1, спр. 41, арк. 96.
37. Послужний спис братії Мілецького Св.-Миколаївського монастиря за 1922 р. ДАТО, ф. 148, оп. 1, спр. 189, арк. 1 - 3.
38. Протокол засідання членів причту Володимирського кафедрального собору, 1 листопада 1926 р. ДАТО, ф. 148, оп. 5, спр. 206, арк. 32.
39. Прохання Петра Сікорського єпископу Кременецькому Діонісієві (Валединському), 1 липня 1922 р. ДАТО, ф. 148, оп. 1, спр. 41, арк. 93.
40. Прохання уповноважених Володимирської парафії митрополиту Варшавському і Волинському і всієї Польщі Діонісію (Валединському), 8 серпня 1926 р. ДАТО, ф. 148, оп. 5, спр. 206, арк. 31.

41. Рапорт архієпископа Волинського і Кременецького Священному Синоду Православної митрополії в Польше, 6 ноября 1922 г. ДАТО, ф. 148, оп. 1, спр. 41, арк. 143.
42. Рапорт архимандрита Полікарпа (Сікорського) митрополиту Варшавському і Волинському і всієї Польщі Діонісієві (Валединському), ч. 460, 12 серпня 1926 р. ДАТО, ф. 148, оп. 5, спр. 206, арк. 15.
43. Рапорт настоятеля Дерманського монастиря, архимандрита Алексія (Громадського) управляющому Волинської єпархией єпископу Дионисію (Валединському), № 1, 10 августа 1922 г. ДАТО, ф. 148, оп. 1, спр. 41, арк. 97.
44. Резолюція митрополита Варшавського і Волинського і всієї Польщі Діонісія (Валединського), № 1326, 20 грудня 1924 р. ДАТО, ф. 148, оп. 5, спр. 206, арк. 11.
45. Указ Священного Синода Православної митрополії в Польше єпископу Волинському і Кременецькому Дионисію (Валединському), № 43, 30 августа 1922 г. ДАТО, ф. 148, оп. 1, спр. 275, арк. 16.
46. Указ Священного Синода Православної митрополії в Польше архієпископу Волинському і Кременецькому Дионисію (Валединському), № 101, 9 сентября 1922 г. ДАТО. ф. 148, оп. 1, спр. 41, арк. 3.
47. Формулярний спис ієромонаха Полікарпа в миру Петра Дмитровича Сікорського, 1922 р. ДАТО, ф. 148, оп. 1, спр. 41, арк. 94 - 95.

Волинський краєзнавчий музей

48. Відозва “До всечеснішого духовенства і вірних на всіх визволених землях України” адміністратора Автокефальної Православної Церкви на визволених землях України, архієпископа Луцького і Ковельського Полікарпа (Сікорського), 26 січня 1942 р. ВКМ ДМ № 24199.

Рівненський краєзнавчий музей

49. Апостол. Видано коштом Богословської секції Товариства ім. митрополита Петра Могили. Луцьк. 1941. Листопад. РКМ КН 6340 / VIII Д 2094.
50. Відозва Волинського Єпархіального Комітету для захисту прав Православної Церкви на церковне майно. Кременець, 25/12 липня 1930 року. РКМ КН 12358 / 1 / VIII Д 2376 / 4.
51. Відозва «До Всечесного Духовенства з боку Духовної Консисторії Єпархії» від 23 жовтня 1931 року. РКМ 12397 / 2 / VIII Д 2369.
52. Листівка. «К православної пастве України» Сергий, Митрополит Московский и Коломенский, Патриарший Местоблюститель. 26. 6. 1943 г. Видавництво газети «Червоний прапор». Б – 0651. РКМ КН 7730 / 14 / III Д 3599.
53. Листівка. «Обращение ко всему Польскому народу». 1943 г. Типография газеты «Партизанская Правда». РКМ Доп. 373 / 6.
54. Необхідне канонічне роз'яснення в зв'язку з призначенням з Варшави тимчасового адміністратора. С.Почаївська Лавра, 12 лютого 1942 р. РКМ КН 7466 / VIII Д 2144.
55. Посланіє Його Блаженства, Блаженнішого Діонісія, Митрополита Варшавського і всієї Польщі, Священно-Архимандрита Почаївської Свято-Успенської Лаври, на ювілейний 950-й рік Хрищення Русі. 15 липня 1938 р. КН 12409 / VIII Д 2345.
56. Постановление Священного Синода, от 26 февраля 1927 года (Журнал №4, статья 3), по поводу Украинского Церковного Съезда в Луцке. РКМ КН 12410 / VIII Д 2376.
57. Псалтир. Луцьк, 1941. Серпень. Том XXXVIII. Передрук праці Українського Наукового Інституту. №18. Видано Богословською Секцією Т-ва ім. митрополита Петра Могили. РКМ КН 6340 / VIII Д 2094.
58. Розпорядження Волинської Духовної Консисторії від 10 травня 1933 р. РКМ КН 12400 / VIII 2362.

59. Смирений Діонісій. З божої ласки Єпископ Кременецький. До Честнішого Духовенства. 6 січня 1921 року, м. Кременець. Кременецький Богоявленський Монастир. РКМ КН 4488 / 1 / VIII Д 1726 / 1.
60. Звернення Архієпископа Луцького і Ковельського, Адміністратора Святої Автокефальної Православної Церкви на звільнених українських землях від 8 квітня 1942 р. до «О.О. Благочинних, О.О. Настоятелів монастирів і парафій. До всього Духовенства й Вірних на Українських Землях сущих». 836 /4 / VIII Д 1621.
61. Літургія св. Йоанна Златоустого. Варшава, 1936. 4575 / V III Д 1792.
62. Панихида. Церковні співи на мішаний хор. Луцьк – Варшава, 1937 р. 2253 Доп.
63. Свята Відправа на Зелені Свята. Крем'нець, 1922 р. 7481 Доп.

II. Опубліковані джерела

64. Акт поєднання 8 жовтня 1942 р. *Мартирологія українських Церков*. У 4 т. Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упорядкували і зредагували Осип Зінкевич і Олександр Воронин. Торонто - Балтимор: Українське Видавництво «Смолоскип» ім. Василя Симоненка, 1987. Т. 1: Українська Православна Церква. С. 729 - 731.
65. Андрей Шептицький, Галицький митрополит, Львівський архієпископ. Мій лист до всіх високопреосвящених і преосвящених православних архиєреїв в Україні і на українських землях, 30 грудня 1941 р. *Науковий Збірник Українського Вільного Університету*. Мюнхен, 1992. Т. 15. С. 55.
66. Архипастирське послання преосвященнішого Полікарпа, єпископа Луцького до всіх українців, сущих на Волині, 10 липня 1941 р. *Новий літопис*. 1961. Ч. 1. С. 24.
67. Витяг зі звітної доповіді першого секретаря обкому КП(б)У про роботу Волинської обласної партійної організації. м. Луцьк, 24 квітня 1940 р.

Кучерепа М., Вісін В. *Волинь: 1939 - 1941 рр.* Навчальний посібник. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. С. 282 - 285.

68. Волинське єпархіальне зібрання. Ухвали єпархіального зібрання на пленумі 30 січня 1935 р. на підставі протоколу Місійно-освітньої комісії. *Церква і Нарід.* 1935. Ч. 2. 1 квітня. С. 52 - 55.

69. Декларація Народних зборів Західної України про конфіскацію поміщицьких, монастирських земель і земель великих державних урядовців. м. Львів, 28 жовтня 1939 р. Кучерепа М., Вісін В. *Волинь: 1939 - 1941 рр.* Навчальний посібник. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. С. 246 - 248.

70. Декрет митрополита Варшавського Діонісія (Валединського) про утворення Тимчасової Адміністрації Православної церкви на визволених українських землях. Смирнов А.І. *Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч, 1930-1944 рр.* Монографія. Передмова Є. Сверстюка. К.: Смолоскип, 2008. С. 257 - 259.

71. Доклади міністра народного просвещения С.С. Уварова імператору Николаю І. *Река времени.* Вып. 1. М.: Эллис Лак, 1995. С. 68 -72.

72. Єпархіальний з'їзд Волинської єпархії в м. Кремінці 30 травня - 2 червня 1923 р. Додаток до «Релігійно-наукового вісника». 1923. Ч. 11 - 12.

73. Заяви архієпископа Полікарпа в справі виступів проти нього Московської патріархії. *Мартирологія українських Церков.* У 4 т. Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упорядкували і зредагували Осип Зінкевич і Олександр Воронин. Торонто - Балтимор: Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. Т. І: Українська Православна Церква. С. 656 - 660.

74. Звернення Собору єпископів УАПЦ до українського народу в 1944 р. *Мартирологія українських Церков.* У 4 т. Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упорядкували і зредагували Осип Зінкевич і Осип Воронин. Торонто - Балтимор: Українське Видавництво

- «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. Т.І: Українська Православна Церква. С. 765 - 769.
75. Из епархиальной хроники. Открытие Киевского отделения Всероссийского национального союза. *Киевские Епархиальные Ведомости*. 1914. № 7. Ч. неоф. С. 155.
76. Из епархиальной хроники. Съезд духовенства епархии. *Киевские Епархиальные Ведомости*. 1914. № 8. Ч. неоф. С. 187.
77. Книга правил святых апостолов, святых Соборов Вселенских и Поместных, и святых отцов. М.: Синодальная типография, 1901. 683 с.
78. Краткие сведения об операциях Киевского епархиального свечного завода за 1912 год. *Киевские Епархиальные Ведомости*. 1913. № 30. Ч. офиц. С. 480 - 485.
79. Краткие сведения об операциях Киевского епархиального свечного завода за 1912 год. *Киевские Епархиальные Ведомости*. 1913. № 31. Ч. офиц. С. 492 - 501.
80. Краткий обзор главнейших событий в жизни Киевской епархии за минувший 1913 год. *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 5. Ч. неофици. С. 104 - 113.
81. Церква і церковна єдність. Документи і матеріали. Львів: Свічадо, 1995. 524 с.
82. Лист митрополита Андрія Шептицького кардиналу Євгену Тіссерану. *Церква і церковна єдність*. Документи і матеріали. Львів: Свічадо, 1995. С. 467 - 470.
83. Листи громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона) 1910. - 1969. / Упор.: І. Преловська та ін. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2011. 744 с.
84. Лист Митрополита Діонісія до Архієпископа Олексія, 23 жовтня 1941 р. *Український голос*. 1942. Ч. 7 (22). С. 4.

85. Лист митрополита Олексія до своїх єпископів, 15 грудня 1942 р. *Мартирологія українських Церков. У 4 т. Документи, матеріали, християнський самвидав України. Упорядкували і зредагували Осип Зінкевич і Олександр Воронин. Торонто - Балтимор: Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. Т.1: Українська Православна Церква. С. 735.*
86. *Мартирологія українських Церков. У 4 т. Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упорядкували і зредагували Осип Зінкевич і Олександр Воронин. Торонто - Балтимор: Українське Видавництво "Смолоскип" ім. В. Симоненка, 1987. Т: Українська Православна Церква. 1207 с.*
87. Меморандум автономних єпископів-москвофілів, осінь 1942 р. *Мартирологія українських Церков. У 4 т. Документи, матеріали, християнський самвидав України. Упорядкували і зредагували Осип Зінкевич і Олександр Воронин. Торонто-Балтимор: Українське Видавництво «Смолоскип» ім. Василя Симоненка, 1987. Т.І: Українська Православна Церква. С. 731 - 733.*
88. Меморіал до пана Міністра ісповідань і народньої освіти в справі заснування Православного богословського ліцею в м. Крем'янці. *Церква і Нарід. 1935. Ч. 2. С. 57 - 58.*
89. Митр. А. Шептицький про радянську владу в Західній Україні. *Мартирологія українських Церков. У 4 т. Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упорядкували і зредагували Осип Зінкевич і Священик Тарас Р. Лончина. Торонто-Балтимор: Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1985. Т.ІІ: Українська Католицька Церква. С. 211 - 212.*
90. Обращение Патриаршего местоблюстителя, митрополита Московского и Коломенского Сергия к верующим в связи с поддержкой фашистов православными епископами Прибалтики 22 сентября 1942 г. *Русская православная церковь в годы Великой Отечественной Войны 1941-1945 гг.*

Сборник документов. Составители: Васильева О. Ю., Кудрявцев И. И., Лыкова Л. А. Москва: Издательство Крутицкого подворья; Общество любителей церковной истории, 2009. С. 47 - 50.

91. Определение Святейшего Синода от 17 декабря 1912 года за № 11637. *Киевские Епархиальные Ведомости*. 1913. № 2. Ч. офиц. С. 13 - 15.

92. Освідчення Високопреосвященнішого Адміністратора Св. Православної Церкви в Україні у Райхскомісаріаті. Волинь. 1942. Ч. 12 (40). 12 лютого. С.1.

93. Политика Третьего рейха по отношению к Русской Православной Церкви в свете архивных материалов 1935 -1945 годов. Сборник документов. Составитель Михаил Шкаровский. М.: Издательство Крутицкого патриаршего подворья; Общество любителей церковной истории, 2003. 367 с.

94. Послання архієпископа Олексія. Вісті для українських селян. 1943. Ч. 13. 24 лютого.

95. Послання високопреосвященнішого Полікарпа, митрополита-адміністратора Св. Православної Української Церкви до всечесного духовенства і вірних, квітень 1943 р. *Крем'янецький вісник*. 1943. № 35(177). 2 травня. С. 2 - 3.

96. Послання владики Олексія. *Крем'янецький вісник*. 1943. № 21(163). 14 березня. С. 4.

97. Послання екзарха. Український голос. 1943. Ч. 9(76). 22 лютого. С. 2.

98. Постанови Волинського єпархіального зібрання духовенства і мирян 3-10 жовтня 1921 року в Почаївській лаврі. Кременець: Друкарня В. Цвіка, 1922. 28 с.

99. Правовое положение Святой Автокефальной Православной Церкви в Польше. Доклад 1-му Поместному Собору Православной Церкви в Польше. Варшава: Синодальная типография, 1931. 80 с.

100. Промова на пленумі Сейму посла прот. Мартина Волкова. *Церква і Нарід*. 1936. Ч. 6. 15 березня. С. 184-187.

101. Процес за православні церкви. Справа т.зв. ревіндикаційних процесів за передачу 724 православних святинь Римо-Католицькому Костелові. Ч.1. Волинь і Полісся / Зібрав та опрацював В. Коносоцький, ред. І. Кедрин. Варшава: Вид. Укр. Парламентарної Репрезентації, 1930. 56 с.
102. Протокол, 11 січня 1943 р. *Мартирологія українських Церков*. У 4 т. Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упорядкували і зредагували Осип Зінкевич і Олександр Воронин. Торонто-Балтимор: Українське Видавництво «Смолоскип»ім. В. Симоненка, 1987. Т. 1: Українська Православна Церква. С. 751 - 752.
103. Процес за православні церкви. Справа так званих ревіндикаційних судових процесів про передачу 724 православних святинь Римо-католицькому костелові / Зібр. та опрацював В. Косоноцький, ред. І. Кедрин. Варшава: Видання Української парламентарної репрезентації, 1930. Ч. 1: Волинь і Полісся. 55 с.
104. Пам'ятки. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона): 1907 - 1968. К.: Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 2001. Т. 2. 345 с.
105. Памятная книжка Киевской губернии на 1906 год. Киев: Издание Киевского губернского статистического комитета, 1905. 142 с.
106. Памятная книжка Киевской епархии. Историко-статистические сведения об учреждениях духовного ведомства Киевской епархии, статистические списки церквей епархии и общие статистические сведения по всем сторонам епархиальной церковно-религиозной жизни / Сост. А. Воронов, свящ. В. Антонов. Киев:Типография Г. Т. Корчак- Новицкого, 1882. 262 с.
107. Правда о религии в России. Москва: Издание Московской Патриархии, 1942. 457 с.
108. Распоряжение епархиальных начальств. *Киевские Епархиальные Ведомости*. 1913. № 2. Ч. офиц. С. 16.

109. Резолюция митрополита Киевского и Галицкого Флавиана, № 421 от 28 января 1914 года. *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 7. Ч. офиц. С. 57 - 58.
110. Річинський А. В. Проблеми української релігійної свідомості. / Упорядники: А. Колодний, О. Саган. Тернопіль, 2002. 448 с.
111. Русская Православная Церковь и коммунистическое государство. 1917 - 1941. Документы и фотоматериалы. Москва: Издательство Библийско-Богословского Института св. апостола Андрея, 1996. 352 с.
112. Русская Православная Церковь и Великая Отечественная война. Сборник церковных документов / Под редакцией Николая, Митрополита Киевского и Галицкого. М.: Издание Московской Патриархии, 1943. 100 с.
113. Сергей, Патриарх Московский и всея Руси. Распоряжение Патриарха Московского и всея Руси об именуящем себя «Митрополитом» Феофиле Булдовском. *Журнал Московской Патриархии*. 1943. №4. С. 9.
114. Сергійчук В. Український здви́г: Волинь. 1939 – 1955. К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. 840 с.
115. Слово архієпископа Волинського і Крем'янецького Олексія Громадського). *Церква і Нарід*. 1935. Ч. 1. 15 березня. С. 6 - 10.
116. Слово владики Олексія, архієпископа Волинського і Крем'янецького при відкритті Волинського епархіального зібрання 12 лютого 1936 р. *Церква і Нарід*. 1936. Ч. 6. 15 лютого. С. 95 - 99.
117. Слово, сказанное Высокопреосвященным Дионисием, митрополитом Варшавским и Волыньским и всея Польши, при вручении жезла новохиротонисанному преосвященному Симону, епископу Кременецкому, викарию Волынской епархии, 6 апреля 1924 года в Варшавской митрополичьей церкви. *Воскресное Чтение*. 1924. № 17. 12 (25) мая. С. 260.
118. Смиранный Николай, Митрополит Киевский и Галицкий, екзарх Украины. Обращение к клиру и верующим жителям Украины. *Журнал Московской Патриархии*. 1943. №3. С. 5 - 6.

119. С новым годом. *Киевские Епархиальные Ведомости*. 1913. № 1. 6 января. Ч. неофиц. С. 1 - 5.
120. Сильвестр, єпископ Лубенський та Миргородський. Церковний устрій в Україні. Новий Ульм, 1946. 66 с.
121. Статут св. Української Православної Церкви. Сильвестр, єпископ Лубенський та Миргородський. *Церковний устрій в Україні*. Новий Ульм, 1946. С. 9 - 43.
122. Таємний додатковий протокол до Пакту про ненапад між Німеччиною та Радянським Союзом щодо поділу сфер впливу і передачі Західної України Радянському Союзу, м. Москва, 23 серпня 1939 р. Кучерепа М., Вісін В. *Волинь: 1939 - 1941 рр.* Навчальний посібник. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. С. 173 - 174.
123. Третий рейх и Православная Церковь: документы одного архива. *Наука и религия*. 1995. №5. С. 22 - 25.
124. Україна в Другій світовій війні. Збірник німецьких архівних матеріалів. Упорядкування і передмова В. Косика. Львів: Інститут українознавства ім. І Крип'якевича НАН України, 1997. Т. 1. 384 с.
125. Церковні події на Волині. *Мартирологія українських Церков*. У 4 т. Документи, матеріали, християнський самвидав України. Упорядкували і зредагували Осип Зінкевич і Олександр Воронин. Торонто-Балтимор: Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. Т.1: Українська Православна Церква. С. 673 - 676.
126. Шкаровский М. В. Политика Третьего рейха по отношению к Русской Православной Церкви в свете архивных материалов 1935-1945 годов. Сборник документов. Составитель Михаил Шкаровский. Москва: Издательство Крутицкого Патриаршего Подворья; Общество любителей церковной истории, 2003. 364 с.
127. ListotwartydojegoekscelencjiMetropolityCerkwiPrawoslawnejwPolsceDjoni zego. *ZycieWolynia*. 1925. № 43(90). 25 pazdziernika. S. 5 - 6.

III. Мемуаристика

128. А.З. Депо з недавнього минулого. Уривок з спогадів. *Літопис Волині*. 1955. Ч.2. С. 94 - 97.
129. Базюк-Василів Л. Вони служили Церкві і рідному народу. Спогади про діда і батька. Львів: Сполом, 2004. 144 с.
130. Білон П., священник. Спогади. Частина перша. Пітсбург: [б, в], 1952. 164 с.
131. Величківський М., проф. Сумні часи німецької окупації у 1941 - 1944 роках. *Визвольний Шлях*. 1965. №2. С. 152 - 162.
132. Величківський М., проф. Сумні часи німецької окупації у 1941 - 1944 роках. *Визвольний Шлях*. 1965. Кн. 4. С. 392 - 401.
133. Величківський М., проф. Сумні часи німецької окупації у 1941 - 1944 роках. *Визвольний Шлях*. 1965. №7 - 8. С. 801 - 809.
134. Витяг з щоденника священника Максима Федорчука про події на Волині в роки Другої світової війни. Вересень 1940 року. Сергійчук В. *Український здви́г: Волинь. 1939 - 1955*. К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. С. 33 - 35.
135. Витяг з щоденника священника Максима Федорчука про події на Волині в роки Другої світової війни. Грудень 1940 року. Сергійчук В. *Український здви́г: Волинь. 1939 - 1955*. К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. С. 38 - 43.
136. Витяг з щоденника священника Максима Федорчука про події на Волині в роки Другої світової війни. 1943 рік. Сергійчук В. *Український здви́г: Волинь. 1939 - 1955*. К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. С. 132 - 134.
137. Власовський І. Пам'яті пастиря-мученика. *Богословський вісник*. 1948. Ч. 2. Липень- грудень. С. 159.
138. Гаюк С., протоієрей. Від церковного престолу до Берези за драти. Вінніпег: Ін-т дослідів Волині, 1955. 48 с.

139. Данилюк В.О. Вірити занадто боляче... Волинь: хроніка подій 1944 - 1944. Луцьк: Ініціал, 1995. 224 с.
140. Д[олин]ський Л., прот. Волинь в обіймах Червоної Москви. Похорон постріляних більшовиками. *Український православний календар на 1961 рік*. Вид. Укр. Православної Церкви в США. Т. I. С. 680.
141. Златоуст XX века: Митрополит Николай (Ярушевич) в воспоминаниях современников / Ред.-сост. З.Л.Староверова, Е.В. Урдина. Санкт-Петербург: Нева-Визит, 2003. 256 с.
142. Кульчинський Ф., протопресвітер. З життя Православної Церкви на Волині під Польщею 1921 - 1939 р. Спогади. *Український Православний Календар на 1966 р.* Бавнд-Брук: Видання УПЦ в США, 1965. С. 123 - 129.
143. Кульчинський Ф., протопресвітер. Проф. І. Власовський (1883-1969). Іван Власовський: Пропам'ятна книга / Зредагували протопресвітер о. Ф. Кульчинський, Михайло Муха. Торонто: Видання Українського православного братства св. Володимира, 1974. С. 11 - 23.
144. Л. К. Блаженніший Митрополит Полікарп. *Українське православне слово*. 1953. Ч. 11. С. 2.
145. Митрофорний протоієрей Іван Кремінський. *Церковний календар*. Сянік: Вид-во Перемисько-Новосанчівської єпархії, 1993. С. 256 - 259.
146. Сагайдаківський В., свящ. Правди не втопити: Спогади з 50-річчя пастирства. 1927-1977. Торонто, 1977. 362 с.
147. Самчук У. На білому коні: спомини і враження. Вінніпег: Накладом тов-ва "Волинь", 1980. 249 с.
148. Сивіцький М. Записки сірого волиняка. К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2002. 400 с.
149. Скорупський М. Туди де бій за волю. Спогади курінного УПА Максима Скорупського-Макса. Київ: Козаки, 1992. 352 с.
150. Туди де бій за волю: (Спогади курінного УПА Максима Скорупського – Макса). Київ; Лондон; Торонто; Нью-Йорк; Сідней: Вид-во ім. О. Теліги та Фундації ім. Ольжича, 1992. 351 с.

151. Яковкевич Т. 1939–1943 рр. на Володимирщині: (спогади). 1956. Ч. 3. С. 80 - 83.

IV. Монографії, брошури, статті

152. Альошина О. Національно-церковний рух на Волині. *Наукові записки: Історичне релігієзнавство*. Острог, 2009. Випуск 1. С. 3 - 12.

153. Альошина О. А. Діяльність Арсена Річинського в контексті українізації Православної Церкви в Польщі (20-30-ті рр. ХХ ст.): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: спеціальність 09.00.11 – релігієзнавство. Острог, 2011. 20 с.

154. Альошина О. Перебіг українізації у Православній церкві на Волині у 20-х р. ХХ ст. *Наукові записки: Історичне релігієзнавство*. Острог, 2014. Випуск 11. С.16 - 24.

155. А[натолий]. Д[ублянський]., прот. Собор єпископів УАПЦ у Варшаві в 1944 р. Рідна Церква. 1964. Ч. 59. С. 9.

156. А. К. Блаженніший митрополит Полікарп (Сікорський). *Літопис Волині*. 1955. Ч. 2. С. 4 - 7.

157. А. К. Українська Автономна Православна Церква на Волині та її творець митрополит Олексій: 7.V.1942 – 7.V.1962 *Літопис Волині*. 1962. Ч. 6. С. 22.

158. Баран С. За будову національного життя на Київському престолі. *Львівські вісті*. 1941. Ч. 77. 6 листопада. С. 4.

159. Бачинська К. Становлення автокефалії на Волині. *Наша віра*. 1997. Ч. 12 (116). грудень. С. 4.

160. Біднов В. Церковна справа в Україні. Тернів: Видання Українська автокефальна церква, 1921. 47 с.

161. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. Кн. 1. К.: Либідь; Військо України, 1994. 432 с.
162. Беркгоф К. Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації. *Український історичний журнал*. 2005. № 3. С. 16 - 36.
163. Борщевич В. Автономна Православна Церква на Волині. Луцьк: Редакційно-видавничий відділ «Вежа» Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 1998. 98 с., іл.
164. Борщевич В. Отець Микола Малюжинський на тлі епохи: монографія. Луцьк: Редакційно-видавничий відділ «Вежа» Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2000. 94 с., іл.
165. Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20-40-ві рр. ХХ ст.): Монографія. Луцьк: Редакційно-видавничий відділ «Вежа» Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2000. 254 с.
166. Борщевич В.Т. Волинське духовенство у ХХ столітті: ідентичність, статус, еволюція. Монографія. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2010. 584 с.
167. Борщевич В.Т. Православне духовенство Волині у ХХ столітті: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук: 07. 00. 01 – історія України. Львів, 2011. 38 с.
168. Будняк О. Становлення Української Автокефальної Православної Церкви в роки Другої світової війни (за матеріалами НМІУ та ЦДАВО України). *Історія релігій в Україні: Науковий щорічник*. Львів, 2017. Вип. 27. С. 373 - 383.
169. Вадимов Е. К 40-летию пастырского служения о. протопресвитера Т. П. Теодоровича. *Воскресное Чтение*. 1935. № 20. С. 268 - 271.
170. Василенко Д. Проблема українського єпископату. *На Варті*. 1925. № 5 -6. С. 12 - 15.
171. (Вашук) Варфоломій, архієпископ. Мілецький Свято-Миколаївський монастир. Історико-краєзнавчий нарис. Рівне, 2003. 148 с.

172. Вишневецький В., протопресвітер. Пам'ятаючи митрополита Діонісія. *Рідна церква*. 1960. Ч. 43. липень-вересень. С. 3 - 5.
173. Вишиванюк А. Об отношениях между «Украинской Автономной Православной Церковью» и «Украинской Автокефальной Православной Церковью» на Западной Украине в годы немецкой оккупации (1941-1944 гг.). *Вестник церковной истории*. 2014. № 3 - 4. С. 26 - 38.
174. Власовський І. Десять літ тому. *Український православний календар на 1953 рік*. Вид. Укр. православної церкви в ЗДА, 1952. 97 с.
175. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Нью Йорк; Бавнд Брук: УПЦ в США, 1977. Т. 3. 390 с.
176. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Нью Йорк; Бавнд Брук: УПЦ в США, 1961. Т. 4, кн. 1. 384 с.
177. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4-х т., 5-ти кн. Нью Йорк; Баунд Брук: Українська Православна Церква в США, 1975. Т. 4., кн. 2. 416 с.
178. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Репринтне видання. Нью Йорк. 1966. Т. IV. (частина 1 і 2). Київ, 1998. 416 с.
179. Власовський І. Непрошені опікуни. *Церква і Нарід*. 1937. Ч. 5. 1 березня. С. 169 - 175.
180. [Власовський Іван] Senex. Українська Православна Церква в часи Другої світової війни: 1939-1945 рр. Мюнхен, 1946. 71 с.
181. Власовський І. Помер митрополит Полікарп. *Гомін України*. 1953. Ч. 45 (234) . 7 листопада.
182. Власовський І. Пам'яті пастиря-мученика. *Богословський вісник*. 1948. Ч. 2. липень-грудень. С. 157 - 163.
183. Владиченко Л. Етапи розвитку державного органу у справах релігій в Україні (XX - XXI ст.). *Пріоритети державної політики в галузі свободи совісті: шляхи реалізації*: збірник наукових матеріалів. Київ: Видавництво "Світ Знань", 2007. С. 47 - 58.

184. Влодек П., протоиерей. Протоиерей Н. М. Тучемський (Некролог). *Журнал Московской Патриархии*. 1963. № 4. С. 26 - 28.
185. Волинське єпархіальне зібрання. *Церква і Нарід*. 1936. Ч. 4. 15 квітня. С. 125 - 127.
186. Волинське єпархіальне зібрання представників духовенства і мирян 12 і 13 лютого 1936 р. *Церква і Нарід*. 1936. Ч. 5. 1 травня. С. 162 - 166.
187. Vox. Из печати. Православные церковные дела в Сейме. *Воскресное Чтение*. 1931. № 10. 8 марта. С. 87 - 90.
188. Vox. Из печати. Стабилизация. *Воскресное Чтение*. 1930. №. 5. 2 февраля. С. 78 - 80.
189. Vox. Из печати. Цветочки католической публицистики. *Воскресное Чтение*. 1931. № 27. 5 июля. С. 357 - 360.
190. Волошин Ю. Українська Православна Церква в роки нацистської окупації (1941 - 1944 рр.). Полтава: б.в., 1997. 127 с.
191. Воронин О. Автокефалія Української Православної Церкви. Кенсінгтон, США: Воскресіння, 1990. 64 с.
192. Гаюк С., прот. Від церковного престолу до Берези за дроти. Вінніпег: Інститут дослідів Волині, 1955. 48 с.
193. Гергелюк М. Канонічні та еkleзіологічні засади автокефального устрою церков у структурі вселенського православ'я: історичний контекст: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: спеціальність 09. 00. 11 релігієзнавство, Чернівці, 2014. 199 с.
194. Гордієнко В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні. *Український історичний журнал*. 1998. № 3. С. 107 - 119.
195. Гордієнко В. Убивство митрополита Олексія Громадського. *Вісник Київського Національного університету ім. Тараса Шевченка: Історія*. 2007. Вип. 91 - 93. С. 82 - 84.
196. Гордиенко Н. Современное православие. Москва: «Мысль», 1968. 143 с.

197. Гордієно В. Тоталітаризм і релігія. *Університет*. 2000. №5. (31). С. 57 - 62.
198. Горін С. Монастирі Західної Волині (друга половина XV - перша половина XVII ст.). Львів: Видавництво Отців Василіян «Місіонер», 2007. 336 с.
199. Грабовецький М., свящ. Про найближчі пастирські завдання. *Церква і Нарід*. 1936. Ч. 12-13. 15 червня - 1 липня. С. 392 - 397.
200. (Громадский) Алексий, архиепископ. К истории Православной Церкви в Польше за десятилетие пребывания во главе её блаженнейшего митрополита Дионисия (1923-1933). Варшава: Синодальная типография, 1937. 164 с.
201. Даниленко В. Польське та українське населення Західної України в лещатах радянського тоталітарного режиму (1939 - 1941 рр.). *Історія слов'янських народів: дослідження актуальних проблем*. К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2005. Вип. 8: Україна і Польща в горнилі Другої світової війни. (До 60-річчя перемоги над фашизмом). С. 88 - 98.
202. Двірна К., Дробот М. Німецька окупаційна політика та духовно-релігійне життя на Волині 1941-1944 рр. *Інтернаука*. 2017. № 7(29). С. 18 - 25.
203. Дмитрук К. Є. Під штандартами реакції і фашизму. Крах антирадянської діяльності уніатської і автокефальної церков. Київ: Наукова думка, 1976. 384 с.
204. Дмитрук К. Свастика на сутанах. Київ: Видавництво політичної літератури України, 1973. 342 с.
205. Дорошенко Д. Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу. Берлін: Нація в поході, 1940. 70 с.
206. Дробот М. Релігійна політика німецької військової адміністрації мілітаризованих окупаційних зон України 1941 -1944 рр. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка: Історичні науки*. 2014. Вип. 19. С. 176 - 181.

207. Дублянський А., прот. Тернистим шляхом: життя Митрополита Никанора Абрамовича. – Лондон: Видання Генерального церковного управління УАПЦ в Великій Британії, 1962. 80 с.
208. Дюррозель Ж.- Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. Пер. з фр. Є. Марічева, Л. Погорелової, В. Чайковського. Київ: Основи, 1995. 903 с.
209. Єдина Православна Церква в Україні. *Волинь*. 1942. Ч. 14 (42). 19 лютого. С. 1.
210. Єленський В.Є. Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990). Київ: [б.в.], 1991. 72 с.
211. Єпархіальний з'їзд Волинської єпархії в м. Кремінці 30 травня 2 червня 1923 р. *Додаток до «Релігійно-наукового вісника»*. 1923. Ч. 11 - 12. С. 1 - 6.
212. Життя етносу: соціокультурні нариси: Навчальний посібник / Б. Попов (керівник авторського колективу), В. Ігнатов, М. Степико та ін. К: Либідь, 1997 240 с.
213. Жуковський А. Митрополит Андрей Шептицький і православ'я. *Науковий Збірник Українського Вільного Університету*. Мюнхен, 1992. Т. 15. С. 37 - 57.
214. Забзалюк Дмитро. Організація церковно-релігійного життя у військових формуваннях Української Повстанської Армії: історико-правовий аналіз. *Військово-науковий вісник*. 2008. Вип. 10. С. 23 - 31.
215. За Соборність. 1933. Ч. 7. 31 с.
216. За українську мову в богослуженні (Процес мешканця с. Колоденка Рівненського повіту Петра Колесника). *Українська Нива*. 1933. Ч. 13 - 14. 16 квітня. С. 1.
217. Захарченко Є. Ю. Соціальний статус та юридичне становище провінційного парафіяльного духовенства Російської імперії у ХІХ - на початку ХХ ст. *Вісник Національного технічного університету "ХПІ": Актуальні проблеми історії України*. 2014. № 54. С. 55 - 61.
218. І. В. Луцька єпископська кафедра. *За Соборність*. Ч. 3. С. 3 - 6.

219. Іванов С. Становище населення Волині в період німецької окупації (1941-1944 рр.): дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: спеціальність 07. 00. 01 - історія України. Острог, 2017. 242 с.
220. Інструмент у руках безбожників. *Український голос*. 1942. Ч. 11(26). 12 березня. С. 4.
221. Історія православної церкви в Україні: Збірка наукових праць. К.: Четверта хвиля, 1997. 292 с.
222. Історія релігії в Україні: У 10 т. / Редкол.: А Колодний (голова) та ін. К.: Український Центр духовної культури. 1996 – 1999. Т.2: Українське православ'я / За ред. П. Яроцького. 1997. 376 с.
223. Історія релігії в Україні: У 10 т. / Редкол.: А. Колодний (голова) та ін. К.: Український Центр духовної культури. 1996 – 1999. Т. 3: Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова. 1999. 560 с.
224. Іценко О. Релігійно-духовні погляди митрополита Алексія (Громадського): філософсько-релігієзнавчий аспект: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук: спеціальність 09. 00. 11-релігієзнавство. Рівне, 2015. 200 с.
225. Йордан у Ковелі. *Український Голос*. 1942. Ч. 5(20). 29 січня. С. 6.
226. Кибалюк Неофіт. Шляхом Любови і крові (закінчення). *Наше життя*. 1947. Ч. 5 (100). 11 лютого. С. 4.
227. Климов В.В. Українські православні монастирі та чернецтво: позиція в національній історії. Монографія. К., Інститут філософії НАН України. 2008. 883 с.
228. Климов В.В. Православне чернецтво в Україні: релігієзнавчий аналіз суспільно значущої діяльності в проблемному дискурсі національної історії: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук: спеціальність 09.00.11 – релігієзнавство. К., 2008. 35 с.
229. К. М. Краєвий з'їзд Волинського українського об'єднання. *Церква і Нарід*. 1935. Ч. 3 - 4. 15-28 квітня. С. 97 - 99.

230. К.М. Напередодні реформи (Православна церква в Польщі в 1932 р.). *Українська Нива*. 1933. Ч. 1 - 2 (362 - 363). 7 січня.
231. К. М. На теми з проблем православ'я. *Церква і Нарід*. 1937. Ч.1 - 2. 1 - 15 січня. С. 27 - 35.
232. К. М. Православна церква в Польщі в 1935 р. *Церква і Нарід*. 1936. Ч. 1-2. 1-15 січня. С. 15 - 19.
233. Ковальчук Є. Милецький Свято-Миколаївський монастир у культурно-мистецькій спадщині Волині. *Могилянські читання*. Збірник наукових праць. Київ, 2006. С. 236 - 245.
234. Козлов Д. Смерть митрополита Київського Володимира (Богоявленського): три слідства та їх результати через призму системного аналізу. *Український історичний збірник: наукові праці аспірантів та молодих вчених*. Київ, 2012. Вип. 15. С. 94 - 104.
235. Колодний А.М. Україна в її релігійних виявах. Монографія. Львів: Сполом, 2005. 336 с.
236. Колодний А.М. Релігійне життя України в особах його діячів і дослідників. К.: Інтерсервіс, 2017. 740 с.
237. Кому підпорядковують нашу Церкву. *Український Голос*. 1941. Ч. 4. 9 жовтня. С. 2.
238. Конференція в церковних справах. *Наше Слово*. 1942. Ч. 7. 17 травня. С. 2.
239. Коровицький І. Сорокаліття відродження єпископату Української Православної Церкви, 1942-1982. *Українське Православне Слово*. 1982. Ч. 4. Квітень. С. 13 - 17.
240. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. 660 с.
241. Косоноцький В. Процес за православні церкви. Частина перша. Зібрав та опрацював Володимир Косоноцький, редагував Іван Кедрин. Варшава: Видання Української парламентарної репрезентації, 1930. 56 с.

242. Кох Г. Теорія III Риму в історії відновленого Московського патріархату: 1917 - 1952. Мюнхен: Церковно-археографічна комісія апостольського візитатора для українців у Західній Європі, 1953. 40 с.
243. Краківські Вісті. 1944. Ч. 58. 17 березня. С. 2.
244. Красевич Ю., протопресвітер. Від ОУН, УПА до Святого престолу. Документальна повість, публіцистика, листування. Тернопіль: Накладом автора, 2001. 300 с.
245. Краснодемська І. Діяльність митрополита Полікарпа Сікорського у формуванні національної православної церкви. *Українознавство*. 2015. № 4. С. 145 - 159.
246. Кривонос Ф., свящ., Лабинцев Ю. Александр (Иноземцев), архиеп. Полесский и Пинский. *Православная Энциклопедия*. Москва, 2000. Т. I. С. 494.
247. Кузнець Т. Православне духовенство Уманщини XIX – поч. XX ст. Київ: Видавництво «Київський університет», 2006. 419 с.
248. Кузнецкий А. П. Русская Православная Церковь и Великая Отечественная война. Сборник церковных документов. 100 страниц. Издание Московской патриархии 1943 г. Под редакцией Николая, Митрополита Киевского и Галицкого. *Журнал Московской Патриархии*. 1943. № 2. 15 октября. С. 42 - 43.
249. Кукурудза А. Демократизація православ'я в 20-х рр. XX ст. (український контекст). Рівне: видавець Зень О., 2008. 249 с.: іл.
250. Купранець О. Православна Церква в міжвоєнній Польщі: 1918-1939. Рим: Записки ЧСВВ, 1974. 235 с.
251. Кучер В. Сталінські міфи і об'єктивні реалії: до питання про початковий період німецько-радянської війни. *Історія слов'янських народів: дослідження актуальних проблем*. К.: Вид во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2005. Вип. 8: Україна і Польща в горнилі Другої світової війни (До 60-річчя перемоги над фашизмом). Збірник наукових праць. С. 80 - 88.

252. Кучерепа М, Національна політика Другої Речіпосполитої щодо українців (2919 - 1939 рр.). *Україна – Польща: важкі питання*. Варшава: TYRSA, 1998. Т 1 - 2. С. 11 - 28.
253. Кучерепа М., Давидюк Р. Волинське українське об'єднання (1931-1939): Монографія. Луцьк: Надстир'я, 2001. 420 с.
254. Кучерепа М.М, Вісін В.В. Волинь: 1939 - 1941 рр.: Навчальний посібник. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. 486 с.: іл. 112 с.
255. Лисенко О.О. Релігійна ситуація в Україні в 1941 - 1946 рр.: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук: спеціальність 07.0. 01. – історія України. Київ, 1999. 35 с.
256. Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні 1941 - 1946 рр. Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. 403 с.
257. Лисенко О.Є. Автономна Православна Церква в Україні[Електронний ресурс]. Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: «Наукова думка», 2003. - 688 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Avtonomna_pravoslavna.
258. Л. К. Блаженніший Митрополит Полікарп. *Українське Православне Слово*. 1953. Ч. 11. листопад. С. 2.
259. Міненко Т., о. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни 1939 – 1945 (Волинський період). Вінніпег; Львів: Логос, 2000. Т. 1. 392 с.
260. Митрополит Діонисій. *За Соборність*. 1933. Ч. 6. С. 4 - 7.
261. Митрополит Полікарп (У десяти роковини упокоєння). *Рідна Церква*. 1963. Ч. 56. С. 2 - 3.
262. Місцева хроніка. Митрополит Полікарп проти большевицького фарисейства. *Український Голос*. 1943. № 64. грудень. С. 4.
263. Могильний Л. Формування світогляду Сергія Єфремова під час навчання у Київській духовній семінарії. *Часопис української історії*. Київ, 2009. Вип. 12. С. 37 - 42.

264. Мулик-Луцик Ю. Історія "Українського Голосу" в біографіях його основоположників і будівничих. Вінніпег: Накладом Фундації І. і Т. Гуменюків, 1995. 112 с.
265. Нікчемне вбивство владики Олексія. *Наші Вісті*. 1943. Ч. 23 (91). 6 червня. С. 2.
266. Нові єпископи-українці. *Волинь*. 1942. Ч. 14 (42). 19 лютого. С. 1.
267. Новое назначение архимандрита Поликарпа. *Воскресное Чтение*. 1925. № 37. 13 сентября. С. 586.
268. Об'їзд парафій Горохівського повіту Владикою Полікарпом. *Церква і Нарід*. 1935. Ч. 13. С. 399 - 404.
269. Об'їзд парафій Горохівського повіту Владикою Полікарпом (Продовження). *Церква і Нарід*. 1935. Ч. 14. С. 429 - 434.
270. Об'їзд парафій Горохівського повіту Владикою Полікарпом. *Церква і Нарід*. 1935. Ч. 15. С. 463 - 469.
271. Одинцов М. Хождение по мукам. 1939-1954. *Наука и религия*. 1990. № 7. С. 56 - 57.
272. Одинцов М. Хождение по мукам. 1939-1954. *Наука и религия*. 1990. № 8. С. 19 - 21.
273. Олійник Ю.В., Завальнюк О.М. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941-1944 рр.). Хмельницький: Поліграфіст, 2012. 320 с.
274. Остапчук А., о., митр. протопресвітер. Українська Православна Церква в минулому і сучасному. *Відомості Митрополії УАПЦ у діаспорі й єпархії у Великій Британії*. 2002. Ч.2 (310). С. 40 - 49.
275. Осуждение изменников вере и Отечеству, принятое на Соборе. *Журнал Московской Патриархии*. 1943. №1. С. 16.
276. Пастернак Є. Україна під большевиками: (1919 - 1939). Торонто: Євшан-зілля, 1979. 314 с.
277. Патер І.Г. Антинародна діяльність Автокефальної церкви на Волині і боротьба трудящих проти клерикалізму (1921 - 1939): автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: спеціальність 07.00.02 – історія. Львів, 1983. 23 с.

278. Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. Полтава: б.в., 1997. Ч. 1. 356 с.

279. Письмо в редакцию «Воскресного Чтения». *Воскресное Чтение*. 1931. № 13. 29 марта.

280. Плічковський Н., протопр. Нарис історії Української Православної Церкви. Сідней: Консисторія УАП Церкви в Австралії і Новій Зеландії, 1985-1988. 125 с.

281. Полікарп Єпископ Луцький. *За Соборність*. 1932. Ч. 3. С. 6 - 12.

282. Полонська-Василенко Н. Історичні підвалини УАПЦ Мюнхен: Церковно-археографічна комісія апостольського візитатора для українців у Західній Європі, 1964. 125 с.

283. Попов А. Гонение на православие и русских в Польше в XX веке. Белград, 1937. 93 с.

284. Полонська-Василенко Н. Теорія III Риму в Росії протягом XVIII-XIX ст. Мюнхен: Церковно-археографічна комісія апостольського візитатора для українців у Західній Європі, 1951. 48 с.

285. Поспеловский Д. В. Русская православная церковь в XX веке. Москва, 1995. 569 с.

286. Похилевич Л. Сказания о населённых местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, сёлах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. Киев: Типография Киево-Печерской лавры, 1864. 765 с.

287. Православна Волинь. 1922. № 1- 4. 33 с.

288. Православний Волиняк. В цупких обіймах москвофілів. До характеристики загального положення Православної церкви в Польщі. *Новий Час*. 1931. Ч. 69 (975). 26 червня. С. 4 - 5.

289. Православний мирянин. На православні теми. Про єпископську хіротонію о. Савви Советова. *Новий Час*. 1931. Ч. 86 (992) . 5 серпня. С. 3.

290. Прибуття до Луцька та перші служби Владики Полікарпа. *За Соборність*. 1932. Ч.4. С. 28 - 32.
291. Раневский С. Украинская автокефальная церковь. Джорданвиль: Типография преподобного Иова Почаевского в Св.Троицком монастыре, 1948. 22 с.
292. Редакція. На свіжу могилу бл. п. Неофіта Яковича Кибалюка. *Богословський вісник*. 1948. Ч. 2. С. 104 - 108.
293. Рішення православного Синоду. *Народній вісник*. 1927. Ч. 30. 10 листопада. С. 6.
294. Рожко В. Блаженніший митрополит Полікарп Сікорський: шлях до автокефалії. Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2015. 348 с.
295. Русское православие: вехи истории / Науч. ред. А.И. Клибанов. М.: Издательство политической литературы, 1989. 719 с.
296. Савинский С. Значение патриаршества в жизни Православной Русской Церкви вообще и в современной в особенности. *Журнал Московской Патриархии*. 1944. №3. С. 33 - 41.
297. Савчук С.В., Мулик-Луцик Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді: У 4-х т. Вінніпег: Накладом Видавничої Спілки "Екклесія", 1984. Т.1: Київська церковна традиція українців Канади. 616 с.
298. Саган О. Православ'я довоєнної України (1931-1939 рр.): основні тенденції розвитку. *Українське релігієзнавство*. 2001. № 19. С. 44 - 54.
299. Саган О.Н. Національні прояви православ'я: український аспект. К.: Світ Знань, 2001. 256 с.
300. Саган О. Православна Церква України: конституювання та перспективи розвитку. К., 2019 103 с.
301. Свитич О.К. Православная церковь в Польше и ее автокефалия. 1959. 231 с.
302. Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939-1955. К.: Українська видавнича спілка, 2005. 840 с.
303. Себайн Д., Торсон Т. Історія політичної думки. К.: Основи, 1997. 838 с.

304. Сивіцький М. Біля джерел почаївських подій. *Український православний календар на 1985 рік*. С.- Баунд - Брук: Вид. УПЦ в США, 1985. С. 99.
305. Сивіцький М. Почаїв на зламі доби. *Український православний календар на 1981 рік*. Видання УПЦ в США, 1980. С. 98 - 105.
306. Скиба І. Б. Формування особистості та початок Церковно-громадської діяльності адміністратора Автокефальної Церкви в Україні митрополита Полікарпа (Сікорського) в роки Німецько-Радянської війни. *Гілея: науковий вісник*, Київ, 2019. Вип. 145 (№6). Ч. 1. Історичні науки. С. 144 - 151.
307. Скиба І. Б. Вектори діяльності та здобутки церковно-громадської праці Полікарпа (Сікорського) впродовж 1930-х рр. *Гілея: науковий вісник*, Київ, 2019. Вип. 147 (№8) Ч.1. Історичні науки. С. 119 - 124.
308. Скиба І. Б. Владика Полікарп (Сікорський) і процес інституалізації Української Автокефальної Православної Церкви формації 1942 р. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. № 2, Серія «Історія», Тернопіль, 2019. С.142 - 152.
309. Скиба І. Б. Митрополит Полікарп (Сікорський) і конфесійно-інституційні трансформації українського Православ'я на завершальному етапі Другої світової війни. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія «Історичні науки», Т. 30 (69) № 4, Київ, 2019. С. 74 - 81.
310. SkybaIhor. The place and part of Polikarp (Sikorskyi) in the spread and strengthening of the movement for the ukrainization of the orthodox church in Poland in the 1920th. *«Схід», аналітично-інформаційний журнал*. Серія«Історичні науки». №6 (164). листопад-грудень. Київ, 2019. С. 32 - 38.
311. Скиба І. Б., Московська Патріархія проти адміністратора Автокефальної церкви Полікарпа (Сікорського): обставини та інструментарій спроби дискредитації. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Релігієзнавство*. Вип. 1 (13).Острог, 2016. С. 58 - 66.

312. Скиба І., протоієрей. Витоки, інституційний статус та еволюція повноважень адміністратора Автокефальної Церкви в українських землях владики Полікарпа (Сікорського). *Роль особистості в Церкві*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Луцьк: «ЕІКОН», 2016. С. 201 - 211.
313. Скиба І. Б. Російське політичне православ'я в дії: анафема архієпископу Полікарпу (Сікорському). *Наукові записки Національного університету «Острозька Академія»: Релігієзнавство*, вип. 2(14). Острог, 2018. С. 75 - 83.
314. Скиба І., протоієрей. Владика Полікарп (Сікорський) та українське православ'я на Волині в період радянської окупації 1939-1941 рр. *Волинський благовісник*. Луцьк: «ЕІКОН», 2016. № 4. С. 167 - 176.
315. Скиба І., протоієрей. Православна Церква на Волині в реаліях Радянської окупації. *Державотворення і помісність Церкви: історичні процеси та сучасні реалії*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Луцьк: «ЕІКОН», 2017. С. 229 - 234.
316. Скурат К. История Поместных Православных Церквей. Москва: Общество любителей православной литературы им. Святителя Льва папы Римского, 2008. 230 с.
317. Сливка Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії: 1920-1939. Київ: Наукова думка, 1985. 272 с.
318. Смирнов А. Інституційні трансформації православ'я на Волині в 1939-1941 роках. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог, 2013. Вип. 20. С. 166 - 221.
319. Смирнов А. Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч. 1930 - 1944: Монографія. К.: Смолоскип, 2008. 326 с.
320. Смирнов А. Почаївський церковний Собор 18-23 серпня 1941 р. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог, 2015. Вип. 22. С. 61 - 65.

321. Смирнов А. І. Розвиток українського автокефального руху на початку радянсько-німецької війни. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичне релігієзнавство*. Острог, 2010. Вип. 2. С. 146 - 153.
322. Смирнов А., протоиерей. Противники креста Господня. *Журнал Московской Патриархии*. 1943. №3. С. 25 - 29.
323. Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталінім. Монографія. Київ: Грані-Т, 2011. 448 с.
324. Стародуб А. Православна Церква в Польщі на початку 1920-х рр. крізь призму судового процесу над Павлом Латишенком (архимандритом Смарагдом). *Наукові записки*. Збірник праць молодих вчених та аспірантів, т. 8, ч. 2. Київ-Хмельницький, 2002. С. 151 - 177.
325. Стоколос Н. Національне обличчя автокефалії. *Віче*. 1997. №3. С. 135 - 144.
326. Стоколос Н. «... Чудо станеться й прийде воскресіння – воскресне Україна». Православна церква у роки воєнних лихоліть. *Віче*. 1998. №9. С. 144 - 154.
327. Стоколос Н. Роздоріжжя. Про дискусії навколо шляху розвитку православ'я на початку гітлерівської окупації України. *Людина і світ*. 2002. №1. С. 47 - 59.
328. Стоколос Н. Етноконфесійна політика Німеччини в окупованій Україні в 1941 – 1944 роках. *Відомості Митрополії УАПЦ у діяспорі й Єпархії у Великій Британії*. 2002. Ч. 1 (309). С. 33 - 38.
329. Стоколос Н. Антирелігійний геноцид на західноукраїнських землях: вересень 1939 – 1941 роки. *Відомості Митрополії УАПЦ у діяспорі й Єпархії у Великій Британії*. 2002. Ч.2 (310). С. 29 - 40.
330. Стоколос Н. Антирелігійний геноцид на західних українських землях. Вересень 1939 – 1941 роки. *Відомості Митрополії УАПЦ у діяспорі й Єпархії у Великій Британії*. 2002. Ч. 3 (311). С. 29 - 33.

331. Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.). Рівне: Ліста, 2003. 480 с.
332. Стоколос Н.Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук: спеціальність 09.00.11 – релігієзнавство. К., 2003. 37 с.
333. Стоколос Н. Г. Конфесійна політика окупаційної адміністрації рейхскомісаріату «Україна» в 1941 - 1942 рр. *Український історичний журнал*. 2004. № 3. С. 91-111.
334. Стоцький Я. Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944 - 1964 років. Монографія. К.: ФАДА, ЛТД, 2008. 510 с.
335. Сурмач О. Дні кривавих свастик. Греко-Католицька церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941-1944). Львів: Сполом, 2005. 176 с.
336. Тацієнко В.Є. Повсякденне життя православного парафіяльного духовенства Київської єпархії в кінці XVIII - на початку XX ст.: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: спеціальність 07.00.01 - історія України. Миколаїв, 2017. 20 с.
337. (Толстопятов) Александр, епископ. В Бозе почивший Патриарх Сергий. Патриарх Сергий и его духовное наследство. М.: Издательство Московской Патриархии, 1947. 416 с.
338. Торжественное объявление Патриаршего Томоса об автокефалии Православной церкви в Польше. *Воскресное Чтение*. 1925. № 41. 11 октября. С. 644 - 653.
339. Тригуб О. Розкол Російської Православної Церкви в Україні (1922-39 рр.): між державним політичним управлінням та реформацією. Монографія. Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2009. 300 с.
340. У двадцяті роковини архиєпископства митрополита Полікарпа. *Українське Православне Слово*. 1952. Ч. 4. квітень. С. 16.

341. Українізація Владимир-Волынського собора. *Свет Истины*. 1927. № 1. 15 мая. С. 6 - 8.
342. Українська нива. 1934. Ч. 9(414). 8 березня.
343. Українська нива. 1935. Ч. 11(455). 19 березня.
344. Федін М. Правове врегулювання статусу Православної церкви у Польщі в період її автокефалізації (1919-1925 рр.). *Збірник наукових праць Львівського державного університету внутрішніх справ: Юридична*. Вип. 1. Львів, 2011. С. 332 - 340.
345. Філарет, патріарх. До питання про церковні анафеми. *Віра і культура*. 1996. Ч. 10. С. 63.
346. Фотиев К.В. Попытки украинской церковной автокефалии в XX веке. Мюнхен, 1965. 80 с.
347. Хижий М., прот. Патриарх Сергей (Страгородский) и его церковно-политические взгляды. *Альфа и омега*. 2012. № 49. С. 40 - 48.
348. Хроника. В Жировицком монастыре. *Воскресное Чтение*. 1926. № 44. 31 октября. С. 698.
349. Хроника. Приезд в Варшаву представителя Вселенского Патриарха. *Воскресное Чтение*. 1930. № 52. 28 декабря. С. 830 - 831.
350. Хроніка українського життя. *Народній вісник*. 1927. Ч. 32. 17 листопада. С. 12.
351. Хроніка. Український Голос. 1941. Ч. 13. 11 грудня.
352. Церква і Нарід. 1935. Ч. 12. 1 вересня.
353. Церква і Нарід. 1938. Ч. 23. 1 грудня.
354. Церковне життя. Посвячення української церкви в Володимирі. *Народній вісник*. 1927. Ч. 30. 10 листопада. С. 6.
355. Цимбалюк І.Л. Політика Польської держави щодо громадських організацій Волинського воєводства в 1921 - 1939 роках. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. 2011. № 21. С. 115 - 119.

356. Цыпин В., прот. История Русской Православной Церкви 1917 - 1990. Учебник для православных духовных семинарий. М.: Московская Патриархия. Издательский дом «Хроника», 1994. 252 с.
357. Цілий православний світ осуджує Сталінову церковну комедію. *Нова Шепетівщина*. 1943. Ч. 88 (185). С. 3.
358. Чигиринський Є.Н. Українська Православна Церква в 1941 - 1943 роках. *Рідна Церква*. Новий Ульм. 1956. Ч. 25. С.6 - 8.
359. Шабатін І. Історія Руської православної церкви. *Православний вісник*. 1974. № 10. жовтень. С. 19 - 22.
360. Шаповалова А. Екзарх України, Митрополит Київський і Галицький Іоанн. *Журнал Московської Патріархії*. 1954. №3. С. 56 - 62.
361. Шаповалова А. К. К десятиліттю начала Великой отечественной войны. *Журнал Московської Патріархії*. 1951. №6. С. 8 - 13.
362. Шайкан В. Ідеологічне підґрунтя колабораціонізму в Україні в роки фашистської окупації. *Архіви окупації*. 1941- 1944. Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 1: Більше не таємно. С. 849 - 853.
363. Шкаровский М. Крест и свастика. Нацистская Германия и Православная Церковь. М.: Вече, 2007. 512 с.
364. Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве: государственно-церковные отношения в СССР в 1939 - 1944 годах. М.: Крутицкое Патриаршее Подворье, 1999. 400 с.
365. Шкаровский М. Богобудівництво третього рейху. *Людина і світ*. 2004. №7. С. 24 - 28.
366. Шкаровский М.В. Русская церковь и третий рейх. М.: Вече, 2010. 464 с.
367. Шлях. 1939. Ч. 4(24). С. 15.
368. Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). К.: Криниця, 1999. 324 с.
369. Якунин Г., свящ. Подлинный лик Московской Патриархии. М., 1995. 26 с.

370. Fletcher W. C. Studyinsurvival: The Churchin Russia 1927 - 1943. London: S.P.C.K., 1965. 169 s.
371. Gerus Oleh W. The Ukrainian Orthodox Church during World War II: Archbishop Ilarion Ohienko and politics of religion.Faith and Culture (Published by the Faculty and Associates of St. Andrew's College in Winnipeg). 1985 - 1989. № 7. 175 p.
372. Heyer Friedrich. Die Orthodoxe kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. Köln-Braunsfeld: Verlagsgesellschaft Rudolf Muller, 1953. 271 s.
373. J. P. Autokefalja cerkwi prawosławnej w Polsce. *Życie Wołynia*. 1925. № 38 (85). 20 września. S. 3.
374. Komunikat Tymczasowego Zarządu Łuckiego bractwa Podniesienia Św. Krzyża. *Przegląd Wołyński*. 1929. № 18 (253). 28 kwietnia. S. 2.
375. Kolarz Walter. Die Religionen in der Sowjetunion. Freiburg-Bazel-Wien: Herder, 1963. 540 s.
376. Otwarcie "Ridnoj Chaty". *Przegląd Wołyński*. 1929. № 18 (253). 28 kwietnia. S. 3.
377. Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia: 1918-1939. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989. 484 s.
378. Spinka Matthew. The Church in Soviet Russia. New York: Oxford University Press, 1956. 179 s.